

Філософська думка

ЧИТАЙТЕ В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

- Активні і помірковані прихильники перебудови
- Економічна реформа очима директора
- Чи вигідно державі винагороджувати хворобу?
- Конструктивність філософії сьогодні
- Самодіяльне усамітнення дитини і емоційна трюдоготовність
- Банк нових ідей
- Д. Пойа — І. Лакатос. Евристика і історичний розвиток ідей
- Секрет методу В. М. Даниленка

5 1988

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми перебудови, соціальні і філософські проблеми науково-технічного прогресу, вміщуємо матеріали: М. І. Поночовний, В. І. Вировий. Критерії соціальної відповідальності; О. М. Черниш. Рушійні сили перебудови: альтернатива чи синтез?; Науково-технічний прогрес. Культура. Молодь. (Круглий стіл молодих учених НДІ і вузів УРСР, редакції журналу «Філософська думка». Закінчення); В. С. Небоженко. Економічна реформа очима директора; Г. Л. Апанасенко. Соціально-економічні і медико-біологічні аспекти проблеми здоров'я; В. М. Сидоров. Здоров'я — проблема суспільна; В. М. Колісник. Емоційна трудоготовність людини і проблеми виховання.

Керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: В. В. Кизима. Філософія як апологія розумності людського буття. (Про конструктивність філософії сьогодні); В. П. Загороднюк. Категорії як форми цілепокладання; В. О. Щученко. До питання про сутність культури.

У спеціальній рубриці «На допомогу учасникам методологічних семінарів» друкуємо статтю Ю. І. Ширяєва «Становище і роль робітничого класу в розвинутих капіталістичних країнах».

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований в січні 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 5 Вересень — жовтень 1988

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

Теоретичні проблеми перебудови

Поночовний М. І., Вировий В. І. Критерії соціальної відповідальності . . . 3

Враження і нотатки

Черниш О. М. (Запоріжжя). Рушійні сили перебудови: альтернатива чй синтез? 8

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Науково-технічний прогрес. Культура. Молодь. (Круглий стіл молодих учених НДІ і вузів УРСР, редакції журналу «Філософська думка». Закінчення) . . . 20

Соціологи повідомляють

Небоженко В. С. Економічна реформа очима директора 29

Діалоги

Апанасенко Г. Л. Соціально-економічні і медико-біологічні аспекти проблеми здоров'я 36

Сидоров В. М. Здоров'я — проблема суспільна 42

Rostra nostra

Кизима В. В. Філософія як апологія розумності людського буття. (Про конструктивність філософії сьогодні) 47

Життя як творчість

Колісник В. М. Емоційна трудоготовність людини і проблеми виховання . . . 53

Банк нових ідей

Васильєв С. О. Про антиномію «людське — нелюдське» 63

Методологія наукового пізнання

Загороднюк В. П. Категорії як форми цілепокладання 65

Карпунін В. А. (Ленінград). Д. Пойа і І. Лакатос: два підходи до математичної свистки 74

Наукові повідомлення

Щученко В. О. (Ленінград). До питання про сутність культури 81

Тягло О. В. (Харків). Формування системи основних понять про цілісність . 87

На допомогу учасникам методологічних семінарів

Ширяєв Ю. І. Становище і роль робітничого класу у розвинутих капіталістичних країнах 90

Критика буржуазної ідеології

Підступам буржуазного націоналізму — належну відсіч! (закінчення) . . . 98

Наукове життя

Зубов В. С. (Умань), Коваль А. У. (Умань), Редько М. М. (Умань), Шатохин А. М. (Умань). Людський фактор в аграрній політиці КПРС на сучасному етапі	108
Семашко О. М., Кузнецов О. А. Семінар-нарада з проблем естетичного виховання	111
Плесский Б. В. (Одеса). Удосконалення міжнародних відносин в умовах перебудови	112
Хроніка	35, 62

Рецензії

Клотц Г. (НДР). Дослідження проблеми суперечності	114
Кисельов М. М. Категорії матеріалістичної діалектики	115
Сморж Л. П. Національні традиції та інтернаціоналізація художньої культури	117
Бухалов О. Ю. Шляхи реалізації виховного потенціалу вузу	118
Книжкова полиця	34
Резюме англійською мовою	119

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕСТРОЙКИ. Пономчевый М. И., Выровой В. И. Критерии социальной ответственности, с. 3. Впечатления и заметки. Черныш А. М. (Запорожье). Движущие силы перестройки: альтернатива или синтез? с. 8. СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. Научно-технический прогресс. Культура. Молодежь. (Круглый стол молодых ученых НИИ и вузов УССР, редакции журнала «Філософська думка». Окончание), с. 20. Социологи сообщают. Небоженко В. С. Экономическая реформа глазами директора, с. 29. ДИАЛОГИ. Апанасенко Г. Л. Социально-экономические и медико-биологические аспекты проблемы здоровья, с. 36. Сидоров В. М. Здоровье — проблема общественная, с. 42. ROSTRA NOSTRA. Кизима В. В. Философия как апология разумности человеческого бытия. (О конструктивности философии сегодня), с. 47. ЖИЗНЬ КАК ТВОРЧЕСТВО. Колесник В. Н. Эмоциональная трудогоготовность человека и проблемы воспитания, с. 53. БАНК НОВЫХ ИДЕЙ. Васильев С. А. Об антиномии «человеческое — нечеловеческое», с. 63. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Загороднюк В. П. Категории как формы целеполагания, с. 65. Карпунин В. А. Д. Пойа и И. Лакатос: два подхода к математической эвристике, с. 74. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. Щученко В. А. (Ленинград). К вопросу о сущности культуры, с. 81. Тягло А. В. (Харьков). Формирование системы основных понятий о целостности, с. 87. В ПОМОЩЬ УЧАСТНИКАМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. Ширяев Ю. И. Положение и роль рабочего класса в развитых капиталистических странах, с. 90. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Пронский буржуазного национализма — должный отпор! (Окончание), с. 98. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. Андрушко В. А. О секрете метода В. Н. Даниленко, с. 105. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Зубов В. С. (Умань), Коваль А. У. (Умань), Редько Н. Н. (Умань), Шатохин А. Н. (Умань). Человеческий фактор в аграрной политике КПСС на современном этапе, с. 108. Семашко О. А., Кузнецов О. А. Семинар-совещание по проблемам эстетического воспитания, с. 111. Плесский Б. В. (Одесса). Совершенствование межнациональных отношений в условиях перестройки, с. 112. ХРОНИКА, с. 35, 62. РЕЦЕНЗИИ. Клотц Г. (ГДР). Исследование проблемы противоречия, с. 114. Киселев Н. Н. Категории материалистической диалектики, с. 115. Сморж Л. А. Национальные традиции и интернационализация художественной культуры, с. 117. Бухалов А. Ю. Пути реализации воспитательного потенциала вуза, с. 118. Книжная полка, с. 34. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 119.

М. І. Поночовний, В. І. Вировий

КРИТЕРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

ПОНОЧОВНИЙ Михайло Іванович — кандидат філософських наук, доцент Київського торгово-економічного інституту. Спеціаліст у галузі наукового комунізму. Його перу належать праці: «О партийном руководстве шефством рабочего класса над деревней» (у зб.: *Научные труды по истории КПСС.* — Вып. № 132. — К., 1984), «Роль рабочего класса в осуществлении ленинского плана культурной революции на селе» (К., 1986) та ін. Постійний автор нашого журналу.

ВИРОВИЙ Володимир Іванович — кандидат філософських наук, старший викладач Київського торгово-економічного інституту. Досліджує проблеми соціалістичного способу життя. Автор статей і брошур про соціальну відповідальність особи. В нашому журналі виступає оперше.

Проблема відповідальності — одне з тих теоретичних і практичних питань, яким перебудова надала надзвичайної гостроти і злободенності. Міра і характер відповідальності слугують нині визначальним орієнтиром для оцінки прогресивності будь-якої суспільної дії, політичного рішення, законодавчого акту, громадської ініціативи. «Люди відчули власну відповідальність, звільняються від апатії та відчуженості. Вітер оновлення загартовує моральне здоров'я народу. Демократизація вивільнила могутній потік думок, емоцій, ініціатив. Утвердження правди і гласності очищає суспільну атмосферу, окрилює людей, розкріпачує свідомість, стимулює активну діяльність»¹.

Загострення суспільного інтересу до проблеми відповідальності природне для періодів революційного перетворення суспільства. Більше того, є пряма залежність: чим радикальніше й докорінніше це перетворення, тим гострішим стає питання про соціальну * відповідальність (як тих, хто його здійснює, так і тих, хто чинить йому опір); тим більше людей шукає тут точку відліку для усвідомлення спрямованості суспільних перетворень і своєї участі в них; тим частіше, нарешті,

¹ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови : Доп. на XIX Всесоюзній конференції КПРС, 29 черв. 1988 р. — К., 1988. — С. 3—4.

* Тут і далі термін «соціальне» вживається в його широкому значенні — як синонімічний термін «суспільне».

висуваються претензії до суспільної науки, яка повинна визначити критерії соціальної відповідальності.

Які ж теоретичні тлумачення категорії соціальної відповідальності маємо нині в суспільствознавчій літературі?

Категорія «соціальна відповідальність» вивчається більш-менш регулярно протягом останніх 20 років. Наприкінці 60-х і на початку 70-х років її розглядали переважно з точки зору діалектичного й історичного матеріалізму, наукового комунізму, етики. З другої половини 70-х до початку 80-х років в літературі став переважати спеціально-науковий підхід до аналізу цієї категорії. Таким чином, від розгляду соціального й філософського змісту відповідальності (в її взаємозв'язку із свободою, необхідністю, волею, управлінням та ін.) вчені поступово перейшли до аналізу переважно спеціальних, прикладних аспектів цієї категорії (відповідальність юридична, професійна, екологічна, моральна та ін.).

Подібні переорієнтації наукових інтересів — це, загалом, звичайне явище. Однак у даному випадку (і стосовно даної категорії) ця переорієнтація була спричинена, на нашу думку, не стільки внутрішньонауковими детермінантами, скільки в кінцевому підсумку самою суспільною практикою. Точніше кажучи — переходом нашого суспільства до того історичного періоду, який сьогодні дістав назву застійного і відзначався численними деформаціями у різних галузях суспільного життя (у тому числі — і викривленим, чи навіть спотвореним, розумінням самої соціальної відповідальності). Як же відбувався цей, на жаль, не дуже позитивний взаємовплив теорії і практики?

Соціальна відповідальність — це широка, інтегративна категорія, що виражає одну з найзагальніших характерних рис суспільних відносин, суспільної організації людської діяльності, взаємодії соціальних суб'єктів (індивіда, соціальної групи, прошарку, класу, нації, суспільства в цілому). А саме: ступінь взаємопов'язаності соціальних дій окремих осіб і людських спільностей (одних з одними і з суспільним розвитком в цілому); міру відповідності суспільних змін, породжених цими діями, потребам та інтересам — особистим, груповим, регіональним, класовим, загальносуспільним; нарешті, переважання свідомого начала в суспільному житті над стихійним. «Відповідальність — філософсько-соціологічне поняття, що відображає об'єктивний, історично конкретний характер відносин між особою, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення поставлених перед ними взаємних вимог»².

Такий смисловий фундамент зазначеної категорії свідчить про її всезагальний (для соціального пізнання) характер, а також про її, сказати б, внутрішню симетричну структуру: відповідальність виникає там і тоді, де й коли здійснюються принаймні дві взаємопов'язані (хай навіть різноспрямовані) соціальні дії. Саме в такому випадку суб'єкт-об'єктні чи суб'єкт-суб'єктні відносини, що виникають в межах кожної окремої дії, набувають одна щодо одної тієї ознаки, яку ми й звикли називати відповідальністю. Нарешті, тут є ще один висновок: відповідальність за самою своєю природою обоюдна (як і взаємодія, якою вона породжується; як і відносини, в яких вона виявляється; як і взаємозалежність самих соціальних суб'єктів, якою ця відповідальність конкретизується).

Зазначений смисловий фундамент видається, на перший погляд, одвічно даною вихідною передумовою розуміння соціальної відповідальності. Але насправді це не так: він є таким же конкретно-історичним її тлумаченням, яким виступає й інше, де в чому навіть протилежне розуміння цього феномена. Згідно з останнім тлумаченням, він фрагментується і постає вже як сукупність безлічі «дрібніших відповідаль-

² Філософ. енцикл. словарь. — М., 1983. — С. 469.

ностей», спеціалізованих, так би мовити, по окремих галузях суспільного, колективного й особистого життя; по сферах виробництва й розподілу; по різновидах суспільної свідомості і т. д. і т. п. Здається, такий прийом (дезагрегація) цілком коректний з наукового погляду — що правда, за умови, що після такого аналітичного подрібнення об'єкта настане його синтетичне відтворення. Однак тут, на жаль, маємо дещо іншу логіку, бо дезагрегація в теорії на диво точно відтворює поступове, але неухильне в застійний період переважання стихійності в суспільній практиці, тобто фрагментування організації суспільного життя на окремі галузі, осередки, слабко пов'язані між собою свідомим, організуючим началом.

Перше яскраве відображення цього процесу в теорії — перехід від розуміння соціальної відповідальності як взаємного, симетричного зв'язку до асиметричного, однобокого її витлумачення.

Інша ознака згаданого переходу — дедалі помітніше переважання тих ознак соціальної ролі особи, які визначаються через поняття обов'язку, над тими, які описуються за допомогою поняття права. Характерно, що при цьому обов'язки стають усе більш конкретними й різноманітними, а права — дедалі загальнішими й декларативнішими.

Нарешті, ще однією ознакою є підміна масштабності категорії «соціальна відповідальність»: замість загальносуспільних масштабів, найбільш відповідних її сутності, дедалі частіше з'являються грона «дрібніших відповідальностей», які, по ідеї, хоча й кількісно дорівнюють у своїй сукупності соціальній відповідальності як такий, але водночас не є якісно тотожними їй. Хоча б тому, що кожна з цих «міні-відповідальностей» розглядається виокремлено тим чи тим її суб'єктом відповідно до тієї соціальної ролі, яку він в даний момент виконує, тобто відповідно до наявного поділу праці. Однак поділ праці, як відомо, є однією з причин, котрі явно чи приховано обмежують людську універсальність, зумовлюють її відчуження і перетворення індивіда на носія однієї (чи кількох) суспільних функцій. Тим-то й необхідні загальнолюдські цінності, моральність, ідеологія і т. п., що вони покликані компенсувати це вимушене обмеження. До таких компенсуючих чинників належить і соціальна відповідальність, яка аж ніяк не тотожна рольовим приписам і діяльнісній спеціалізації людини, спричиненій поділом праці. Цей момент дуже важливий, бо саме на такому ототожненні сформувалася горезвісна обивательська концепція «малої людини», яка набула особливого поширення в суспільній свідомості в роки застою і слугувала, в свою чергу, виправданням девальвації соціальної відповідальності, підміни її різними «міні-відповідальностями», поділу громадян на «начальників» і «простих радянських людей» — і, як наслідок, стала основою узвичаєння безвідповідальності.

Нормальна (збалансована, симетрична, загальносуспільна) структура соціальної відповідальності особи й суспільства (а також колективу, партії, держави та інших ланок, проміжних у цій ієрархії) складається при такій же відповідності прав і обов'язків, слова й діла, діла й діл тощо. «Особа і суспільство, громадянин і держава, людина і колектив — усе це різні площини однієї й тієї самої проблеми... Нам важливо зрозуміти, що саме становищем людини в суспільстві, наданими їй правами і покладеними на неї обов'язками визначається в кінцевому підсумку і її соціальна, трудова, політична активність»³. Стосовно проблеми, що нас цікавить, це означає, що соціальна відповідальність не утворюється з «часткових (спеціалізованих) відповідальностей» — професійної, юридичної, партійної, моральної та ін., а визначається становищем людини в суспільстві, можливостями й реальними умовами для її самоздійснення, співвідношенням прав і обов'язків, взятих знову-таки не стосовно тільки особи (бо тоді права постають як

³ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС... — С. 41.

дарунки, а обов'язки — як плата за них), а стосовно обох сторін, пов'язаних відносинами відповідальності.

Якщо ж такий взаємозв'язок підірваний або підмінений, виникає зовсім інше відношення відповідальності, яке ґрунтується, скажімо, на відомчих або місницьких стосунках, на взаєминах всередині професійної чи посадової групи, на родинних зв'язках, на «ділових відносинах», пов'язаних з різного роду «бізнесом» та ін. Відповідні цьому й модифікації відповідальності: кругова порука, васалітет, корпоративні, земляцькі й кланові її форми. Оскільки безвідповідальність (як оцінка дії нормальної дорослої людини) завжди відносна, а не абсолютна **, то й визначальним тут стає питання про «точку відліку», або, інакше кажучи, про те, хто відіграє роль «референтної групи» стосовно даного суб'єкта відповідальності. Адже, скажімо, навіть всередині злочинних ієрархій теж є чітка система визначення відповідальності, і вирок «референтної групи» тут бувають часом суворіші, ніж судові. Публікації преси про корупцію всередині управлінського апарату⁴, про з'єднання злочинного світу з бюрократичними колами⁵ свідчать, що система відносин відповідальності в таких мафіозних об'єднаннях рано чи пізно витісняє чи підмінює систему відносин відповідальності, притаманних соціалістичній державі й суспільству, хоча від того, ясна річ, сама вона не перетворюється на відповідальність соціальну.

Крім уже згаданих, це ототожнення відносин відповідальності з відносинами владарювання і підкорення. Хоча очевидно, що перші набагато ширші за другі, що відповідальність притаманна й товариським стосункам (див., наприклад, Статут КПРС, статuti інших громадських організацій, творчих спілок та інших об'єднань), що вона, загалом кажучи, є умовою співорганізації рівноправних людей на принципах соціальної справедливості, угоди, взаємних обов'язків і вимог, однак усе це, виявляється, може швидко «вимиватися» з масової свідомості тоді, коли самі принципи рівноправності й соціальної справедливості втрачають силу, коли розузгоджуються права й обов'язки, а рівність перед законом і товариська взаємовимогливість перетворюються на пустий словесний штамп. Саме тоді з усього спектру виявів відповідальності залишаються тільки владні, точніше кажучи, командні, адміністративно-бюрократичні. Саме тоді складається така парадоксальна ситуація, коли «кількість осіб, обраних до різних державних і громадських органів, досягала третини дорослого населення країни, але при цьому їх основна маса була усунута від реальної участі в розв'язанні державних і громадських справ»⁶. Або коли «універсальним правилом стало те, що орган, який приймає рішення, не несе економічної відповідальності за наслідки своїх дій»⁷. Або коли «зниження відповідальності чималої частини виборних осіб і партійного апарату» нерідко закінчувалось, «як ми тепер знаємо, політичним і моральним падінням»⁸. Або коли органи Радянської влади опинились на ділі без влади, так що тепер треба «встановити (а фактично — відновлювати. — М. П. і В. В.) повну відповідальність і самостійність Рад у розв'язанні проблем розвитку підвідомчої території»⁹. На жаль, таких «або» ще чимало, і, узагальнюючи їх, можна твердити, що в застійний період сталася ледь не повна руйнація усієї тієї складної системи взаємообов'язків, яку в її цілісності й визначають як соціальну відповідальність.

** Абсолютна безвідповідальність так само неможлива, як і абсолютна незалежність людини від суспільства.

⁴ Див., наприклад: Овчаренко Г., Черненко А. Колонна: Интервью в следственном изоляторе МВД СССР // Правда. — 1988. — 17 июня.

⁵ Див., наприклад: Шекоцихин Ю., Гуров А. Лев прыгнул // Лит. газета. — 1988. — 20 июля.

⁶ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС... — С. 37.

⁷ Там же.

⁸ Там же. — С. 75.

Увесь хід перебудови показує (стосовно проблеми, що нас цікавить), з якими зусиллями, підступаючи з різних боків і часто знову відступаючи, рушійні сили перебудови поступово відновлюють усю складну й розгалужену систему відносин соціальної відповідальності, видаляючи з неї цілі підструктури, які все ще діють з часів застою і тим самим гальмують оздоровлення згаданої системи (або протидіють йому). На реорганізацію відносин відповідальності (нагадаємо знову: ми аналізуємо насамперед цей аспект перебудови) спрямовані економічна реформа, введення до неї альтернативних структур (кооперація та ін.), гласність, реформа виборів і структури влади, розведення «зон відповідальності» партійних і радянських органів, урізноманітнення форм безпосередньої демократії, посилення ролі громадської думки та ін. Характерно, що визначальними критеріями при цьому виступають ті, про які йшлося на початку цієї статті: збалансованість, обопільність, загальносуспільний масштаб соціальної відповідальності. Так, відносини громадянина й держави мають тепер будуватися на початках рівноправності і справедливості (а не патерналізму і вдячного підкорення): «Як громадяни несуть відповідальність перед своєю загальнонародною державою, так і державна влада несе відповідальність перед громадянами. Їх права повинні бути надійно захищені від будь-якої сваволі влади та її представників»¹⁰.

Разом з тим не слід зводити проблему оновлення загальносуспільної системи відносин соціальної відповідальності до знову-таки реорганізації владних відносин — а такі тенденції все ще сильні в суспільній свідомості. Подібний підхід і саму перебудову перетворює на фантом (вона є нібито всюди і водночас — ніде), розколює рушійні сили перебудови (і без того не дуже організовані) на діячів і спостерігачів, породжує утриманські настрої і вичікувальне ставлення щодо неї. «Тепер треба по-новому поставити питання про відповідальність кожного комуніста за стан справ там, де він працює, за особистий внесок у перебудову, за діяльність свого колективу»¹¹. Ясна річ, це не означає реставрації принципу ототожнення поділу праці з поділом відповідальності, адже паралельно відповідальності за себе і свій колектив має посилюватись і відповідальність за свою націю, республіку, державу, за все радянське суспільство, а також глобальна відповідальність кожної людини, до якої ми все ніяк не звикнемо. Однак саме від того, як швидко будуть усвідомлені справжні критерії соціальної відповідальності, як точно будуть орієнтувати за ними свою перетворюючу діяльність мільйони радянських людей, значною (якщо не визначальною) мірою залежатимуть успіх і доля перебудови.

* * *

Критеріями соціальної відповідальності являються взаємність, сбалансованість тих вимог і обов'язків, які беруть на себе людина і держава, колектив і суспільство, людина і колектив і т. п. Соціальна відповідальність невіддільна від сукупності «менших відповідальностей» — наприклад, групової, регіональної, «ведомственої», «професійної» і т. п. Розподіл праці не являється основою для відповідного розподілу соціальної відповідальності, бо вона визначається положенням людини в системі суспільних відносин, співвідношенням реальних прав і обов'язків людини, умов і можливостей для її самореалізації.

⁹ Там же. — С. 46.

¹⁰ Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС... — С. 64.

¹¹ Там же. — С. 77.

ВРАЖЕННЯ І НОТАТКИ

О. М. Черниш

РУШІЙНІ СИЛИ ПЕРЕБУДОВИ:
АЛЬТЕРНАТИВА ЧИ СИНТЕЗ?

ЧЕРНИШ Олексій Михайлович — кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри наукового комунізму Запорізького держуніверситету. Галузь наукових інтересів — теоретичні проблеми політичної свідомості, ідеології. Автор праць: «Политическая ответственность в системе политического народовластия» (Харьков, 1987); «Развитие социалистического самоуправления — основа демократизации общества» (Научный коммунизм. — 1988. — № 1) та ін. У нашому журналі виступає вперше.

Хоча мені не довелося бути безпосереднім учасником роботи XIX партконференції — ні як делегатові, ні як гостю, але я, як і мільйони радянських людей, з величезною увагою дивився телепередачі з Палацу з'їздів, з олівцем читав газетні звіти, обговорював хід дискусій

з друзями й колегами. Хочу поділитися враженнями від конференції з читачами журналу, тим більше, що питання, висунуті нею, так чи інакше групуються, на мій погляд, навколо принципової проблеми — аналізу рушійних сил перебудови.

Дискусія, що відбулась на XIX Всесоюзній партконференції, ще раз підтвердила єдність позиції комуністів в радикальній перебудові суспільства і водночас показала певні розбіжності в розумінні темпів і способів її реалізації, ролі різних соціальних груп. Тези обговорено і значно скориговано, рішення ухвалено. Попереду етап практичного здійснення розробленої програми. Проте своєрідність нинішнього періоду в тому, що ми не розглядаємо партійні установки тільки як дещо директивне. Вже перші кроки в реалізації прийнятих рішень показують, що успіх залежить від того, як глибоко вони проаналізовані на теоретичному рівні, який увібрав у себе і ці установки, і осмислення нових явищ, пов'язаних з їх втіленням у життя.

Серед активних прихильників перебудови сьогодні визначились два основні крила — назовемо їх «радикальне» і «помірковане».

Виходячи з ідеї революційного оновлення суспільства, перші виступають за швидкий, стрибкоподібний перехід суспільства від одного якісного стану до іншого. Вони послідовно виступають за високі темпи роботи, отже, особливо чутливі до змін і переконані: те, що до снаги їм — під силу й усім. Вони нещадні до бюрократів і тих, хто працює абияк, нетерпимі до безвідповідальності і хворобливо сприймають пасивність тих чи тих людей щодо завдань перебудови. Все діло, вважають вони, в інерції мислення, і тому треба насамперед перебудувати голови, свідомість людей; вирішальний фактор — кадри, їх треба замінити на винятково порядних людей. Глибока відданість соціалістичним ідеалам робить їх в очах поміркованіших «знавців життя» наївними в політиці, відірваними від реальності, позбавленими розуміння об'єктивних обставин. Сильними їх сторонами є інтенсивність роботи і загострена принциповість. Слабкими — ідеалізація життя, безкомпромісність, недооцінка сил конкурента. Негативними — волюнтаризм, нетерпимість і нетерплячість.

Помірковані прихильники перебудови також за революційне оновлення суспільства. Проте і перебудову, і прискорення розуміють інакше — як процес, який охоплює всі без винятку осередки суспільства. Вони вважають, що ні господарський механізм, котрий у 70-ті роки зробився нестерпно неповоротким і за багатьма параметрами поступився західним зразкам, ні апарат управління, підточений надмірним адмініструванням і бюрократизмом, ні соціально інертні, схильні до консерватизму маси одним махом не розкачати. Логіка їхніх переконань: результативність економіки залежить від оперативності апарату управління і культури праці, ефективність діяльності партійних і радянських органів — від політичної культури мас, соціальна активність мас — від злагодженості економічного життя суспільства. Тому представники цього крила більше тяжіють до комплексності й ґрунтовності. А це і собі зумовлює іншу точку зору на темпи нашого просування. Визначивши етапи нагромадження необхідного економічного, політичного і культурного потенціалу в суспільстві в ході перебудови, що згодом, на їхню думку, і дасть змогу зробити стрибок до нового якісного стану нашого суспільства, вони виступають за поступовість протікання соціальної революції. Отже, теза про революцію не відкидається, бо ставиться мета якісного перетворення суспільства, але на основі поступового і послідовного перетворення всіх суспільних відносин. Революції роблять маси, тому прихильники «поетапної» перебудови і висувають як першорядне завдання розкувати ініціативу, творчість і самостійність людей. Сильними сторонами їхньої позиції є практичність, надійний зв'язок з населенням, продуманість тактики. Слабкою — недостатня рішучість. Негативною — схильність до консерватизму.

Я б остерігся класифікувати ярлики: одним — «авангардисти», другим — «консерватори». Це було б виявом колишньої ортодоксальності, нетерпимості до позиції опонента, що вже неодноразово породжувало кампанії проти «ворогів народу» і призводило до «війни всіх проти всіх». Обидві сторони в принципі є єдиним думцям, виступають за докорінні перетворення в суспільстві, що відповідає як інтересам соціальних груп, котрі вони репрезентують, так і їхнім власним переконанням. По суті вони є політичними союзниками. Будь-які незгоди, боротьба між ними можуть бути використані справжніми противниками перебудови для її гальмування і втримання своїх позицій.

У зв'язку з цим потрібен об'єктивний аналіз намірів тих і тих, зважена оцінка плюсів і мінусів їхніх підходів, і, головне, моделювання шляхів розвитку і досягнення позитивних результатів. Як скоро останні будуть досягнуті, якою ціною для народу чи будуть досягнуті взагалі? Відповіді на ці питання, безперечно, повинні внести ясність у проблему вибору оптимальної швидкості нашої перебудови.

Проблема давня. І ситуація загалом звичайна для перехідних етапів. Проблема вибору виникла і в жовтні 1917-го (мирний або збройний шлях захоплення влади), і в 1928—1929 роках («план-мінімум» або максимально можливий варіант першого п'ятирічного плану). Кожного разу вона розв'язувалась по-різному.

Так, наприклад, в 1927 році було засуджено нерозуміння «правими» необхідності швидких темпів індустріалізації і створення оборонної промисловості. Трохи раніше засудженню було піддано «лівих», які виступали за надмірно високі темпи індустріалізації. Факт і ступінь «відхилення» визначав «центр» — люди, частково щиро переконані в ефективності поступового — не швидкого і не повільного — розвитку, а частково й ті, хто просто керувався політичною кон'юнктурою. Але ядро «центру», так би мовити, його кісточку, становили політики, схильні до спрощеного, догматичного тлумачення ленінської програми соціалістичного будівництва. Стовпом «центру» був Й. В. Сталін.

Критикуючи висловлювання, які містили побоювання щодо зміцнення «апаратно-бюрократичних методів» (див.: Сталин И. В. Соч. —

Т. 5. — С. 324), Сталін погоджувався з тим, що таку небезпеку переродження можна і треба припустити. Але пізніше, на XIII Конференції РКП(б) у 1924 році, «розвиває» цю думку таким несподіваним чином: якщо виходити з твердження, розпочинає він, що на бюрократизм особливо гостро реагує учнівська молодь, — «положення абсолютно неправильного, теоретично невірного, практично шкідливого, то треба йти далі, давши лозунг: «Побільше учнівської молоді в нашій партії...» (там же. — Т. 6. — С. 19). Приклеївши з висоти становища генсега політичний ярлик опонентові, підмінивши на очах в усіх його думку своєю — явно неправдивою, Сталін легко розправляє з ним. Пославшись на ідеї В. І. Леніна про необхідність робітничування партійних комітетів і рішучої боротьби з фракційністю, він приписує опоненту нерозуміння необхідності пролетарського складу партії і дає «логічний» висновок про те, що дана позиція є фракційною, а отже, антипартійною. І зал, зверніть увагу, тобто представники на той час малописьменної, переважно селянської маси населення Росії, поділяє його погляди: сміється, аплодує, підтримує репліками (там же. — Т. 6. — С. 20—22, 39—41 та ін.).

Так само догматично Сталін витлумачив марксистсько-ленінське положення про класову боротьбу. Він по суті підмінив її економічні і культурні форми насильницькими, характерними для періоду революції і громадянської війни, а не для етапу, на якому питання про владу і власність уже вирішено на користь пролетаріату. Сталінові чужі компроміси і перехідні форми: або—або. «Одно з двох, — говорив він у промові на Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у 1929 році, — або марксова теорія боротьби класів, або теорія вrostання капіталістів у соціалізм; або непримиренна протилежність класових інтересів, або теорія гармонії класових інтересів» (там же. — Т. 12. — С. 31). А дилеми-то не було! Й іншого погляду додержувався, скажімо, М. І. Бухарін. Його ідея вrostання куркульських кооперативів у систему соціалістичного господарювання (але як елементів до певної міри чужорідних, подібно до концесій) була політично грамотнішою за сталінське «знищення куркуля як класу».

Серед політичних лідерів не тільки можливий, але й неминучий різний підхід до одних і тих самих проблем. Правда за тими, хто найбільшою мірою зумів виразити інтереси більшості населення, побачити те, «що сховано за часом». Історія підказує нам і шлях осягнення цієї мудрості — беззастережно демократичний спосіб прийняття рішення на основі гласної оцінки запропонованих варіантів.

Ідейна боротьба означає зіткнення суспільних груп. Зведення цієї боротьби до вольового тиску і більше того — до фізичної розправи з лідерами по суті означає насильство над величезними масами людей з усіма породженими цим негативними наслідками у взаємовідносинах «перемігших» вождів і «заблудлих» мас. Тому В. І. Ленін такого великого значення надавав ідеї багатоманітності, в якій вбачав відображення як природного способу існування всього живого (багатство виявлення життя), так і політичного життя суспільства: надійність соціальної основи політичної влади, гарантію лояльного ставлення до неї з боку мас. Міркуючи про наркомат ЦКК, він зазначав, що при його створенні треба віддати перевагу різноманітному складові. Більше того, було б небажано, якби він «був складений за одним шаблоном, допустимо, з типу людей характеру чиновників, або з виключенням людей характеру агітаторів, або з виключенням людей, відмітною властивістю яких є товарищівськість або здатність проникати в кола, не дуже звичайні для таких працівників...» (Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 374).

Розмежування на союзників і противників за критерієм тактичних незгод, як виявляється, заважає справі і в період вибору варіанту розвитку, і в дальшому русі, де авангард може виявитись поріділним і виснаженим боротьбою. Така позиція негативно позначається і на мораль-

но-політичній атмосфері суспільства загалом: якщо правда завжди на боці сильнішого, то необхідність в ініціативі і творчості має відпасти, розвивається соціальна апатія.

Почуттями я на боці тих, хто виступає за рішучі дії і швидкий, «одноактний» варіант перебудови. Адже ж наявність етапів у ній, поготів — розтягнених на роки, навряд чи вкладається в поняття революції. За В. І. Леніним, революційні періоди протікають у порівняно короткі проміжки часу (там же: — Т. 16. — С. 8). І починаються вони, безперечно, з питання про владу — тому що воно в певному розумінні не може не мати першості над економікою, і жодними соціальними або навіть економічними паліативами прискорення суспільству не надати. Без політики це будуть саме напівзаходи, котрі можуть дати тільки напіврезультати! Проте об'єктивний підхід передбачає аналіз аргументів обох сторін. Ті, хто за стримані темпи, так само як і ті, хто за радикальні заходи, виходять з необхідності якісного перетворення всіх суспільних відносин. Програма КПРС визначає цей курс як стратегічний, розрахований на тривалий період, а не як кампанію. При цьому підкреслюється необхідність докорінного оновлення, глибоких, революційних змін, різкої активізації роботи. Визначено головні підйоми перебудови: науково-технічний прогрес, господарський механізм, жива творчість мас, демократизація, реформа політичної системи радянського суспільства.

Найвідчутніший внесок у розвиток концепції прискорення зробили ХІХ партконференція і липневий (1988 р.) Пленум ЦК КПРС. Прийнято програми дальшого поглиблення перебудови, демократизації суспільства, реформи політичної системи і права, перебудови партійного апарату, боротьби з бюрократизмом.

У ході перебудови даний курс дістає конкретизацію. Поставлено завдання рішучого подолання застійних процесів, зламу механізму гальмування і створення ефективного механізму прискорення; всебічного розвитку самоуправління народу; відновлення в управлінні народним господарством ленінських принципів демократичного централізму, повсюдного впровадження економічних методів; рішучого повороту до науки; пріоритетного розвитку соціальної сфери й енергійного звільнення суспільства від викривлень соціалістичної моралі; демократизації суспільного життя і розвитку гласності.

ХІХ партконференція виробила ідеї про реформу політичної системи, про відносини партії з державою і суспільством, обмеження строку перебування на виборних посадах, про зміни в структурі і складі партійного апарату і нові повноваження Рад, а також про структуру і регламент їх функціонування, про реформу виборчої системи. Липневий (1988 р.) Пленум ЦК КПРС розробив практичні заходи щодо втілення в життя рішень конференції. Реалізація цих рішень сформує надійну платформу для перетворення політичної системи, кардинально збільшить ефективність політичних інститутів, розкриє потенціал соціалістичного народовладдя.

Розроблений партією курс заклав, образно кажучи, чотири міни уповільненої дії в підмурок бюрократичної піраміди.

Перша — власне політична. У суспільстві ліквідується надмірне одержавлення суспільного життя, зосередження господарсько-управлінських функцій в руках партійно-політичного керівництва, диктат центральних органів і апарату (посадових працівників). Розпочато децентралізацію управління, тобто такий перерозподіл функцій, котрий покликаний забезпечити максимальну ініціативу й самостійність трудових колективів на місцях. Водночас поставлено завдання створити ефективний механізм, який забезпечував би вчасне самооновлення політичної системи, запровадження демократичних принципів у діяльності кожного політичного інституту. З цією метою намічено чітко розмежувати функції партійних і державних органів відповідно до ленінської концепції ролі Комуни-

стичної партії як політичного авангарду суспільства і ролі радянської держави як організації і знаряддя влади народу; ввести конкурсне обрання до виборних органів і підпорядкувати їм апарат; обмежити перебування на виборних посадах, а також на посадах, що підлягають призначенню і затвердженню Радами, двома строками підряд; створити нові органи — З'їзд народних депутатів СРСР, постійно працюючу Верховну Раду СРСР, органи громадсько-державного контролю. Словом, реформа політичної системи спрямована на руйнацію апарату командно-бюрократичного управління і на максимальне залучення до неї прямих форм самоврядування народу.

«Будівельний матеріал» цієї системи — кадри. Конкурсний підхід, обрання керівників трудящими з кількох кандидатів таємним волевиявленням — усе це формує прошарок управлінських працівників, справді авторитетних і поважних. І оскільки політична ієрархія нашого суспільства побудована на комплектуванні верхніх ланок із складу нижчих (тобто, як правило, ніхто не може посісти посаду міністра чи завідуючого партійним відділом, не виявивши себе перед тим на роботі майстром, директором чи секретарем партійної організації), остільки через демократизацію системи добору кадрів у нижчій ланці закладаються основи для наступної демократизації всього апарату. Особлива роль надається заходам щодо кардинальної перебудови партійного апарату. Чисельність його працівників буде істотно зменшено; неодмінною умовою висунення на дану роботу буде рекомендація первинної партійної організації з правом відкликання свого «висування», якщо він не виправдав довіри; безповоротно має бути покладено край командно-натискним методам; належить на ділі забезпечити підпорядкування апарату виборним колегіям партії. Отже, вивільнення виборних органів і первинних організацій партії з-під опіки апарату, зростання прямої демократії, збільшення числа суб'єктів політичного життя, розвиток форм громадського самоврядування — все це має спочатку усунути монополію бюрократії на владу, а згодом і позбутися цього мільйоннурного страховиська.

Друга «міна» — правова. Ухвалення законів про державне підприємство, про всенародне обговорення важливих питань державного життя, про порядок оскарження через суд неправомірних дій посадових осіб, які утискають права громадян, заклало передумови правового захисту суспільства від бюрократизму. В найближчі роки має бути проведена намічена партконференцією правова реформа, покинана забезпечити зверхність закону в усіх сферах життя суспільства, зміцнити механізми народовладдя. Принцип всеосяжної регламентації і заборон замінюється іншим — дозволено все, що не заборонено законом. Буде створено Комітет конституційного нагляду, розширено повноваження і підвищено відповідальність Державного арбітражу, органів юстиції — суду, прокуратури, адвокатури. Усе це покликано надати відносинам громадян законного характеру, вільного від свавілля, формалізму й несправедливості.

Третій «вибуховий заряд» закладено в економіці. В суспільстві ліквідується диктат відомств щодо виробництва, розширюється самостійність колективів, трудящі дістають право розпорядження власністю і прибутком. Запроваджується економічний плюралізм, з'являються нові форми власності: сімейна, бригадна, індивідуальна, акціонерна; виникають нові ринкові відносини між державними підприємствами, іншими виробниками і споживачами.

Введення економічних методів неминуче витіснить адміністрування. Коли працювати добре стане вигідно, а нехлюйство прямо позначатиметься на добробуті й статусі людей, нікому не доведеться вимагати кращої роботи гриманням або закликами. Все зробить особиста вигода, гармонійно поєднана із суспільними інтересами. Підпорядкований економічним законам апарат, зайнятий закупівлями, постачанням, збу-

том, ставиться в такі умови, коли не бути поворотним, не прагнути до ліпших результатів просто неможливо. Тим самим з панівного апарату перетвориться на обслуговуючий. Економічна необхідність елементарно не дасть йому змоги відсувати наспілі вимоги й проблеми, видавати вольові рішення.

Врешті, четвертий «вибуховий механізм», покликаний зруйнувати бюрократичну машину, — глибока демократизація всіх суспільних відносин. Це, певно, головне, в чому виявляється далекоглядність нинішнього політичного керівництва. Наївна віра народу у всемогутність адміністративного втручання в діяльність апарату спонукає революційно настроєних людей до закликів застосувати зрештою владу: одних апаратчиків змусити сумлінно працювати, інших — замінити. Проте примусові заходи, коли особисті інтереси тому суперечать, виявляються марними. Замінити — хай би й так, але на кого, а головне — як? Тому-то реальний важіль — не сподіватись на адміністративне втручання, а залучити народ у механізм здійснення влади і домогтись цілей перебудови демократичними засобами.

Виняткова роль належить гласності, відкритості апарату й виборних органів для регулярної взаємодії з масами, для інформування управлінців про потреби народу, для контролю й критики народом своїх представників. На конференції підкреслювалось, що самостійного статусу набуває, нарешті, громадська думка. Ще слабо використовуються її можливості в політичному процесі, хоча її роль у соціально-економічних процесах помітно посилилась. Проблема, мабуть, у тому, що ми поки ще не навчилися акумулювати й адекватно виражати громадську думку в зручний і доступний для вивчення спосіб. Проте сьогодні вже на очах зростає терпимість до різних думок і оцінок, свобода виявлення позицій, набирає силу соціалістичний плюралізм. Вбираючи різні оцінки, громадська думка застерігає від крайностей під час прийняття рішень, виступає інститутом, в якому суспільний інтерес результується. Важливо, що протилежні думки при цьому не слугують приводом для взаємознищення їх носіїв, бо неантагоністичні суперечності між прихильниками перебудови долаються шляхом узгодження їхніх точок зору і уточнення їхніх позицій, що досягається у відкритій боротьбі думок. Соціалізм є суспільство зростаючої багатоманітності. У цьому гаслі — і констатація здобутого, і завдання: навчитися розумно використовувати його евристичний потенціал.

Відповідаючи на питання, що таке соціалістичний плюралізм, М. С. Горбачов підкреслив: «Насамперед розуміння того, що соціалізм не повинен мати нічого спільного з механічною уніфікацією, однаковістю, підгонкою всіх під один ранжир».

Сила і, я б додав, покликання соціалізму саме полягають у урахуванні багатоманітності інтересів, настроїв і поглядів людей, у створенні політичних, державних, громадських механізмів, які дозволяють поєднувати сподівання окремих соціальних верств з інтересами і волею всього народу» (Правда. — 1988. — 12 юлія).

Усе це закладає досить надійні гарантії для ліквідації апаратного самовладдя.

Як бачимо, концепцію політичним керівництвом вироблено і машину запущено. У ході перебудови простежується послідовний рух до позитивного результату.

Проте в концепції поміркованих прихильників перебудови є й вразливе місце. Прагнення здійснити перебудову тими кадрами, які є — і які, власне, й підвели суспільство до передкризової межі, — не може не породити в масовій свідомості критичного ставлення до цієї ідеї. Нові завдання, новими засобами, в інтересах народу, а не елітарних груп можуть розв'язувати лише нові люди, які й суспільні відносини будуватимуть на нових принципах.

Отже, за всієї привабливості й переконливості в позиції «поміркованих» усе ж є істотні вади. Недостатня рішучість виявляється на практиці в тому, що, скажімо, ідея з'їзду щодо прийняття закону про всенародні обговорення і голосування з приводу значних питань життя країни на практиці постала в урізаному вигляді, без референдуму, хоча стаття 5 Конституції СРСР, чинної вже 10 років, передбачає обидва заходи; практично в кожному прийнятому останнім часом законі існують застереження, які по суті дезавуюють його сутність. Так, наприклад, у названому законі не визначено характер питань, обов'язкових для обговорення; дія закону про порядок оскарження в суді неправомірних дій посадових осіб, котрі ущемлюють права громадян, не поширюється на рішення, прийняті колегіально, — що зовсім не випливає із статті 58 Конституції СРСР; прийнятий негласно закон про анонімки не просто відкидає їх, а передбачає обов'язкове повідомлення прізвища, домашньої адреси і місця роботи заявника, які тут же стають відомі відповідчаві. Намічене на кінець 1987 року обговорення нового порядку виборчої системи все ще не відбулось; основна маса пропозицій, висловлених у 1985 році в теоретичному і політичному журналі ЦК КПРС «Коммунист» під час обговорення Статуту КПРС, до затвердженого тексту не увійшла; кадрові зміни, що відбуваються, стосуються здебільшого нижчих ешелонів влади і розраховані на природне, а не раціональне оновлення складу апарату управління. Скажімо, якщо серед начальників цехів, майстрів і бригадирів у 1987 році в нашій республіці таємним голосуванням з двох-трьох кандидатур обрано 90% усіх змінених, то серед секретарів міськкомів і райкомів партії, голів міськ- і райвиконкомів — лише 10%; приблизно стільки ж загалом по країні — 13,2%. Виходить, щоб стати нормою партійного життя, установки, з'їзду і пленумів мають спочатку перетворитись на статутні норми?

Отж, виникає потреба по можливості спокійно сприйняти позицію «радикалів». Інакше кажучи, придивитись, що можна зробити ще, аби перебудова пішла швидше.

Життєво важливим є повне і негайне здійснення реформи політичної системи суспільства, наміченої XIX партконференцією і липневим (1988 р.) Пленумом ЦК КПРС. При цьому не варто обмежуватись загальними принципами, що на них традиційно будеється ця система — суверенітет народу і його представництво в демократичних інститутах, керівна роль марксистсько-ленінської партії, повновладдя держави, демократичний централізм, законність, інтернаціоналізм. На мій погляд, треба розширити їх перелік за рахунок конкретизації даної нормативної основи, приміром, у такий спосіб: пріоритет прямих форм самоврядування народу над представницькими, демократичний плюралізм, поділ влади і строге визначення відповідальності представництва й осіб — щодо обсягу функцій і інстанцій та ін.

У резолюціях XIX Всесоюзної конференції КПРС підкреслюється необхідність перегляду системи відносин між партійними і державними органами. Сьогодні вона становить собою два паралельно діючі інститути з незначними функціональними відмінностями, один з яких, зосередивши в своїх руках головні важелі влади, постійно закликає другого повніше використовувати свої повноваження, надані Конституцією. Неважко зрозуміти, що коли повторювана від з'їзду до з'їзду вимога позбутись дублювання в роботі й підміни одних органів іншими не виконується, то справа не в тому, що цього хтось не бажає. Завдання не розв'язується через порочність самої системи організаційно-політичних відносин, що склались між ними.

Розв'язанню даного завдання багато в чому може посприяти висунута на XIX партконференції ідея розмежування функцій партійних і радянських органів при одночасному зміцненні ролі партії як політичного

авангарду шляхом обрання перших секретарів відповідних партійних комітетів на посади голів Рад. Проте лишається багато питань: як цю ідею практично втілити в життя, щоб не збочити зі шляху демократизації суспільства, щоб вибори не перетворились у нав'язування волі парткомом виборцям? Чи не буде зазначений порядок суміщення керівних посад у партійних і державних інстанціях прихованим ущемленням конституційних прав безпартійних громадян? Бо ж в Основному законі сказано про право громадянина СРСР обирати й бути обраним до органів державної влади і, отже, ніяких обмежень перед безпартійними щодо цього Конституція не висуває. Є тут і інші неясні питання. Мабуть, варто опрацювати декілька варіантів практичної реалізації цієї пропозиції й обговорити їх у партійних комітетах і Радах.

Виконуючи рішення XIX партконференції про відновлення в повному обсязі ролі і повноважень Рад, треба зміцнити їхню фінансову основу відрахуваннями в місцевий бюджет частини податку з підприємств та інших учасників господарської діяльності. Особливо важливе значення має посилення законодавчої функції Рад, що неможливо без звільнення їх від опіки з боку партійних комітетів. Досі ще не жито прагнення останніх вирішувати все, в тому числі й чужі питання, нав'язувати свою думку, яка видається за думку партії, викликати до себе керівників підприємств, самостійно добирати кадри й затверджувати їх у численних інстанціях. Зважаючи на це, можливо, є сенс «розвести» партійну й державну структури за таким принципом: у містах, які мають районний поділ (крім міст-велетнів), варто відмовитись від міських державних ланок, а в районах цих міст — від партійних. Вибірні органи в партії іменувати «виконавчими», вони мають здійснювати рішення керівних органів — з'їздів, конференцій, зборів. Важливо виключити аналогічні за функціями і навіть назвами підрозділи, наприклад в облвиконкомах і обкомах партії — промисловості, транспорту і зв'язку, сільського господарства та ін., передавши їх державі. Відповідно до функцій КПРС утворити в партійних комітетах відділи підготовки і виховання кадрів, ідеологічної роботи, контролю за виконанням партійних рішень, стратегічного планування, національних відносин.

Що стосується ідеї про рекомендацію на посаду голови Ради першого секретаря відповідного партійного комітету, то все ж варто звернути увагу на той факт, що на конференції її беззастережно підтримали три секретарі партійних комітетів і секретар ЦК ВЛКСМ, із застереженнями — директор інституту і редактор газети, а директор іншого інституту, наладчик, міністр, газівник і секретар обкому партії поставились до неї із сумнівом. На мій погляд, її реалізація приховує в собі можливість ототожнення функцій цих органів. Усе ж функціональна відмінність, властива їм через різне призначення їх у політичній системі і суспільстві, потребують різних якостей від осіб, які їх очолюють. Жорсткіших, «адміністративно-бюрократичних» здатностей і більшого знання господарської діяльності — від тих, хто здійснює оперативне управління в державних органах. Дещо інших рис — від керівників партійних комітетів як органів стратегічного політичного планування, організації мас, ідеологічного й кадрового забезпечення здійснюваної політики, а саме: більшої схильності до теоретичного аналізу, прогностичних здібностей, вміння бачити «душу» людини, відчувати й формувати морально-політичний і соціально-психологічний клімат колективу й суспільства, володіти навичками красномовства. Навряд чи в нас є достатня кількість політичних лідерів, здатних виявляти таку гнучкість, щоб водночас виступати в таких різних соціальних ролях, керуючи різними органами. Тому (а також з метою розвитку самоврядування мас) доцільніше поряд з кандидатурою партійного секретаря висувати на посаду голови Ради комсомольських і профспілкових лідерів, керівників великих підприємств, а по обранні одного з них головою Ради в тому органі, який він очолював, обрати нового керівника. Інакше не можна виконати рекомендацію

конференції про внесення до виборчих бюлетенів для таємного голосування більшого числа кандидатів, ніж кількість мандатів. Не варто, однак, абсолютизувати й даний механізм — у резолюції про демократизацію цю ідею сформульовано в умовному способі. Загалом модель, запропонована в доповіді М. С. Горбачова, — пошукова, вона вся ще в русі, потребує осмислення і підгонки окремих компонентів. Тому їй ще належить доопрацювати і вченим, і політикам.

Слідом за скороченням держапарату намічено скоротити й апарат партійних комітетів. Один управляючий не на шість—сім чоловік і не на чотири, як у сільському господарстві, а на 15—20! Оновити персональний склад апарату в такий спосіб, щоб домінуючу масу в ньому становили нові працівники, котрі не мають досвіду подібної діяльності. Підставою для цього є ідея безрезного (1986 р.) Пленуму ЦК Компартії України про те, що коли протягом певного часу становище на тій чи тій ділянці не поліпшується, той, хто її очолює, мусить поступитись місцем іншому. Однаковою мірою це стосується сукупного працівника апарату управління. Ні в країні, ні в республіці стан справ за три останні роки кардинально не змінився, докорінної зміни в соціально-економічному розвитку суспільства не відбулося, однак на розстановці кадрів це особливо не позначилось. Крім того, треба взяти до уваги і суб'єктивний фактор, зокрема ставлення народу до тих, хто свого часу правдами і неправдами чимало отримав від життя. Доти, поки на керівних посадах люди не побачать своїх колег по роботі, в їхній свідомості поділ світу на «ми» і «вони» лишиться, а значить збережеться і недовіра до апарату.

Успішно здійснити реформу політичної системи можна лише спираючись на глибоко продуману і науково обгрунтовану концепцію її перебудови. Як зазначив М. С. Горбачов у промові при закритті XIX партконференції, «нам потрібна не сліпа віра в світле майбутнє, а науковий прогноз, що спирається на глибоке й точне знання» (Рад. Україна. — 1988. — 3 липня).

Під час підготовки реформи виборчої системи, крім ідей, висловлених на конференції, важливо врахувати й такі, як єдність принципів — виробничого й територіального — при висуненні кандидатів у депутати і голосуванні за них; вільне висунення кандидатів будь-якими організаціями і соціально організованими групами громадян; виключення вольового регулювання складу депутатського корпусу. Обов'язково — обрання депутатів з кількох кандидатів; право органу, який переобирають, висувати власних кандидатів; обрання голів і секретарів Рад за окремими бюлетенями з кількох кандидатів. Партійний і державний апарат доцільно комплектувати, за винятком технічних службовців, виключно з членів виборних органів, для чого вивільняти їх від виробничих обов'язків на певний строк із збереженням попереднього окладу і отриманням його на основному місці роботи, вважаючи роботу обраного в апараті і виборному органі тимчасовим дорученням комуністів, трудового колективу, в якому його обрано і де він, як і раніше, стоїть на партійному і профспілковому обліку.

Практика проведення громадсько-політичних атестацій комуністів на відкритих зборах підказує ідею зміни відносин між комуністами і безпартійними. Перші (а це лише кожний десятий з дорослих громадян) повинні звітувати перед другими за здійснення курсу правлячої партії. І оскільки авангард не може формуватись самим собою — кращих у партію висувають із свого середовища трудящі, то на відкритих партійних зборах комуністів мають розглядатись усі одержані заяви, а кандидатами в члени КПРС — приймати лише тих, кого спочатку назвав колектив і кому він дав рекомендацію.

Найважче, на мою думку, реалізувати норму про обмеження строку перебування на посаді. Хоч би скільки розповідали про труднощі

роботи в апараті управління (а це справді так), жодна інша професійна група — сталевари, вчителі, будівельники — не схильні так до... самозбереження, як ця (та й то, до речі, чи є в нас такі професії, як державний, партійний, профспілковий, комсомольський працівник? Мабуть, що немає... Хоча відповідні професійні групи, як це не парадоксально, є). Праця ця, підкреслю ще раз, нелегка, але, мабуть, і компенсація достатня.

Проблема ця стара як світ. Вона була актуальна в давньогрецькому полісі й Римській республіці, в часи Паризької Комуні і в добу становлення Радянської влади. У практику вводилась регулярна замінюваність консулів і трибунів, у крайніх випадках вдавались до ostracismu. Згідно зі Статутом Союзу комуністів, керованого К. Марксом і Ф. Енгельсом, члени окружкомів і ЦК обирались на рік. Щотижня переобирала своє керівництво Паризька Комуна. Відповідно до статті 57 Конституції РРФСР 1918 року строк повноважень депутатів обмежувався трьома місяцями. Робітників (навіть робітників!) і не меншою мірою селян (бо з них, як відзначав М. І. Калінін, виходять чудові бюрократи), які пробули на сучасній радянській роботі понад три місяці підряд, VIII з'їзд РКП(б) рекомендував повертати на заводи принаймні на один місяць. З метою уникнення рецидивів культу особи XXII з'їздом партії ротація кадрів була перетворена на програмну норму. Конституцією КНР, Статутом СКЮ, рішенням січневої (1988 р.) конференції БКП і травневої (1988 р.) — УСРП сьогодні передбачаються заходи примусової ротації, які поширюються на перших осіб у державі й партії.

Проте норма тут стільки вже разів скасовувалась чи ігнорувалась, скільки й вводилась. Досить згадати відому брежнєвську заяву про те, що «з невинуватими перестановками і частою змінюваністю працівників» покінчено. Виняток став правилом. У результаті — з 65% у 1958 році і 56,6% у 1962-му оновлення в уряді країни знизилось до 26,3% у 1970 році і навіть до 17,2% в 1974-му. Підвищення до 72,4% відбулось лише в 1986 році. Аналогічна картина в ці роки була в Раді Міністрів УРСР, з тією лише відмінністю, що перигей — 32% — припав на 1975 рік. За моїми підрахунками, такі процеси характерні для всіх партійних і радянських органів, що, власне, й виявилось однією з істотних причин суспільного застою.

Відсутність обмежень на зайняття керівних посад, на строк роботи в апараті і виборному органі неминуче призводить до надмірного зосередження влади, до масової професіоналізації управління суспільством, а отже, до появи особливої, елітарної верстви працівників, котрі з часом перетворюють державні завдання в канцелярські, а канцелярські видають за державні. Зловживання владою і становищем у групових і особистих інтересах у такій ситуації стає неминучим. Ліки від цього такі: 1) систематичне оновлення складу керівних органів і апарату на основі строго встановлених і безумовних норм; 2) науково обгрунтований і всенародно схвалений демократичний механізм реалізації цієї норми. В противному разі заінтересовані кола легко перетворять рішення конференції на пусту формальність. Спрофанувати його можна, наприклад, у такий спосіб: два строки підряд — у виборних комсомольських органах, два — в радянських, два — в партійних. Або: два — в місцевих, два — в республіканських, два — в центральних... Три рази по десять років дають змогу дотягти до пенсії. Бюрократи будуть перешиковуватись (теж нібито перебудова!) у власних лавах, готувати зміну серед собі подібних. Проте зміна осіб не забезпечить оновлення апарату. Потрібні прямі канали припливу свіжих сил з «робітників від верстата» і з «селян від комбайна». Оскільки ж комуністи лише «вправі висувати» більше кандидатів, ніж є мандатів, то завжди можна зробити вигляд, що вони не виявили бажання скористатись цим правом.

У зв'язку з цим видається, що тільки позбавлення посадових працівників найменших пільг і привілеїв очистить від кон'юктурних намірів

здорове прагнення людини виявити себе на керівній роботі. Компенсацією за напружену і висококваліфіковану управлінську працю має бути лише висока, як у робітника найвищої кваліфікації (чи, може, й вища?), заробітна плата, можливість творчого самовиявлення, винагорода по закінченні служби і вдячна пам'ять людей.

Хто ж має рацію — «помірковані» чи «палкі» прихильники перебудови? Не маю сумніву в тому, що багатьом заходи перших здаються паліативами, а результати — більш ніж скромними. Певен, чимало людей, особливо тих, чиї інтереси прямо зачіпаються рішучими діями, вважають позицію прихильників стрімких темпів перебудови авантюристичною.

Нема чого й сперечатись — політичний лідер не в змозі прискорити загальний рух до мети в тому казковому темпі, який виражається в ідеалі або якого зажадало саме життя. Він може зробити це тільки тією мірою, на яку здатні: а) його безпосереднє політичне оточення, котре не буває з цього погляду однорідним, б) державний апарат, традиції якого складаються задовго до приходу нового лідера і який становить головну опору сил і для здорового, і для негативного консерватизму, а також в) увесь народ, котрий незмінно зберігає в собі потяг до нового й разом з тим сумує, в особі іншої частини співгромадян, за «старими добрими часами». Не зважати на це можна будь-кому, тільки не лідерів. Щоб вести за собою маси, політичний лідер, якщо він справді виражає назрілі інтереси прогресивної більшості, зобов'язаний враховувати морально-політичний і соціально-психологічний стан усіх реальних суб'єктів — і вирішальних, визначальних, тих, хто подає політичну підтримку, і тих, хто безпосередньо забезпечує реалізацію проголошеної політики. Тому своє лідерство він може використати не для того, щоб, відірвавшись, випередити решту, а щоб прискорити загальний рух вперед і разом досягнути мети швидше, ніж це було б без нього.

Вся річ у тим, з ким іти? Хто в авангарді?

Відповідь на це складне питання є у В. І. Леніна. «Прихильники реформи і поліпшень, — писав він у 1913 році, — завжди одурюватимуться захисниками старого, поки не зрозуміють, що всяка стара установа, хоч би якою дикую і гнилою вона здавалася, тримається силами тих чи інших пануючих класів. А щоб зламати опір цих класів, є тільки один засіб, знайти в самому оточуючому нас суспільстві, просвітити і організувати для боротьби такі сили, які можуть — і за своїм суспільним становищем повинні — скласти силу, здатну змести старе і створити нове» (Повне зібр. творів. — Т. 23. — С. 46).

Такі сили, як переконливо показала конференція, в суспільстві є. Народ, який зазнав туги за справедливістю, в масі своїй перебудову прийняв. Стратегічний курс партії дістав політичну підтримку. Це головне. Разом з тим відчутне й досить широке невдоволення ходом перебудови. Так, лише 16% наукових працівників Москви вважають, що перебудова розвивається досить успішно. В Одесі трудящі назвали заходи щодо перебудови неефективними, а кожний другий робітник не вірить у перебудову на своєму підприємстві (Правда України. — 1987. — 23 дек).

Активну і надійну опору перебудови становлять насамперед її радикальні прихильники, революційно настроєні, рішучі люди. Вони є скрізь, але особливо багато їх серед інтелігенції, студентства.

Другу вирішальну силу перебудови утворює високосвідоме ядро робітничого класу й селянства. Тут, однак, хотілося б висловити кілька принагідних зауважень.

Ми по праву пишаємось тим, що у Верховній Раді СРСР майже половину становлять робітники і колгоспники. І в цьому безперечно завоювання соціалізму. Проте при подібній картині в 1922 році В. І. Ленін писав: «Сесія ВЦВКУ показала неправильність організації складу ВЦВКУ.

Величезна більшість членів його — службові особи. Пропоную ухвалити рішення Політбюро: Визнати за необхідне, щоб не менш як 60% членів ВЦВКу були робітники і селяни, які не займають ніяких посад на рад-службі...» (там же. — Т. 45. — С. 193). Нині з 21 члена Президії Верховної Ради СРСР лише п'ятеро — робітники. У складі обкомів, крайкомів, у ЦК партії союзних республік та їхніх ревізійних комісіях напередодні XXVII з'їзду було тільки 33,4% робітників (разом з колгоспниками).

Робітники повинні мати реальну можливість висувати своїх депутатів за місцем роботи і там же (таємно) виявляти свою волю. Створювати в передових колективах власні органи, уповноважені для контролю апарату і підзвітні своєму трудовому колективові, зборам його партійної організації. Практикувати обмін делегаціями робітників між містами, містами і селами, областями і республіками з наступним опублікуванням оцінок і висновків у спеціальному органі — «Трибуні робітничого класу». Проводити з'їзди робітничого класу СРСР — так, як це роблять письменники, колгоспники й інші категорії трудящих.

І хоча питання про те, хто має рацію, безперечно, треба перевести з площини «або — або» у площину «і — і», узгоджувати позиції про рамки демократичних процесів і робити перебудову разом — силами палких, активних, радикальних, революційних, а також поміркованих і навіть пасивних прихильників нового курсу, все ж в авангарді соціальних сил ідуть перші — революційно настроєні верстви. Гадаю, помилково уявляти наше суспільство у вигляді рівномірного розподілу в ньому одних, других і третіх, вважати, що політична свідомість народу однаково відображає дві основні тенденції у ставленні до політичного режиму: демократичну (ленінську) й авторитарну (сталінську). Все ж друга пов'язана з епохою, що відійшла назавжди. Якоюсь мірою її сповідує старше покоління, чого аж ніяк не скажеш ні про нове, ні про новітнє. Соціологічних даних немає, і я спираюсь на особистий досвід роботи в міському політичному клубі молоді «Позиція». Серед молодих людей практично немає таких, які б гостро не відчували потяг до справжньої демократії. Соціальний протест проти недбалості в Степанакерті і самодіяльна солідарність ереванців, політична активність кримських татар, мітинги жителів за чисте повітря в Запоріжжі і проти несправедливості в Південно-Сахалінську, з питань перебудови в Омську і з приводу виборів делегатів на конференцію в Ярославлі — усе це свідчення масової несанкціонованої політичної активності трудящих з високо розвиненим почуттям власної гідності і громадянського обов'язку. І було б наївним вважати, що вони обмежаться питаннями тільки виробничої чи соціальної сфери. Ні, перебудові бракує сьогодні політичної творчості мас, і ця творчість неминуче стане найближчим часом провідною формою суспільно-перетворюючої діяльності народу.

* * *

Среди активных сторонников перестройки сегодня определились два основных крыла — радикальное и умеренное. Первое выступает за быстрый, скачкообразный переход общества от одного качественного состояния к другому. Второе ставит цель качественного преобразования общества на основе последовательного и постепенного преобразования всех сфер общественной жизни. Анализ позиций этих двух групп показывает, что как те, так и другие выступают за существенные экономические, социальные и политические изменения.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС. КУЛЬТУРА. МОЛОДЬ

(Круглий стіл молодих учених НДІ і вузів УРСР,
редакції журналу «Філософська думка») *

О. О. Кисельова (Інститут філософії АН УРСР). Культура як сфера формування здібностей особи.

Мій виступ якоюсь мірою буде відповіддю на питання, задане І. О. Мартинюку. Перебудова, я вважаю, актуалізує проблему здатності людини стати творцем власного життя. Людина починається з того, що, входячи у світ культури, вона вчиться діяти з предметами адекватним їх призначенню способом. У ході розпредметнення, діяльного оволодіння предметами культури, здібності, вироблені людством, стають власним набутком особи. Але здібності, у власному розумінні слова, полягають не стільки в розпредметненні вже створених предметів культури, скільки в створенні принципово нових. Здібності безпосередньо пов'язані з творчістю.

Чим більше індивід увійшов у культуру, сприйняв, зрозумів, пережив її, тим більшою мірою його особисті цінності відповідають цінностям загальнолюдським і тим більшою мірою він здатний стати творцем суспільного буття і власної долі.

С. В. Пролєєв (Інститут філософії АН УРСР). Науково-технічний прогрес і духовний розвиток людини.

У ході дискусій навколо проблем взаємозв'язку НТП і духовного розвитку особи багато які автори, в тому числі й наші промовці, не помічають, як їхні думки групуються по двох протилежних позиціях. Перша з них виражає «техно-

логічний оптимізм» і розглядає розвиток техніки як необхідну передумову розвитку людини. Для протилежної позиції характерне акцентування уваги на деформуючий вплив раціоналізму (науки) і техніки на духовний світ людини, на небезпеку утилітаризму, «речовізму», дискредитацію життєвизначальної ролі багатьох почуттів — щирості, відвертості, співчуття, гостинності, ряду моральних норм, на відсутність повноцінного спілкування чи звуження його кола та ін. Спільною основою цих поглядів є оцінка *наслідків* НТП, а не його змісту як історично визначеного способу розвитку суспільства, культури, людини.

Питання про культурний потенціал НТП можна сформулювати таким чином: що в людському бутті є такого, що робить можливою таку форму (спосіб) його розвитку, як НТП? Щоб відповісти на це питання, треба виявити і визначити інші форми розвитку суспільства, наявні в історії, співвіднести їх зміст і розв'язувані ними завдання з цілями і спрямованістю НТП, зрозуміти історичне місце цієї особливої форми розвитку цивілізації.

Тією мірою, якою життєдіяльність соціального суб'єкта (людини, класу, суспільства, людства) звернена на створення умов свого існування, НТП є адекватною формою розвитку людського буття. Цей процес, тобто створення «неорганічного тіла цивілізації» (К. Маркс), є основою НТП і продукує його культурний потенціал. В свою чергу, він потребує певного складу особистості, який пов'язаний з якістьми соціальної форми

* Закінчення. Початок — в № 4 за 1988 р.

ії буття. Не випадково НТП досягає успіхів в одних країнах, а в інших стикається з непередбаченими перепонами. У самій культурно-історичній формі життєдіяльності людей, у тому типі особистості, який в ній формується, закладена специфічна передумова НТП. Цей культурно-історичний зміст буття, який виявляє себе насамперед у певному складі особистості, утворює важливу сторону всіх суспільних процесів, яку не можна не враховувати при аналізі перспектив НТП, у тому числі в умовах нашого суспільства.

Питання: Чи може бути основою (для аналізу і типологізації) різних історичних форм розвитку суспільства класифікація «господарсько-культурних типів»?

Відповідь: Певним чином її можна використати. Але вона створювалася для конкретних історико-етнографічних цілей, а основою роботи щодо визначення форм розвитку людського буття має стати філософсько-світоглядний аналіз світу людини.

С. І. Грабовський (Київський торгово-економічний інститут). Соціальне призначення мрії.

В умовах дедалі зростаючих темпів суспільно-історичного розвитку серед духовних здатностей особи особливе місце посідає здатність мріяти. Відоме, підкреслював В. І. Ленін, соціальне значення мрії як поштовху до роботи щодо творення майбутнього. Місце мрії в духовному освоєнні дійсності визначається загальною властивістю практичної діяльності, що полягає в її вибіркового русі від світу реалізованих можливостей до світу прийдешніх можливостей, тобто до майбутнього. Соціальне визначення мрії як «поштовху до роботи» — не створити безпристрасний образ можливостей розвитку людини і суспільства, а виступити у формі установки на бажане майбутнє. У мрії поєднані образ бажаного майбутнього в його конкретних духовно-пережитих цілях із прагненням до втілення цього образу в дійсність.

Виховання уміння діяльно мріяти-

ти, прагнути до втілення своїх надій у дійсність набуває особливої актуальності в контексті сучасної перебудови нашого життя. Тому поглибленого філософського дослідження потребують так звані проєктивні детермінанти — цілі, прагнення, надії, мрії як невід'ємна частина духовного життя.

Питання: Виходить, мріяти треба лише «конкретно», але хіба не має цінності з погляду актуальних завдань суспільного прогресу і здатність до «мрії взагалі»?

Відповідь: Будь-яка мрія — цінність (зрозуміло, якщо вона людська). Але чим розвинутіша здатність мріяти, тим на більшу духовну культуру вона має спиратися. Отже, чим більший пласт в історії людських прагнень і надій ця індивідуальна мрія заломлює через себе, тим активнішу діяльність щодо досягнення абсолютно неймовірних для «здорового глузду» цілей вона здатна стимулювати.

Ю. М. Шелухін (Інститут філософії АН УРСР). Людський фактор: шляхи активізації.

В літературі нині широко використовуються поняття «соціальний», «особистісний», «суб'єктивний» і «людський» фактор. Під першим розуміють соціальні явища і причини, що роблять вплив на функціонування суспільства як цілісного організму. Під особистісним — робочу силу як один із елементів продуктивних сил, її роль в трудовому процесі. Суб'єктивний фактор — особа або людська спільність як суб'єкт економічних, соціальних та ін. відносин. Людський фактор — синтез, комбінація особистісного і суб'єктивного факторів, які виступають одночасно елементом продуктивних сил і суб'єктом суспільних відносин.

До системи чинників активізації людського фактора, що мають вирішальний вплив на всі зміни в суспільстві, можна залічити: фактор соціальної справедливості (зокрема, його вплив на розподільні відносини); фактор виховання і самовиховання.

Кінцевий результат дії цих факторів вирішальним чином залежить

від їх взаємоузгодженості і зорієнтованості на формування людини як творця свого життя. А це можливо лише тоді, коли відбувається інтенсивне піднесення людських потреб і можливостей їх задоволення.

В. А. Сіверс (Київський держуніверситет). Вплив науково-технічного прогресу на формування моральної культури молоді.

НТП помітно впливає на становлення духовної культури особи, зокрема на формування її моральної культури. Загалом цей вплив має позитивний характер, однак одним із його побічних ефектів (насамперед щодо молоді) є тенденція до поверхового закріплення основних морально-світоглядних принципів. Гадаю, що цьому сприяє зростаюча тривалість підготовки молоді до включення в суспільне виробництво, зокрема все більше закріплення пріоритетів за професійною підготовкою, вивченням спеціальних дисциплін на шкоду загальноосвітнім предметам, які, однак, мають бути змістово-теоретичною основою для формування культурно-морального потенціалу особи, закладати фундамент її дальшого духовного розвитку, пробуджувати інтерес до наступної самоосвіти і самовдосконалення.

В. Є. Пилипенко (Інститут філософії АН УРСР). Етапи становлення внутрішньокolleктивних відносин в умовах бригадної організації праці.

Мені здається, що визначення «особистісного» і «суб'єктивного» фактора, наведене у виступі Шелухіна, дещо надумане. Не зовсім коректно є й запропонована система активізації людського фактора. Якщо управління і виховання та самовиховання — рядопокладені, то принцип соціальної справедливості повинен пронизувати всі «рівні» й «засоби» активізації людського фактора. До того ж наведений перелік неповний. Скажімо, важливим засобом активізації людського фактора є колективна форма організації і стимулювання праці.

Формування соціокультурного обличчя сучасної молоді людини багато в чому визначається особливостями її взаємозв'язку з трудовим колективом, рівнем і ступенем зрілості цього колективу. З огляду на це велике значення має соціологічний аналіз внутрішньокolleктивних відносин.

Трудовий колектив перебуває в постійному розвитку, для якого характерний ряд етапів.

Перший етап (нижчий рівень): колектив тільки формується, являє собою формальну зовнішню цілісність, його цілі ще не стали загальноприйнятими, особисті мотиви в багатьох не збігаються з загальнозначущими, домінує волюве управління, роз'яснювальна робота не спирається належною мірою на самоуправління колективу, на актив, громадську думку. Наші дослідження показують, що на цьому етапі розвитку бригади спостерігаються елементи настороженості між людьми, сумніви в доцільності обраної форми організації трудової діяльності. Як правило, всі зриви, труднощі працівники пояснюють некомпетентністю керівників.

Другий етап (середній рівень): відбувається активізація колективу. Його цілі підтримуються не тільки керівниками, активом, а й значною частиною бригади. Однак процес засвоєння колективних норм життя ще не охоплює усіх членів бригади. На цьому етапі ще відчувається гальмівний вплив несумлінних працівників, у діяльності колективу наявні і спади, і підйоми, тобто спостерігається певна нестійкість.

Третій етап (вищий рівень): цілі колективу поділяються більшістю. У сфері міжособистісного спілкування переважають почуття товариськості й дружби. Збагачується внутрішньокolleктивне духовне життя. Стиль керівництва набуває демократичного характеру. Саме на цій стадії свого становлення колектив здатний здійснити серйозний регулюючий вплив на поведінку особи, перетворити факти зовнішнього впливу на неї в акти самовиховання і самодіяльності. На

цьому рівні ефективність діяльності колективу бригади найвища, бригада стає справжньою школою виховання ставлення до праці. Однак, ясна річ, розвиток колективу не завершується, бо це процес безперервний. Він дедалі більше охоплює удосконалення умов праці, зростання культури людських відносин, підвищення ефективності управлінської системи, посилення почуття відповідальності в кожного, ще більшої вимогливості до себе.

Питання: А в чому полягає особливість становлення внутрішньокolleктивних відносин у бригадах у порівнянні зі «звичайними» колективами?

Відповідь: Бригадна організація праці має в собі реальні можливості повнішого використання економічних стимулів (зв'язок індивідуальної винагороди за працю з результатами праці всього колективу) і виникнення нових соціально-психологічних детермінант (взаємний контроль, довір'я, співдружність). Це приводить у кінцевому підсумку до підвищення рівня колективності, а, значить, і ефективності праці.

А. М. Тихонов (Інститут філософії АН УРСР). Специфіка соціального розвитку молодих спеціалістів.

Думаю, що В. А. Сіверс дещо спрости ситуацію, говорячи про проблеми спеціальної і гуманітарної підготовки молоді. До підготовки молодих спеціалістів нині поставлені високі вимоги як професійного, так і соціального плану. Треба враховувати, що кількісне насичення народного господарства спеціалістами вже давно відбулося: у нас 35 мільйонів спеціалістів, із них 15 мільйонів — з вищою освітою. Але такий парадоксальний факт: близько 4 мільйонів із них зайнято на посадах, де не потрібна підготовка такого високого рівня; водночас стільки ж посад спеціалістів в народному господарстві зайнято «практиками». Причин тут кілька. Це і відносна «безадресність» у плануванні чисельності спеціалістів, коли, з одного

боку, план підготовки верстається за заявками міністерств і відомств, а з другого — за трудовлаштування конкретних людей (за цими ж заявками) вони не відповідають. Це і валовий підхід: людей підготували, а використати всіх за спеціальністю неможливо. Це і диспропорції у посадовій структурі: на одного інженера по ідеї має припадати три-чотири техніки, а насправді лише в промисловості наплодили стільки посад, що пропорція виходить прямо протилежною. Дипломований спеціаліст змушений займатися тепер тією рутинною працею, яка під силу і працівнику з середньою освітою. Це, нарешті, і низький рівень заробітної плати і соціального забезпечення молодих спеціалістів. Тут вони явно програють своїм ровесникам-робітникам, хоча один із основних принципів справедливої оплати праці — це вища оплата за працю вищої кваліфікації. Такі основні негативні фактори, які впливають на соціальний розвиток молодих спеціалістів як соціально-демографічної групи і примушують їх поповнювати інші соціальні групи.

Здійснені нами соціологічні дослідження в ряді вузів, виробничих об'єднань і науково-дослідницьких інститутів показали, що найбільшими хвилями в підготовці молодих спеціалістів є: відсутність навиків практичної роботи, організаторських навичок і брак знань зі спеціальних дисциплін. Подолати їх можна тільки при перегляді вузівських навчальних програм і усунення розриву між вузом та виробництвом.

З початком самостійної діяльності в молодих спеціалістів відбувається різка зміна в умовах праці, побуту, вони входять у нову для них обстановку, в колективи з усталеними нормами і правилами поведінки. Як показують наші дослідження, в цей час на них впливають: відносини, які створюються в ході практичної діяльності — як усередині трудових колективів, так і з безпосереднім керівництвом; фактори, пов'язані з організацією трудової діяльності (матеріально-

технічне забезпечення, санітарно-гігієнічні умови і організація праці, самостійність у роботі та ін.); фактори, пов'язані з загальними умовами життя молодих спеціалістів (житлові умови, зарплата, побутове обслуговування та ін.); фактори, пов'язані з організацією дозвілля молодих спеціалістів.

Усе це безпосередньо позначається на задоволеності роботою, а через неї — на соціальній активності молодих спеціалістів.

Н. Г. Волик (Київський держуніверситет). Роль моральних переконань у формуванні особи в умовах НТР.

Науково-технічна революція приводить до несподіваних і рішучих поворотів у суспільному розвитку, до постійних змін в соціальному і природному середовищі людини, зосереджує в її руках надзвичайно потужні сили. При цьому сама в собі НТР не несе ніяких передумов того, як ці сили будуть використані — для творення чи руйнування, для добра чи зла.

У цих умовах з особливою гостротою постають проблеми забезпечення неперервності соціального часу, цілісності суспільства і цілісності людини. А це кінець кінцем — проблеми моральності, як інтегративного критерію людської доцільності науково-технічного прогресу, чи — ширше — морального змісту історії. Це питання збереження і розвитку людського в людині, яка технізується. Це проблеми гуманізації, людяності техніки, що стає дедалі незалежнішою від нас. Це, нарешті, питання моральної свободи і відповідальності, як гаранта збереження і розвитку людського змісту життя в технізованому суспільстві.

Виховання молоді в душі високих цінностей, ідеалів соціальної свободи і добра — це, в наш час, найважливіший засіб протидії світової деградації, збереження людського елементу високоцивілізованого суспільства. Не можна не врахувати, що в умовах НТР, що створює

сприятливі умови для формування подібних поглядів. Тільки суспільство, яке не на словах, а на ділі оголошує людину (не абстрактну, а кожну людину) метою свого існування, здатне протистояти аморальним потенціям НТР.

Т. С. Голіченко (Інститут філософії АН УРСР). Світ речей і формування культури особи.

Врахування способів включення особи в культуру, впливу предметного і речового світу на цей процес — неодмінна умова розуміння закономірностей формування особи як представника соціалістичної культури або буржуазної «масової культури». Виникаючи на межі природи і соціуму, «речі в культурі» репрезентують її образ і діють як необхідна ланка між сферою умовних знаків для передавання соціально значущої інформації і тією культурою, яка належить сфері абсолютного і включає в себе так званий великий час, нерозривний потік соціально-історичного прогресу.

В. С. Кудаків (Кафедра філософії Президії АН УРСР). Роль процесу розуміння у формуванні духовного світу особи.

Розуміння — одна з фундаментальних основ людської життєдіяльності, соціально вироблений механізм, що встановлює взаємодію між (і всередині) різними формами освоєння людського світу — предметно-практичною, пізнавальною і духовно-практичною, світоглядною. На цій основі багато в чому здійснюється перехід від конкретики дії до вміння, знання, світогляду і навпаки. Тому, гадаю, поряд з тими чинниками, про які вже говорилося, треба враховувати і фактор розуміння. Чи так вже правильно розуміють люди, людські спільності, професійні групи одні одних? Певен, що ні. Навіть наше обговорення це часом підтверджує. Треба налагоджувати суспільний діалог: спілкування поколінь, управлінців і виконавців, спеціалістів і громадськості. Без цього всі ми залишатимемося у полоні стихійності, нами ж самими створеної.

Н. А. Гусак (Київський держуніверситет). Роль естетичного ідеалу і естетичного виховання у формуванні духовного світу особи.

В умовах НТП не можна припускати зверхнього (технократичного) ставлення до виховання почуттів особи. Знання, об'єктивовані щодо людини, можуть бути посправжньому засвоєні нею, якщо вони не тільки усвідомлені, а й відчуті. Почуття людини, характер її ставлення до дійсності, усвідомлення своєї життєвої позиції визначається характером притаманних їй потреб і інтересів та системною суспільних відносин. На основі усвідомлення потреб і інтересів формується оцінно-практичний аспект духовного світу особи, який характеризує її як соціальний суб'єкт.

Практична значущість естетичного ідеалу у вихованні молодого покоління полягає в тому, що через естетичне освоєння дійсності відбувається формування ціннісних установок, здійснюється перетворення сформованого в суспільстві розуміння цілей і смислу життя в мету і смисл життя даної особи.

М. Д. Міщенко (Інститут філософії АН УРСР). Самоактуалізація особи в умовах прискорення соціального розвитку.

Погоджуючись з І. О. Мартинюком у тому, що наслідком прискорення НТП є зростання творчого начала в людині, її активізація в усіх сферах життєдіяльності, підвищення ступеня усвідомлення нею своєї самоцінності, відзначу, що саме тому треба більше уваги звернути на саморегуляцію особи, яка виявляється в процесі її самоактуалізації.

Що таке самоактуалізація? Це прагнення індивіда до формування і розвитку тих особистісних якостей, які дозволяють йому досягти притягальних соціальних цілей.

Певний соціальний тип самоактуалізації передбачає відповідний до нього стиль життя, зумовлює ряд соціально-психологічних характеристик особи. Тип самоактуалізації визначається як соціальни-

ми цінностями, досягнення яких прагне особа, так і тією роллю, яку останні відіграють у житті суспільства, в розвитку соціальної активності індивідів, людських спільностей.

Можна виділити два типи самоактуалізації — відтворюючий і творчий. При відтворюючій самоактуалізації процес здійснюється за вже усталеною в суспільній свідомості програмою, де визначені не тільки цілі, а й засоби. Чим повільніше розвивається суспільство, тим більше представлений в структурі соціальної діяльності індивідів відтворюючий компонент. В другому ж випадку особа сама визначає ті соціальні цілі, яких вона хоче досягти.

Творча самоактуалізація не є безпосередньою реакцією на будь-яку подію або явище суспільного життя, вона — загальний результат особистісного освоєння тієї дійсності, що передувала їй. Оскільки творча самоактуалізація не має наперед складених нормативних критеріїв вияву, то і її носії звичайно не можуть співвідносити свій рівень самоактуалізації з самоактуалізацією інших людей.

Протилежна картина спостерігається при відтворюючій самоактуалізації. Можливість порівняння на кожному етапі себе, свого розвитку з іншими людьми, насамперед з членами референтної соціальної групи, робить порівняльний аспект відтворюючої самоактуалізації провідним, внаслідок чого вона часто набуває поверхового, зовнішнього, соціально-престижного характеру.

Н. Ф. Макарець (Київський держуніверситет). Самовиховання як засіб розумного використання вільного часу.

Я цілком підтримую думку М. Д. Міщенка про підвищення в сучасних умовах ролі суб'єктивного фактора у формуванні культури молоді. Хочу, однак, більше акцентувати роль самовиховання. Воно має велике значення для продуктивного освоєння людиною головного багатства суспільства — вільного часу.

Самовиховання, як усвідомлена, систематична і планомірна діяльність особи, спрямована на зміни і розвиток індивідуальних сутнісних сил, здібностей і соціальних якостей, дозволяє їй здійснювати розумне самоуправління вільним часом. Людина обирає таку форму проведення вільного часу, яка найбільше відповідає її загальній культурі й водночас сприяє її розвитку. І телепередача, і книга, і кінофільм, і екскурсія та ін. в цьому разі вже не підпорядковуються розвагам і відпочинку як головній цілі. Постають вищі цілі — пізнання, спілкування, естетичний розвиток та ін. Отже, самовиховання сприяє подоланню стихійності і випадковості в застосуванні культурних форм проведення вільного часу, змінює саму мотивацію діяльності на дозвіллі. Воно приводить до усвідомленого, творчого ставлення особи до цієї діяльності, стає необхідною стороною і засобом розумного використання вільного часу.

Л. М. Чечель (НДЦ при АН УРСР і ЦК ЛКСМ України). Вдосконалення структури вільного часу як умова підвищення творчого потенціалу особи.

Я хочу доповнити попередній виступ. На мою думку, можна говорити про два стилі використання вільного часу: раціональний і нераціональний. Першому притаманні усталені ритми переходу від одних до інших різновидів діяльності, що забезпечує послідовний і безперервний розвиток різних сторін особи, збагачення її духовного світу, його громадсько-ціннісну орієнтацію (самоосвіта, громадська робота, спорт, науково-технічна і художня творчість та ін.). Регресивні структури, притаманні нераціональному стилю, є наслідком такого використання вільного часу, яке має на меті соціально-деструктивну діяльність, котра не сприяє і гармонійному розвитку особи (неробство, пияцтво, низькопробні розваги тощо).

Сьогодні існує настійна потреба в значному якісному поліпшенні структури вільного часу (а також

його суспільного регулювання) у молоді. Величина вільного часу молодих робітників і службовців промисловості УРСР (в годинах на тиждень) становила в 1980 році для юнаків і дівчат (віком 20—24 роки) відповідно 40,5 години і 26,3 години, а величина вільного часу молодих колгоспників УРСР — відповідно 34,9 години та 19,8 години. Цей час далеко не завжди використовується ефективно, а структура відповідних занять часто-густо була далеко від досконалості.

Розв'язання цієї проблеми залежить не лише від суб'єктивних, а й від об'єктивних факторів, пов'язаних з дальшим розвитком матеріальної бази дозвілля в країні, з поліпшенням організації відповідних масових форм діяльності.

С. Л. Лавриченко (Інститут філософії АН УРСР). Місто — молоді — НТР: проблеми формування свідомості підростаючого покоління.

Першим наслідки соціальних змін, спричинюваних розвитком науки і техніки, відчуває населення міст, особливо молоді, яка стоїть в центрі дії людинотворчих сил сучасності.

Надзвичайна динамічність міського життя, швидка зміна його «мікроепох», пов'язаних з послідовністю революційних наукових відкриттів і технічних винаходів, призводить до збільшення кількості соціально відмінних між собою «мікропоколінь» у межах молодіжної вікової групи, а отже, до збільшення розмаїтості «часових» типів особистостей. Але одночасно з ускладненням відповідної внутрішньої структури поколінь міського населення цей же фактор розмиває чіткість меж між ними.

Високий динамізм життя формує у молоді звичку до змін, більше того — потребу в змінах. На поверхні явища це відображається у формі посиленої пристрасті до моди, у швидкій зміні захоплень і переваг. Новизна, як вісник майбутнього, стає ціннісним еталоном. Мода — це сьогодні не тільки психологічна, але соціальна, економічна, політична й ідеологічна

проблема. За нею постає питання про представництво майбутнього у свідомості молоді, про альтернативи сьогодення, про соціальний авторитет і лідерство.

НТР створює такі суспільні умови, за яких зростають можливості і потреби у суспільній свободі індивідів, розвиваються і втрачають свою необхідність і дієздатність традиційні форми суспільного напередвизначення життєвого шляху і поведінки особистості. Але ще швидше зростає ступінь об'єктивного взаємозв'язку і взаємозалежності між усе більшими масами людей, суспільство стає цілісністю, якій притаманна інтенсивна внутрішня мінливість. Серед молоді ці процеси виражаються у зростанні прагнення до незалежності, до критичної оцінки статус-кво і в той же час у потребі в більшій, безпосереднішій соціальній активності, яка часом може поставати і в стихійних формах, і — як це не парадоксально! — навіть у вигляді нарочитої байдужості як форми соціального протесту. Хочу підкреслити, що грань між творчою і деструктивною дією (щодо суспільства і стосовно себе) часом дуже тонка, і справа тут вирішується часто позицією тих, кого молодь обирає за своїх лідерів. Звідси випливає висновок про зростаючу непридатність силових, адміністративно-командних методів для виховання сучасної молоді й керівництва нею.

С. О. Войтович (Інститут філософії АН УРСР). *Праця в структурі життєвих орієнтацій молоді.*

Соціологічні опитування, проведені співробітниками ІФ АН УРСР, свідчать, що за період з 1971 по 1985 роки оцінки привабливості професій випускниками середніх шкіл, професійні плани та їх реальне втілення зазнали істотних змін. Найголовнішими серед них є зростання зацікавленості молодих людей щодо вибору професій та занять у сфері торгівлі, побутового обслуговування, охорони здоров'я. Натомість знизився престиж робітничих та інженерних професій, наукової діяльності. Від-

булась також переорієнтація на соціальні наслідки професійної діяльності — матеріальне забезпечення, можливості для відпочинку, проведення вільного часу, налагодження «потрібних зв'язків» та ін. Тому випускники шкіл, як звичайно, виявляються краще поінформовані про соціальні можливості та результати професійної діяльності, ніж про саму працю. Звідси підвищена зацікавленість молоді до змісту і форм проведення вільного часу, зростання цінності міжособистісного спілкування, пошуку відповідних форм його втілення, але, підкреслимо, така зацікавленість часто-густо буває альтернативною щодо праці, професійної діяльності.

Виявлена й інша закономірність: в структурі життєвих орієнтацій молоді взагалі зменшується значення праці як такої. Якщо в першому випадку відбулось зміщення акценту на соціальні наслідки професійної діяльності, то тут ідеться про втрату зацікавленості значної частини молодих людей до праці взагалі. Це призводить до того, що молодь у пошуках самоствердження приділяє надмірну увагу другорядним (хоч і важливим) сферам життєдіяльності. Помножуючись на недостатні життєвий досвід та обізнаність, це призводить часто до антигромадських форм самоствердження певної частини молоді. І нарешті, інфантильність у ставленні до праці породжує відповідну пасивність у ставленні до життя загалом. Саме такі тенденції в трудових орієнтаціях молоді спричиняють негативні явища, які спостерігаються в молодіжному середовищі.

С. В. Горський (Український філіал ВНДІКЗ). *Фактори формування побутових потреб молоді.*

У формуванні життєвої позиції молодої людини, її культури найбільш безпосереднішим чином бере участь побут як сфера поза виробничої повсякденної діяльності людини. Тут вже задували про вплив моди. Стосовно сфери побуту, очевидно, можна твердити, що мода характеризує зміни напрямів у стилі

поведінки, життєдіяльності молоді людини.

Як показали результати дослідження, проведеного Українським філіалом Всесоюзного науково-дослідного інституту по вивченню кон'юнктури і запитів, для вікових груп 17—19 років заінтересованість у моді виявляє 72% дівчат і 54% юнаків. Ці показники істотно зростають для вікової групи — 20—29 років: для жінок — 87,7%, для чоловіків — 68,6%. Наведені дані помітно перевищують середні показники для всіх вікових груп України (70% — жінки і 53% — чоловіки).

Мода формується на основі взаємодії, принаймні, таких начал, як практичне, утилітарне, з одного боку, і естетично-формальне, з другого. Абсолютизація утилітарного начала призводить до байдужого ставлення до моди. Це не бажано, бо істотно збіднює емоційне життя людини і її культуру. Але не краще і прагнення будь-що встигнути за найновішими змінами моди при ігноруванні практичного начала. Більшість представників такого типу ставлення до моди (так званих авангардистів) — молоді люди: у групі молоді від 17 до 19 років представників цієї категорії серед дівчат — 11,6%, а серед юнаків — 8,3%. З віком цей показник знижується, так що у віковій групі 20—29 років він уже становить для жінок 4,5%, а для чоловіків 3,8%. Зазначена тенденція зберігається зі збільшенням віку, а середньостатистичні дані для всіх вікових груп становлять по республіці відповідно 3,1% (жінки) і 2,7% (чоловіки).

На заінтересованість модою, як показало дослідження, не впливає ні місце проживання, ні рівень до-

ходів, але в більших і менших за розміром населених пунктах спостерігається часове «зміщення» появи її конкретних напрямів.

Заінтересованість у моді серед молоді треба враховувати під час розв'язання ряду складних проблем естетичного і морального виховання, зокрема — в боротьбі з утириманськими, споживачськими настроями, речовізмом, нерозвинутістю смаків. Розв'язання цих проблем вбачається в двох площинах. Перша — практична: створення дешевших модних речей, виробництво молодіжних товарів з недорогих матеріалів, легалізація виробітків різних категорій молоді, які полегшують придбання модних речей. Друга площина — виховна: активізація всіх засобів, спрямованих на виховання естетичних смаків і культури споживання.

Насамперед треба звернути увагу на роль засобів масової інформації. Для молоді найважливішим джерелом інформації про моду в сфері одягу є спостереження за тим, як одягаються інші. Друге місце в ряду джерел такої інформації посідає телебачення (а в юнаків 17—19 років навіть перше). На третьому місці — вітчизняні журнали мод. Ними послуговуються насамперед жінки (вдвічі частіше, ніж чоловіки). З віком інтерес до цих журналів знижується. Якщо серед дівчат 17—19 років на них вказало 82% опитаних, то серед жінок 20—29 років — 52%. Із зарубіжних журналів мод черпає інформацію кожна третя жінка.

Одержані дані можуть бути орієнтиром для виховання естетичного смаку нашої молоді засобами масової інформації, для інших практичних заходів.

З доповідями під час роботи Круглого столу виступили також О. Д. Архангородець, І. І. Бойко, В. С. Журавський, В. М. Зуєв, С. Б. Зяцькова, Т. К. Кулбашева, С. В. Левський, Л. В. Лепеха, О. М. Пінчук, О. І. Салтовський, С. К. Тимченко, І. М. Турчанінова.

Робота Круглого столу відзначалась явним діалогом його учасників. За всієї різноманітності їх наукових інтересів і різноплановості підходів до поставлених питань вдалося досягти продуктивності обговорення, яке певною мірою перетворилося в школу спільної науково-дослідницької діяльності. Круглий стіл, хай і на короткий строк, об'єд-

нав молодих філософів Києва, інших міст республіки у своєрідний тимчасовий молодіжний дослідницький колектив, який виявив як переваги застосування комплексного (загальнофілософського, соціально-філософського і конкретно-соціологічного) підходу до вивчення сучасних проблем суспільного розвитку, так і перспективність молодіжних наукових об'єднань, які беруться за їх дослідження.

В. О. РЯБЕНКО,
С. В. ПРОЛЄЕВ,
В. П. КОЗЛОВСЬКИЙ

СОЦІОЛОГИ ПОВІДОМЛЯЮТЬ

В. С. Небоженко

ЕКОНОМІЧНА РЕФОРМА ОЧИМА ДИРЕКТОРА

Спеціалістам добре відомо, що директори великих підприємств є для соціологів важкодоступними респондентами. Водночас ця група управлінців відіграє особливу роль у здійсненні економічної реформи, в реалізації політики перебудови. Які ж їхні погляди на виниклі щодо цього проблеми, з якими суперечностями і труднощами вони зіткнулися у ході перебудови?

На з'ясування цих питань було спрямовано дослідження, проведене вченими Відділення соціології ІФ АН УРСР під керівництвом акад. АН УРСР Ю. М. Пахомова¹. Його об'єктом стали учасники засідання Республіканського ділового клубу директорів, яке відбувалося в Жданові в травні 1988 року. Серед них — директори найбільших промислових підприємств, які репрезентували всі області УРСР, люди відомі й авторитетні у своєму середовищі². Очевидно, що їхня думка значною мірою відображає погляди всього корпусу директорів.

Ставлення до реформи загалом. Усі опитувані заявили про позитивне ставлення до господарської реформи. Із них 61% твердить, що її підтримує більшість керівників підприємств, з якими їм доводилося спілкуватися. Половина респондентів розглядає здійснювані нині економічні заходи як спробу радикальної заміни старого господарського механізму новим. Третина (29%) обережніша і не вбачає у цих змінах принципової новизни, гадає, що є спроби тільки його часткового поліпшення. Водночас 91% директорів ратує саме за кардинальні зміни в господарському механізмі, наполягає на докорінній перебудові існуючого економічного порядку. Від 60 до 70% респондентів підкреслювали, що з погляду як сьогоднішніх, так і довгочасових потреб, введена нова економічна система неповна: у ній відсутні необхідні елементи. А 84% вважає, що накреслені у відповідних документах заходи господарської реформи недостатні для крутого повороту суспільного виробництва у бік ефективності.

¹ Інструментарій для опитування був підготовлений групою соціологів у складі І. Е. Бекешкіної, Є. І. Головахи, Б. Б. Жиліпа, С. О. Макеева, В. С. Небоженка, М. М. Чурилова.

² Усього опитано 51 чоловік. Серед них 71% — керівники підприємств, 15% — заступники директорів, 6% — головні інженери і 8% працівники міністерств і відомств. Більшість опитаних працює у промисловості (68%). Половина респондентів має вищу технічну освіту і ще 45% закінчили економічні вузи. Серед опитаних 80% чоловіків та 20% жінок. Середній вік респондентів — 48 років.

На думку 49% директорів, потрібно десять і навіть більше років, щоб створити у нашій країні господарський механізм, повністю орієнтований на ефективність суспільного виробництва. Ще чверть (25%) припускає, що це завдання можна розв'язати в найближчі п'ять років (і в умовах реформи керівники підприємств продовжують мислити п'ятирічками). В середньому, за загальною думкою опитаних, для створення нового господарського механізму потрібно вісім років, тобто більшість керівників упевнена, що їм доведеться працювати в умовах нового господарського механізму. В цьому можна вбачати ще один фактор, який загострює їхній інтерес до реформи, її результатів.

53% директорів сподіваються, що економічна реформа дозволить успішно розв'язати як поточні, так і перспективні проблеми. Третина ж (33%) припускає, що хоча вона викличе нині тимчасовий спад, але дозволить забезпечити піднесення ефективності в майбутньому. А 14% побоюється, що реформа дасть можливість краще розв'язувати поточні проблеми, але на шкоду довгочасовій перспективі економічного розвитку.

Директори вважають, що найбільшою проблемою підвищення ефективності господарського механізму є активізація людського фактора і вдосконалення системи оплати праці. 80% найгострішою назвали проблему добору здібних організаторів виробництва і розподіл за працею з метою підвищення ефективності виробництва. 71% вказали на неодмінність створення нового механізму матеріально-технічного постачання. Дуже важливим елементом нового господарського механізму, на думку 51% опитаних, має стати механізм формування нових економічних нормативів.

Для порівняння можна відзначити, що менш за все в перебудові нового господарського механізму керівників цікавлять проблеми внутрішньогалузевої конкуренції підприємств і вивільнення працівників у процесі організаційно-технічного вдосконалення. Лише 27—25% опитаних вважають ці проблеми надзвичайно важливими.

Велику занепокоєність у господарників викликає потік різних посадових паперів. 68% гадає, що відомчі інструкції в основному перешкоджають перебудові господарського механізму. Протилежних поглядів дотримується всього 17% керівників, решта ще не визначилися в цьому питанні.

Адміністрації підприємств досить часто доводиться стикатися з конфліктами, породжуваними особливостями функціонування старого господарського механізму. Найчастіше вони виникали у зв'язку з незадоволеністю соціальних потреб трудящих у житлі, відпочинку та ін., а також унаслідок потреб оновлення техніки і технології. Індекси частоти конфліктів — відповідно 0,83; 0,51; 0,41. Менш за все опитаних хвилювали конфлікти, які виникли через інтриги, чвари на ґрунті особистих відносин і негативний вплив роботи підприємств на екологічну обстановку — індекси відповідно (—0,15) і (—0,36).

Підприємства і реформа. Лише 11% керівників схильні думати, що нинішні фінансові, технічні та інші умови роботи їх підприємств є сприятливими для переходу на нову систему господарювання. Водночас 58% визнали свої підприємства лише частково готовими до нового економічного порядку, а 31% заявили, що їх підприємство до нього не готове. Низький ступінь готовності більшості підприємств до роботи в нових умовах підтверджується і тим, що лише 33% керівників можуть перейти на прямі договірні зв'язки з іншими підприємствами. І це не випадково: 68% директорів указали на недотримання договірних зобов'язань підприємствами-суміжниками. Мабуть, саме з цієї причини 75% опитаних хотіли б поєднати централізоване фондування і розподіл ресурсів з оптовою торгівлею засобами виробництва. Беззастережно за перехід на оптову торгівлю висловилося 18%; тих, хто тримається за традиційний централізований розподіл ресурсів, — 4%.

Які ж факти сильніше впливають на процес включення підприємств в економічну реформу? Найгірше господарники оцінюють стан техніки, машин, устаткування. Лише 18% вважає, що вони готові по цьому пункту брати участь у перебудові господарського механізму, лише 32% впевнені у своїх підприємствах-сумніжниках. Тільки кожен другий директор розраховує на рівень кваліфікації і дисциплінованість своїх працівників. Занепокоєння серед господарників викликають відносини, що не відповідають вимогам перебудови економіки — з партійними органами, з вищестоящими працівниками міністерств і відомств. Більше половини опитаних директорів сумніваються в готовності вказаних інстанцій стимулювати економічну реформу, підтримувати підприємство в його починаннях.

Особливо хворобливо керівники підприємств реагують на питання про економічні нормативи, хоча єдиної думки щодо даної проблеми в них немає. На питання: «Для кого, на Вашу думку, вигідні нормативи, доведені до вашого підприємства?» — відповіді були такі: 2% указало, що скоріше для колективу, ніж для держави; 28% опитаних вважають, що нормативи вигідні й для колективу і для держави; 55% опитаних схилилися до того, що нормативи вигідні насамперед державі і ще 13% категорично ствердили, що створена система нормативів вигідна тільки державі. Інакше кажучи, у більшості керівників підприємств існує тверда переконаність, що наявна система економічних нормативів не враховує інтересів трудового колективу, не стимулює і, можливо, навіть суперечить прискоренню і перебудові економіки, зростанню її ефективності.

Оцінюючи ситуацію з погляду економічної ефективності, 38% господарників наполягають на індивідуальному підході до вироблення нормативів розподілу прибутку підприємства, 33% — за групові для ряду підприємств нормативи і 29% — за єдині для всієї галузі. З погляду соціальної справедливості були одержані аналогічні розподіли. Деяко інша структура оцінок характеру нормативів з погляду їх простоти і доступності встановлення. В цьому разі за індивідуальні й групові норми висловилися по 28% опитаних і за єдині для всіх галузей — 44% керівників.

У ході економічної реформи підприємства сподіваються дістати значну самостійність. 80% керівників вважають справедливим і виправданим перехід підприємств на самостійний вибір постачальників, формування планів виробництва, постачання, прибутку (86%), а також визначення рівня цін на вироблену продукцію (55%) і визначення рівня зарплати всіх працівників (82%).

Більшість керівників збирається перебудувати економічну діяльність своїх підприємств згідно з цілями господарської реформи в середньому за 6,5 року.

На думку опитаних, запровадження госпрозрахунку на підприємстві буде стимулювати насамперед збільшення зарплати кращим працівникам і знижувати зарплату недбайливим, а також значною мірою економити ресурси, знижувати трудовитрати і собівартість (відповідно, індекси цих позицій — (0,59, 0,51 і 0,48).

Як гадають директори, реформа аж ніяк не забезпечить їм спокійного життя і в умовах дії нового господарського механізму також виникатимуть конфліктні ситуації. Найчастіше вони можливі у зв'язку з гострою незадоволеністю у житлі (індекс частоти дорівнює 0,74), зі зрівняльністю в оплаті праці (0,57), загостренням відносин між ретельними і недбайливими працівниками (індекс — 0,57). Імовірні й конфлікти у зв'язку зі збільшенням диференціації в оплаті праці (0,56), вимогами поліпшити організацію праці (0,54). Менш за все, на думку опитаних, виникатимуть конфлікти з приводу негативного впливу роботи підприємства на екологічну обстановку (0,16) і внаслідок інтриг, чвар на ґрунті особистих відносин (—0,19). Щодо екологічної ситуації можна вважати,

що сучасні директори недооцінили всієї небезпеки даної проблематики, хоча очевидно, що економічне техніко-організаційне значення екологічного фактора діяльності підприємства у найближчі роки різко зросте.

Але навіть в умовах реформи 52% опитаних проти 36% схильні думати, що зростатиме диктат виробника над споживачем. І хоча, як ми вже зазначали, підприємства планують для себе в умовах реформи більше самостійності і свободи діяльності, але водночас 59% керівників констатують, що на даному етапі перебудови господарського механізму доцільно зберегти панівну практику централізованого планування номенклатури продукції на підприємствах, але на завершальному етапі від неї треба відмовитися. 41% пропонує якомога швидше відмовитися від традиційної практики в цьому питанні.

Матеріальне стимулювання на підприємстві в умовах економічної реформи. Керівники підприємств надають великого значення перебудові всієї системи і організації оплати праці. Так, 80% із них вважають створення механізму розподілу за працею з метою підвищення ефективності самого виробництва найважливішим елементом нового господарського механізму.

Конкретним виявом реалізації принципу соціальної справедливості 65% опитаних вважають збільшення відмінностей в оплаті праці з реальною можливістю значного збагачення окремих груп (працьовитих і кваліфікованих) працівників. На думку 78% директорів, інтенсивна диференціація окремих груп працівників підприємств в оплаті праці позитивно відображатиметься на зростанні економічної ефективності. Причому 82% опитаних підтримують пропозицію взагалі відмовитися від визначення верхньої межі в оплаті праці.

Як ми вже вказали, конфлікти, пов'язані з несправедливістю в оплаті праці, на думку опитаних, займали і будуть займати одне з перших місць. Але 84% господарників цілком свідомо готові йти на підвищення конфліктності у зв'язку зі зростанням видимої диференціації в оплаті праці працівників, 14% надають перевагу збереженню спокійної обстановки за нинішнього стану матеріального стимулювання.

Створення ефективного, з соціального і економічного погляду, механізму оплати праці зіткнеться з великими труднощами. На це вказує хоча б той факт, що згідно з оцінками, прогнозами опитуваних керівників навіть у нових господарських умовах частково збережеться порочна практика «виводилівки» зарплати. Інакше кажучи, господарники, з одного боку, ратують за новий механізм розподілу за працею, а з другого — збираються частково користуватися і старим. Саме така ж суперечлива позиція спостерігається, як уже відзначалося, і щодо централізованого розподілу засобів виробництва і оптової торгівлі, і щодо багатьох інших аспектів реформи.

Принцип оплати за працю має повною мірою працювати не тільки всередині підприємств, а й між ними. 81% опитаних гадає, що за однакових умов (однакова кваліфікація і продуктивність праці) більше має одержувати працюючий на тому підприємстві, яке має кращі показники.

Чимало директорів (82%) сподіваються, що перебудова господарського механізму дасть можливість підприємствам самостійно визначати рівень зарплати всіх без винятку працівників. До речі, керівники не забувають і про себе. Так, 60% опитаних мають надію, що господарська реформа тією чи іншою мірою підвищить їх матеріальний добробут, зміцнить благополуччя. В ім'я розвитку в робітників почуття господаря 84% керівників підприємств схвалюють ідею продажу акцій.

Керівник і колектив. Проблеми виробничої демократії в умовах господарської реформи. В період перебудови господарського механізму відносини керівника й трудового колективу є однією з актуальних проблем соціального і економічного розвитку промислового підприємства. Для прикладу візьмемо таке нове соціальне утворення, як Ради трудових колективів. Хто має бути

головою цієї Ради? На думку 27% директорів, — представник адміністрації. Але в такому випадку реальна загроза, що РТК перетвориться у додаток до адміністрації, як це сталося зі профспілкою. 12% опитаних вважають, що цією справою мають займатися представники громадських організацій. Але тоді виникає проблема поділу функцій між цими організаціями і РТК. 27% опитаних наполягають на тому, щоб головою РТК обирався обов'язково рядовий працівник, але виникає занепокоєння, чи не збільшить ця позиція небезпеку конфлікту між адміністрацією і виробничим колективом? І нарешті, 34% не бачить тут ніякої проблеми.

Це не випадковий спір. Вимагаючи для себе самостійності від вищестоящої інстанції, директори одночасно схильні до посилення єдиначальності. Так, 64% опитаних сподіваються, що реформа розширить їхні можливості приймати одноособово рішення про ризиковані економічні ініціативи, про вибір варіантів науково-технічного розвитку (55%). Водночас вони підкреслюють, що в умовах реформи звужується можливість одноособібно приймати рішення про підбір і розстановку кадрів (48%).

І хоча 62% опитуваних керівників схильні думати, що процес демократизації сприяє відбору талановитих керівників, здатних повністю використати надавані господарською реформою можливості, однак лише 18% позитивно поставилися до практики виборності директорів та ін. керівників, 80% забажали б розв'язувати проблему керівника «тим чи іншим шляхом, залежно від ситуації на підприємстві».

На думку 34% респондентів, реформа зміцнює принцип єдиначальності, тоді як інша частина (36%) дотримується протилежних поглядів.

Здійснювана господарська реформа стала серйозним іспитом для всього корпусу директорів як керівників. Це добре видно з відповідей на питання: «Чи вважаєте Ви, що з введенням нової системи господарювання змінилося в кращий чи гірший бік Ваше становище як керівника?». 36% відзначило поліпшення, 23% — погіршення і 30% не побачило змін. За даними нашого дослідження, якоюсь мірою можна простежити, які фактори насамперед роблять вплив на власне становище і самопочуття керівника в умовах господарської реформи. Помітно зростає відповідальність керівника перед трудовим колективом. На цю обставину вказували 83% опитаних. Одночасно 42% прогнозує збільшення залежності від вищестоящих господарських органів. Кожен третій керівник в умовах розгорнутої господарської реформи відзначає помітне зростання упевненості в собі як керівникові, а також у власній здатності розв'язувати складні економічні проблеми підприємства. Більшість опитаних сподівається, що нова економічна система звільнить їх від тотального контролю і опіки місцевих партійних і радянських органів. 83% пояснює, що помітно збільшилася їхня відповідальність перед трудовим колективом, але лише 24% відзначає зростання авторитету керівника у трудовому колективі.

Проблеми виробничої демократії не обмежуються відносинами «керівник — трудовий колектив». У ході реформи належить створити ефективний соціально-економічний механізм погодження інтересів різних груп працівників. Тим більше, що, за оцінками опитуваних, в умовах нової економічної системи різко загостряться конфлікти між ретельними і недбайливими працівниками (83%), адміністрацією і рядовими працівниками (60%), а також між високоефективними і середніми працівниками (53%). На думку опитуваних, загострюються відносини між майстрами, з одного боку, і адміністрацією, з другого. Третина респондентів прогнозує загострення конфліктів між бригадами різних дільниць і систем. Стає зрозуміло, що не тільки на рівні всього суспільства, а й на рівні кожного підприємства, у житті кожного трудового колективу впровадження нових економічних відносин, господарської реформи конче потрібно поєднувати з соціально-політичними но-

вовведеннями, зростанням виробничої демократії. Взаємовплив економічних, політичних, соціальних елементів перебудови на рівні підприємства може стати об'єктом самостійного соціологічного дослідження.

Усі опитувані були однастайні в тому, що необхідна докорінна перебудова економічного навчання працівників усіх рівнів. Як вони вважають, значною мірою потребують підвищення своєї економічної кваліфікації передусім працівники радянських, партійних органів, а також працівники міністерств і відомств (80% — 82% всіх опитаних). Опитані керівники вважають себе підготовленими, і все ж 74% із них визнали необхідність значного підвищення своєї економічної освіти. У зв'язку з цими даними особливий інтерес становить соціологічне вивчення проблеми взаємодії масової свідомості й економічної освіти в контексті завдань перебудови господарського механізму.

Такі перші висновки зі щойно проведеного нами дослідження.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРАТЕГІ ПРИСКОРЕННЯ

Актуальність проблеми управління процесом формування особистості визначається як перспективою становлення комуністичної особистості, так і необхідністю всемірної активізації людського фактора, що постала сьогодні досить гостро. Розглядаючи даної проблеми на міждисциплінарному рівні — філософсько-соціологічному, соціально-політичному, педагогічному і юридичному в їх єдності — і присв. чена книжка В. С. Струтинського*.

У ній послідовно аналізуються об'єктивні умови і суб'єктивні передумови становлення особистості нової людини, шляхи, форми і методи поглиблення соціалістичного демократизму, який виступає як міра свободи і умова її розвитку (с. 11), визначається місце і роль управління в системі формування особистості. На думку автора, управлінський аспект виховання в умовах планомірного вдосконалення радянського суспільства виступає вже як різновид, окремий випадок соціального управління (с. 29, 125). На жаль, в обговоренні даної позиції В. С. Струтинському не вистачає переконливості (с. 145).

У монографії запропонована модель механізму управління процесом формування особистості (р. 4), підкреслюється, що цей механізм дозволяє реалізувати можливості, відкриті соціалізмом у справі виховання. Наукову новизну дослідження становить також аналіз співвідношення соціального і правового статусу особистості (с. 39, 63), висвітлення організації планування виховної діяльності в її регіональних рамках (с. 158). Автор не ухили-

ється від розв'язання малодосліджених дискусійних проблем. Так, велика увага приділяється ним проблемі природно-біологічного і соціального в людини (с. 16—27). А простежуючи діалектику об'єктивного і суб'єктивного в управлінні: розвитком особистості, В. С. Струтинський уточнює поняття суб'єктивного фактора (с. 82 і наступні), роль якого зростає в умовах перебудови.

Розв'язуючи питання про співвідношення процесів прогнозування і планування (с. 118—124), визначаючи такі поняття, як «механізм управління» (с. 104), «виховна політика» (с. 145), автор виводить їх зміст із попереднього аналізу, а не просто постулює, як це ще нерідко буває.

Однак невиправдано мало місця надається розкриттю системи політичної і економічної освіти, а також такій надзвичайно важливій формі демократизації, розвитку соціалістичного самоуправління народу, як залучення широких мас до складання і реалізації планів ідейно-виховної роботи.

Автор вводить у науковий обіг вислів «виховна політика». Однак далі розгорнутого визначення не йде. Продуктивний же аналіз передбачає визначення місця і ролі цієї політики в системі соціальної політики загалом, а потім у формі стратегії соціального управління стосовно завдань комуністичного виховання.

В окремих випадках є стильові огріхи, декларативні заяви, які знижують цінність, проведеного автором дослідження. Проте, незважаючи на відзначені недоробки, книжка В. С. Струтинського — це помітний внесок у вивчення згаданої проблеми.

В. С. ПАНЮКОВ

* Струтинский В. С. Коммунистическая личность: становление и воспитание. — Киев — Одесса : Вища шк., 1987. — 176 с.

18—20 травня 1988 року в Харкові відбулася науково-практична конференція з проблем підготовки пропагандистських кадрів в період перебудови. Ініціаторами проведення конференції були Будинок політосвіти ЦК Компартії України, Харківський обком Компартії України, Правління Всесоюзного товариства «Знання», Правління товариства «Знання» Української РСР, кафедра теорії і методики лекційної пропаганди факультету підвищення кваліфікації лекторів при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка.

На трьох секціях конференції розглядалися проблеми системного підходу до навчання пропагандистських кадрів.

Проведено ділові ігри «Методико», «Самооцінка лектора», «Політбій». Йшлося про особливості пропагандистської роботи серед так званих неформалів, проаналізовано типові помилки пропагандистів у діалозі з членами самодіяльних об'єднань; учасники цього обговорення переглянули документальний фільм про самодіяльні об'єднання підлітків.

Заступник головного редактора видавництва «Знання» канд. філос. наук З. М. Карімова розповіла про плани видавництва.

Видано тези доповідей і виступів учасників цієї науково-практичної конференції.

Т. Я. Дубашидзе

16—17 червня 1988 р. в Харкові відбулася науково-практична конференція «Самоуправління трудових колективів в умовах подальшого розвитку соціалістичної демократії», організова-

на Харківським філіалом Вищої школи професійного руху ВЦРПС. У конференції взяли участь економісти, філософи, історики, викладачі вузів з Донецька, Харкова, Києва, Москви.

На пленарному засіданні та на секціях обговорювалися положення лєнінської концепції соціалістичного самоуправління, основні напрями і суперечності процесу становлення соціалістичного самоуправління в нашій країні та ін. У виступах широко використовувалися дані соціологічних досліджень з питань самоуправління в трудових колективах.

Особливу увагу конференція приділила практичним аспектам соціалістичного самоуправління, зокрема проблемам вдосконалення діяльності рад трудових колективів (РТК).

Учасники конференції аналізували також проблеми організації виборів керівників різних ступенів, досвід цієї роботи, формулювали практичні рекомендації.

Обговорено також питання про вивчення громадської думки колективів щодо проблем самоуправління, вдосконалення соціалістичного змагання, соціального розвитку на підприємствах, студентського самоуправління, досвіду соціалістичних країн. Учасники конференції ознайомились з досвідом самоуправління на підприємствах м. Харкова.

За підсумками конференції було проведено засідання «круглого столу».

В. В. Павловський,
Н. О. Самойленко

Науково-дослідна секція соціолінгвістики Радянської соціологічної асоціації АН

СРСР 1989 року розпочинає комплексне соціологічне дослідження на тему «Актуальні проблеми мовного життя народів СРСР: між-національні відносини», яке має завершитися в 1995 р. У рамках цієї програми організовується ініціативна група при Українському відділенні Радянської соціологічної асоціації.

Програма передбачає теоретичне осмислення питань функціонального і внутрішньоструктурного розвитку мов народів СРСР, проблем двомовності як соціального і лінгвістичного явища, сучасних шляхів реалізації лєнінських принципів національної та мовної політики, а також проведення вибіркового анкетування з метою виявлення масштабів поширення двомовності, обсягу соціальних функцій національних мов, рівня комунікативних потреб в умовах дво- і багатомовності. Дослідження мають на меті визначити реальні перспективи подальшого розвитку та функціонування мов, обґрунтування рекомендацій щодо корекції і планування мовного будівництва в дусі перебудови і демократизації радянського суспільства.

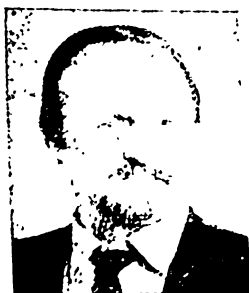
Ініціативна група запрошує соціологів, соціолінгвістів, психолінгвістів, усіх працівників слова і всіх бажаючих взяти участь в роботі Українського відділення РСА по вивченню питань російсько-української двомовності, процесів взаємодії мов на Україні.

Адреса відділення: 252001, Київ-1, вул. Героїв революції, 4, Інститут філософії АН УРСР, науково-дослідна секція соціолінгвістики Українського відділення РСА.

В. І. Матвеев

Г. Л. Апанасенко

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І МЕДИКО-БІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ЗДОРОВ'Я

АПАНАСЕНКО Геннадій Леонідович — доктор медичних наук, завідувач кафедри лікувальної фізкультури Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця. Галузь наукових інтересів — методологія медицини. Автор монографій та статей: «Физическое развитие детей и подростков» (К., 1985); «О возможности количественной оценки здоровья человека» (Гигиена и санитария.— 1985.— № 6) та ін.

У нашому журналі виступає вперше.

В епоху НТР проблеми здоров'я набувають особливої гостроти. Зовні це виявляється в підвищенні громадського інтересу до пов'язаних із цим питань, у попиті на відповідну інформацію і зростанні числа публікацій, телевізійних і радіопередач на дану тему.

Здоров'я є необхідною передумовою задоволення матеріальних і духовних потреб людини. У цьому розумінні воно становить основу соціалізації особи, включення її в життя суспільної системи. Соціально-ціннісний зміст здоров'я виявляється насамперед у трудовій діяльності: певний потенціал здоров'я потрібний як для розширеного відтворення робочої сили, так і для забезпечення високопродуктивної і високоякісної діяльності. Отже, здоров'я виступає і як суспільне багатство, і як передумова соціалізації особи.

Розглянемо деякі аспекти проблеми здоров'я.

Одним з найбільш узагальнених показників здоров'я населення є рівень загальної смертності. В її показниках дістає відображення складна взаємодія медико-біологічних, демографічних, соціально-економічних, соціально-гігієнічних та інших факторів, які визначають життєдіяльність людини. За останні 15—20 років у нашій країні смертність зросла, а в інших розвинутих промислових країнах — знизилась. У СРСР капіталовкладення в охорону здоров'я з 1965 по 1980 рік збільшились в 2,4 раза; водночас показники смертності зросли з 7,3 до 10,3 (на 1000 чоловік). Середня тривалість життя на 1985 рік скоротилась з 70 до 68 років.

Збільшення рівня смертності в СРСР особливо характерне для чоловіків середніх і старших вікових груп, причому її рівень в усіх вікових групах чоловіків істотно вищий, ніж у жінок. Непокоїть те, що розрив у рівні смертності перших і других поширився і на молодші вікові групи.

Зазначені тенденції досить виразно виявляються і в інших соціалістичних країнах, незважаючи на те, що й там проблемі здоров'я приділяється першорядна увага. Наприклад, в Угорщині, котра посідає провідне місце в соціалістичному таборі з національного доходу на душу населення, загальна смертність з 1955 по 1980 рік зросла з 10,0 до 13,6 (на 1000 чоловік).

Нині склалась парадоксальна ситуація: СРСР посідає перше місце в світі щодо забезпеченості населення лікарями і лікарняними ліжками, однак середня тривалість життя в нас поступається багатьом соціалістичним і капіталістичним країнам (див. табл.).

Пояснення цьому фактові ми дістанемо, якщо вдамося до даних медичних обстежень як у нашій країні, так і за кордоном. Їх аналіз показує, що наймогутнішим фактором, що формує здоров'я населення, є спосіб життя людини (50% із 100), а не стан охорони здоров'я, на частку якого припадає лише 8,5%¹.

Результати профілактичних оглядів, проведених у Ленінграді, засвідчили, що серед тих, хто пройшов обстеження, лише 17% дорослого населення належать до групи здорових, 17% — до «групи ризику», а 66% мають ті чи ті захворювання². При цьому йдеться не про «епідемії» хронічних хвороб, а про таку епідемію, котра породжена сучасним «цивілізованим» способом життя.

Отже, робиться дедалі очевиднішою слушність думки про те, що не рівень медичної допомоги визначає стан здоров'я населення, а багато факторів містяться в самому способі життя людини, в навколишньому середовищі, і ніщо не може так сприяти зміцненню здоров'я населення, як усунення тих факторів способу життя, які призводять до хвороби. Звідси й необхідність внесення певних корективів у соціально-економічну політику охорони здоров'я населення, в саму стратегію її.

Забезпеченість населення лікарями, лікарняними ліжками і тривалість життя

Країна	Кількість лікарів на 10 тис. чоловік	Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. чоловік	Середня тривалість життя
СРСР	42	130	69
Болгарія	35	91	71
Польща	24,3	69,7	71
НДР	29	102	73
Куба	25,1	51,7	74
США	23,3	56,5	75
Франція	21,7	102	75
Японія	18,6	118	77

Примітка. Дані взято з кн.: УССР в цифрах, 1986 г. — М., 1987.

Ці корективи важливі і з іншої причини: захворюваність з тимчасовою втратою працездатності приносить державі великі збитки. Темпи зростання цих збитків вищі, ніж збільшення населення працездатного віку. У грошовому вираженні тимчасова непрацездатність стала нам у 1965 році (не беручи до уваги витрати на охорону здоров'я) 6,5 млрд. карбованців, у 1985 — понад 7 млрд. карбованців. Якщо ж врахувати всі основні втрати, пов'язані з нестабільністю загального рівня здоров'я населення (тимчасова непрацездатність, інвалідизація, передчасна смерть та ін.), то сума економічних збитків становитиме астрономічну величину — 90 млрд. карбованців на рік³.

У піклуванні держави про здоров'я людини наочно виявляється соціалістичний гуманізм як невід'ємна риса радянського способу життя. Основні принципи побудови й організації соціалістичної охорони здоров'я, і насамперед такі, як безплатність, загальнодоступність і профі-

¹ Лупандин В. М. Слагаемые здоровья // Аргументы и факты. — 1987. — № 30. — С. 3.

² Зайцев Г. А., Миняев В. А., Поляков И. В. и др. Организационные аспекты ежегодной диспансеризации населения в Ленинграде // Сов. здравоохранение. — 1986. — № 8. — С. 14—17.

³ Федоров С. Речь на XVIII съезде профсоюзов // Аргументы и факты. — 1987. — № 9. — С. 6.

лактична спрямованість, глибоко гуманістичні за своєю суттю і соціальним змістом. Однак вони потребують сьогодні певної корекції — не так за змістом, як за спрямованістю, адже вона усталилася ще в ті роки, коли виникнення багатьох хвороб зумовлювалось недоїданням, незадовільними санітарно-гігієнічними умовами та ін., тобто безпосередньо соціальними причинами.

В сучасних умовах походження більшості хронічних хвороб — здебільшого в недержанні принципів здорового способу життя (нераціональне харчування, низька рухова активність, шкідливі звички). Серед причин, які формують пасивне і нерозумне ставлення населення до свого здоров'я — і та система соціальних пріоритетів, яка склалася в нас і виражається у перевагах хворої людини перед здоровою в одержанні суспільних благ. При цьому, так би мовити, соціальне замовлення на здоров'я не підтверджується відповідними соціально-економічними механізмами його забезпечення. Чому ж держава має нести повну відповідальність за здоров'я своїх громадян, коли вони самі не відчують такої відповідальності? Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що якби більшість людей додержувалась принципів здорового способу життя, то ми мали б такі досягнення в охороні здоров'я, котрі перевершили б результати впровадження фундаментальних відкриттів у медичній науці.

Отже, нині є підстави говорити про зміну соціальних умов виникнення основної маси захворювань. Якщо раніше причини їх появи були пов'язані з нерозв'язаністю завдань економічного і соціального розвитку країни, то сьогодні, мірою їх розв'язання, мірою зростання матеріального і культурного рівня життя людей, проблема здоров'я дедалі більше переміщується в площину забезпечення здорового способу життя. І тут проблему здоров'я неможливо розв'язати тільки соціально-економічними заходами. Поряд з такими заходами, спрямованими на поліпшення способу життя в цілому, потрібна активність і висока свідомість самого суб'єкта.

Є багато підстав для сумнівів у справжній гуманності капіталістичного суспільства і соціальній захищеності його громадян. Проте саме протилежне доводиться на сторінках пропагандистських видань США. При цьому обігрується сам по собі знаменний факт: з 1970 по 1982 рік смертність від інфаркту міокарда скоротилася тут на 30%, а від мозкового інсульту (гострого порушення мозкового кровообігу) — на 42%, зросла й середня тривалість життя. Все це виставляється як досягнення «американського способу життя».

Суть же того, що сталося, в іншому.

Ще 20 років тому США посідали одне з перших місць у світі за показниками смертності від серцево-судинних захворювань. Наукові дослідження дали змогу одержати докази того, що серед «детермінант» хвороб серця і судин фігурують такі особливості способу життя, як характер харчування, шкідливі звички, низький рівень рухової активності. озброєні цими даними, страхові компанії внесли корективи у свою фінансову політику — і сума внесків з кожної полочки у страхасу, за рахунок яких існують медична допомога і пенсійне забезпечення, почала залежати від вираженості факторів ризику розвитку хвороби.

Необхідність розв'язання низки проблем підвищення продуктивності праці змусила підприємців ряду розвинутих капіталістичних країн звернути увагу і на проблему оздоровлення робітників з використанням фізичних вправ. Так, наприклад, спеціалістами ФРН виявлено, що збитки, пов'язані з непрацездатністю через хворобу, становлять 50—70 млрд. марок — близько 10% всього валового національного продукту⁴. У США працевтрати через хворобу становлять щорічно близь-

⁴ Цит. за: Экспресс-инф. ВНИИМн. Соц. гиг.— № 1.— М., 1987.

ко 132 млн. робочих днів. Через порушення в діяльності серцево-судинної системи в країні щороку помирає понад 500 тис. чоловік, а їх заміна на робочому місці потребує додаткових капіталовкладень на суму 500 млн. доларів⁵. Низький рівень фізичної підготовки робітників і службовців обертається величезними витратами на медичне обслуговування. Так, наприклад, з 1960 по 1982 рік щорічні витрати на згадані цілі у США збільшилися з 27 до 200 млрд. доларів, сягнувши 13% загальнонаціонального доходу⁶.

Характерний приклад: ще донедавна концерн «Дженерал моторс» на виплати страховки через хворобу витрачав більше, ніж на купівлю стали для виробництва автомобілів. Тверезий розрахунок і міркування економічного прибутку сприяли тому, що вже в 70-х роках у багатьох зарубіжних країнах на підприємствах почали проводити регулярні фізкультурно-оздоровчі заходи. І перші ж результати дали змогу переконатись у їх високій ефективності як щодо продуктивності праці, так і щодо стану здоров'я робітників. На цій підставі збереження і зміцнення здоров'я робітників і службовців за допомогою занять фізичними вправами почали розглядатись підприємцями й державними установами як складова частина виробництва.

До основних форм організації фізкультурно-оздоровчої роботи на виробництві за рубежом належать: виробнича гімнастика, яка проводиться під час пауз різної тривалості протягом робочого дня; заняття фізичною культурою, котрі організуються силами підприємств у позаробочий час в оздоровчих комплексах і центрах відпочинку на підприємствах, а також на свіжому повітрі; самостійні регулярні заняття фізичними вправами за програмами, поширюваними на підприємствах. Крім того, до загального комплексу оздоровчої програми тут входять нормалізація ваги і раціональне харчування, відмова (або обмеження) від куріння, профілактика і лікування алкоголізму, антистресова профілактика.

Для залучення робітників до занять фізичними вправами у позаробочий час вирішальним фактором зарубіжні спеціалісти вважають пошук таких форм занять, в яких можуть взяти участь усі члени сім'ї робітника чи службовця. З цією метою в деяких країнах (Канада, Швеція, Великобританія та ін.) широко використовуються так звані «фітніки» (він англ. *fit* — сильний, здоровий) — поєднання занять різними формами фізичних вправ з традиційними пікніками, екскурсіями, походами⁷.

Великого поширення набула на підприємствах розвинутих капіталістичних країн методика «фітограми», введена вперше в США. В результаті обстеження, яке становило один з етапів програми оздоровлення робітників і підвищення їхньої фізичної підготовленості, кожний з них дістав оброблені комп'ютером дані про рівень своєї «тренованості» і форми фізичної активності, рекомендовані для посилення «фізичної кондиції». Ці дані подано на спеціальних бланках («фітограмах»), де зазначено, крім того, різницю у вікових нормативних і наявних рівнях фізичної підготовленості, а також рекомендації щодо оптимізації рухової активності. Дослідження показали стимулюючу дію «фітограм» на ставлення робітників до свого фізичного стану⁸.

У США Асоціація із справ активного відпочинку створила програму «Фізична культура на виробництві». Одним з її пунктів є обов'язкове медичне обстеження робітників і службовців. Є спеціальне застереження, що заняття фізкультурою і масовим спортом не повинні мати характер змагань, що ті, хто займається, повинні прагнути тільки до поліпшення власного результату. Особливу увагу в програмі приділено двом аспектам: наявності чіткої системи оцінювання рівня фізич-

⁵ Athletic purchas. 'facil.— 1980.— 4, 4.— Р. 10—14.

⁶ Ibid.— 4, 7.— Р. 12—14.

⁷ Цит. за: Экспресс-инф. ВНИИМн. Соц. гиг.— № 1.— М., 1987.

⁸ Там же.

ної підготовленості й системи заохочення тих, хто займається фізичними вправами. Передбачається також проведення теоретичних занять, на яких даються відомості про принципи раціонального харчування, шкідливість куріння і вживання спиртних напоїв, про способи самоконтролю фізичного стану⁹.

На основі принципів програми «Фізична культура на виробництві» було сформовано регіональні програми для різних штатів.

Аналогічну картину можна спостерігати в Японії. Тут усією роботою щодо популяризації фізичної культури і масового спорту на виробництві керує Асоціація фізичної готовності трудящих. Нині її членами є понад 1500 підприємств країни. Розроблено і чітко застосовуються економічні стимули залучення робітників до фізкультурно-оздоровчих заходів; стан здоров'я і фізичної підготовленості враховується під час визначення віку виходу на пенсію (залежно від цього віковий ценз становить 60 або 65 років), має значення для просування по службі.

Повертаючись до особливостей системи соціального страхування в СРСР, треба щиро визнати, що вона прийшла в суперечність із суспільними відносинами, які формуються сьогодні, зокрема з новим господарським механізмом. Керівникові підприємства навіть «вигідно», щоб частина його робітників постійно хворіла, бо при цьому «збільшується» фонд заробітної плати. Та й сам працівник не має чітких соціально-економічних стимулів, здатних формувати активне ставлення до свого здоров'я — він упевнений у завтрашньому дні, в тому, що держава не залишить його в біді, навіть у разі нераціонального ставлення такого працівника до свого здоров'я. Хвороба, по суті, матеріально винагороджується нашою державою, здоров'я — ні. Поняття гуманізму вульгаризується. В такий спосіб, повторюємо, існує соціальне замовлення на здоров'я в нашій країні не підтверджується відповідними соціально-економічними механізмами. Їх розроблення і впровадження в практику суспільних відносин — завдання стратегічної важливості для нашої держави. В основі їх має перебувати цілеспрямована соціальна й економічна політика, покликана своїми засобами впливати на формування соціально корисної поведінки різних верств населення.

Вже самі лише введення принципу госпрозрахунку в діяльності підприємств здатне змінити ставлення робітника до проблеми: чи користатись йому зі свого права «безкоштовно хворіти»? Так, скажімо, за останні три роки працевтрати через хворобу на Сумському НВО ім. М. В. Фрунзе зменшились майже в два рази (з 1300 до 750 днів на 1000 працюючих), хоча розвиток соціальної сфери, прямо скажемо, не стоїть у перших пунктах перспективних планів розвитку цього підприємства.

Які ж соціально-економічні фактори могли б відіграти роль стимулів активного, громадянського ставлення до свого здоров'я?

Рівень здоров'я, який залежить від додержання принципів здорового способу життя, можна було б враховувати під час атестації робочого місця і підвищення кваліфікаційного розряду робітника, визначення коефіцієнта трудової участі членів бригади, при підбитті підсумків соцзмагання, розгляді кандидатур претендентів на персональну надбавку до зарплати, одержанні прав водія, вступі у вуз і розподілі після його закінчення та ін. З урахуванням усіх цих положень механізм стимулювання здоров'я діятиме досить чітко.

А чи потрібні санкції? Досвід боротьби з пияцтвом і алкоголізмом дає змогу відповісти на це питання ствердно. Завдяки активним заходам у 1960 році вперше виявились позитивні тенденції в стані здоров'я населення — зниження смертності з 10,6 до 9,7 (на 1000 чоловік на-

⁹ Athletic purchas. facil. — 1980. — 4, 12. — Р. 32—35.

селення), очікуване підвищення середньої тривалості життя (з 68 до 69 років) та ін.

Приміром, якщо під час профілактичного лікарського огляду помічено негативні щодо здоров'я факти, пацієнт одержує вичерпні рекомендації стосовно здорового способу життя з відповідною позначкою в медичних документах. Пізніше, в разі, якщо захворювання продовжує розвиватись з провини хворого, видається за доцільне застосувати санкції аж до зниження виплати за листком тимчасової непрацездатності. Гадаємо, обговорювана проблема має стосунок і при визначенні пенсій трудящим.

Говорячи про вік людини, ми завжди маємо на думці так званій паспортний вік, тобто календарний. У фізіології розвитку є поняття «біологічний вік», визначуване, зокрема, рівнем (резервами) функціонування систем організму. «Паспортний» і «біологічний» нечасто збігаються, однак пенсійний визначається за календарним. Чи логічно це? Науковий досвід показує, що деякі шістдесятирічні внаслідок активного проведення оздоровчої програми не поступаються «кількістю» здоров'я (резервами функцій) двадцятирічним. Ось ще один аспект медико-біологічної проблеми, яка набуває соціального характеру.

Система соціально-економічного стимулювання здорового способу життя не може бути цілком перейнята з досвіду капіталістичних країн, вона має бути заново науково і соціально обгрунтована. З цією метою треба створити комплексні наукові колективи з соціологів, психологів, економістів, юристів, медиків та ін. Фінансування цих розробок могло б бути забезпечене за рахунок коштів Товариства боротьби за тверезість. На жаль, це товариство обмежує свою діяльність лише заходами агітаційно-пропагандистського характеру.

Зміцнення здоров'я населення неможливе без створення потужної фізкультурно-оздоровчої індустрії. Водночас щорічні витрати в країні на оплату лікарняних листків (7 млрд. карбованців) перевершують капіталовкладення в будівництво спортивних споруд за перші 60 років Радянської влади.

Нині забезпеченість радянських людей фізкультурно-оздоровчими спорудами становить лише 29% від належного рівня.

Розроблені й апробовані методи соціально-економічного стимулювання здорового способу життя мають дістати відображення в діяльності кожного соціалістичного підприємства. І це — реальний шлях до зміцнення здоров'я радянського народу.

* * *

В решении проблемы здоровья необходимо учитывать ее социально-экономические и медико-биологические аспекты. Однако их жесткое разведение в теории и на практике привело к существенным недостаткам в системе медицинского обслуживания населения. В результате мы имеем заботу не о здоровье конкретного человека, а о показателях, процентах и т. п. Этим порождается изживенческое отношение людей к своему здоровью, что существенно отражается на трудоспособности населения.

В. М. Сидоров

ЗДОРОВ'Я — ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬНА

СИДОРОВ Володимир Михайлович — кандидат геолого-мінералогічних наук, в. о. завідуючого кафедрою туризму, ст. викладач Інституту підвищення кваліфікації працівників туристсько-екскурсійних організацій ВЦРПС. Галузь наукових інтересів — соціально-філософські проблеми відпочинку і здоров'я. Автор ряду праць з фундаментальних проблем геології. У нашому журналі друкується вперше.

Здоров'я радянських людей, його охорона й зміцнення з перших днів Радянської влади перебувають у центрі уваги партійно-державних органів. Досить згадати одне з головних завдань молодого Радянського республіки: «...відстояти життя робітника, врятувати... існування робітника» (В. І. Ленін), перші ленінські декрети, які поклали всю відповідальність за здоров'я народу на державу, правила за основу створення системи Охорони здоров'я і були закріплені Конституцією СРСР.

Проблема здоров'я нині перебуває в центрі уваги вчених. Їй присвячено конференції, «круглі столи», міжнародні конгреси; з її приводу точаться дискусії в пресі. З цього погляду стаття проф. Г. Л. Апанасенка не становить винятку: вона присвячена першочерговим з ряду «сучасних соціальних і економічних аспектів» здоров'я. Проте здоров'я — не «річ», а певна і конкретна «властивість», якість людини (суб'єкта) як біосоціальної істоти, а тому як таке, поза суб'єктом, аспектів і функцій (соціальних, культурних, економічних або політичних та ін.) мати не може.

«Інформаційний бум» щодо здоров'я... Цікаво відзначити, що в жодній публікації не міститься строгої постановки проблеми здоров'я. Її просто-напросто немає. Це можна вивести хоча б з того «дивного» факту, що в нинішній час немає науково обгрунтованого визначення цього важливого поняття. Більше того, здоров'я — це якість (сутність) людини (суб'єкта) й суспільний закон її існування і розвитку, тобто важлива фундаментальна соціально-філософська категорія. Але вона ще й досі не знайшла свого місця в сучасній марксистській літературі, хоча класики марксизму в пошуках соціальної якості людини (суб'єкта) питання про існування цієї проблеми вирішували одностайно.

Чи варто в такому разі розглядати «аспекти», «функції», «зрізи» того, що досі глибоко не осмислено, хоча й сприймається як щось важливе, суспільно значуще?

Все це свідчить про те, що наука (тим більше теорія) про здоров'я перебуває, так би мовити, у «допредметному» стані — етап в цілому необхідний, але недостатній для створення теорії здоров'я і розв'язання безлічі практичних питань про його формування й відтворення.

Спробуємо проаналізувати хоча б стан проблеми здоров'я. Зробити це складно, і передусім у методологічному плані. «Рух» проблеми від її зародження, постановки і розв'язання характеризується певним набором використовуваних теоретико-методологічних компонентів, як-от: мова, моделі, методи, теорії, концепції, понятійний апарат та ін. З цього боку можна констатувати невисокий рівень сучасних

досліджень в цій галузі. Більше того, наука (а тим паче теорія) про здоров'я відсутня. Це безперечний факт.

Про це свідчать також висловлювання й міркування відомих учених.

Акад. П. К. Анохін (на одному з форумів учених-медиків): сучасні лікарі нерідко лише визначають причини захворюваності людини, але гірше знають, чому вона лишається здоровою.

Акад. М. М. Амосов: «Щоб домогтися поліпшення здоров'я всіх людей, треба змінити спрямованість медицини. Тепер вона цілком спрямована на хвороби... Це потрібно, але недостатньо... Під час диспансеризації і профоглядів шукають хвороби, не визначають кількості здоров'я» (Природа человека.— Київ, 1985).

Проф. С. І. Федоров: «Більше лікарів, лікарень, більше поліклінік... Скоро одна половина москвичів буде лікарями, друга — хворими» (Труд.— 1986.— 25 дек.).

Проф. Л. П. Гримак: «Чи не дивно, що в нас давно є наука про хвороби людські, але досі ще немає науки про здоров'я» (Резервы человеческой психики.— М., 1987).

Проф. Г. Л. Апанасенко: «Час змістити акценти в науці про охорону здоров'я. Ми повинні не так зберігати, як зміцнювати здоров'я здорових» (Правда.— 1987.— 19 сент.).

Проф. Г. І. Царегородцев: «У цій галузі (вдосконалення і зміцнення здоров'я здорових.— В. С.) у нашої медицини, на жаль, ще малий досвід»; «не розроблено методичні основи діагностики здоров'я..., немає епідеміології здоров'я»; «ми не вміємо визначати і вимірювати рівень здоров'я, кількісно визначати динаміку його зміни. Це *нові* (курс. наш.— В. С.) завдання, які виникли перед охороною здоров'я на нинішньому етапі її перебудови» (Коммунист.— 1987.— № 14.— С. 62).

Зрозуміло, що в таких умовах говорити про використовувані моделі (будь-якої класифікаційні: перелічувальні — скажімо, «здорові» і «нездорові» люди — і тим більше діагностичні або прогностичні), про методи діагностики, не кажучи вже про саму мову науки (теорії) про здоров'я, — справа безнадійна. Якщо йдеться про методи, наприклад, то мимохіть напрошується питання: методи діагностики чого?

Так, приміром, проф. Г. Л. Апанасенко пропонує навчитися вимірювати кількість здоров'я (до речі, в газеті «Правда» розглядалась пропозиція «вимірювати здоров'я» за допомогою оцінки — тестування — аеробних здатностей людини). Не будемо надто вимогливі щодо поняття «здатності» (хоча вважаємо, що саме таких здатностей у людини взагалі немає, але є, скажімо, здатності «дихальні»). Метод, безперечно, розумний. Але чи є він методом (способом), що дає змогу вимірювати саме «кількість» здоров'я, коли, як уже відзначалось, здоров'я — це якість людини (суб'єкта), її наявна форма, певна сутність. Немає «чистої» кількості, як немає і «чистої» якості — реально всяка кількість завжди якісна і, навпаки, якість — кількісна. З цього погляду, коли мовиться про кількість здоров'я, то мається на думці кількість сил людських, їх потенціал, який насправді характеризує різні рівні здоров'я людини, є його мірою і який треба навчитись вимірювати.

Однак проф. Г. Л. Апанасенко має рацію, коли пов'язує здоров'я з людиною як елементом системи вищого порядку — суспільної системи, в якій, до речі, є своя єдина якість, котра забезпечує її цілісність і єдність. У цьому разі будь-які зміни якості елементів (здоров'я людей) суть кількісні зміни для суспільної системи. Більше того (що також важливо для постановки проблеми), якість елементів наперед визначає, детермінує якість системи, так само як суспільна система активно впливає на здоров'я людини. Іншими словами, «добре здоров'я — добре суспільство» і навпаки. Здоров'я в цьому розумінні

«дзеркальніше» всіх інших «дзеркал» суспільного життя — культури, матеріального виробництва та ін.

З цього погляду, методи діагностики людини, котрі фіксують якість зміни її якості (здоров'я), є кількісними. Отже, і сподівання проф. Г. Л. Апанасенка цілком слушні.

Варто заострити на даному прикладі увагу тому, що поза таким контекстом у згаданого автора миттєво з'являються «грізні» опоненти того ж таки медико-біологічного профілю, які «органічно не сприймають» поняття «якість (здоров'я)». «...Пропоноване формулювання дещо незвичайне», — вважає, скажімо, проф. А. Я. Кульберг (Коммунист. — 1987. — № 14. — С. 62) і, поряд з безперечно новою і безперечно ефективною методикою тестування на вміст R-білків, пропонує і своє формулювання здоров'я, «простіше»: «...йдеться, по суті, про оцінку ступеня індивідуальної стійкості щодо збереження біологічної рівноваги...» (Там же). Певна річ, ця методика, так само як і перша, базується на відповідному розумінні і трактуванні проблеми здоров'я. І в практичному плані обидва методи діагностики доводять свою правомірність. Проте вони підходять до означеної проблеми, зокрема до лікування хвороб, на організменому і клітинно-тканинному (плазменному) рівнях, тобто не «обіймають» людину в її соціальній сутності, а отже, й її «хворобу» або «здоров'я» як відсутність або ж наявність цілісності її (людини) у єдності психосоматичного й соціального.

Усе це свідчить про загалом незадовільний стан розроблення проблеми. Чи можна сподіватись на успішне її розв'язання? Або хоча б розраховувати на «гостру», «жорстку» прагматику?

Підгрунтя «прагматичної» постановки питання цілком зрозуміле. Є: множина людей, яка складається з двох класів-підмножин — «здорові» і «нездорові»; методи (способи) зміцнення здоров'я, або, краще кажучи, формування й відтворення його; критерії їхньої ефективності в певному розумінні (скажімо, з погляду «вартості», «часу», «ресурсів та ін.). Треба: з багатоманітності наявних методів відібрати найефективніший (найефективніші), який справді зміцнив би здоров'я людей (тобто «перевів» би їх з першого класу, «нездорових», до другого, «здорових», або ж з нижчого рівня здоров'я у вищий).

Усе зрозуміло й просто, крім головного — що таке здоров'я? Проте сьогоднішня практика, на жаль, і не потребує відповіді на це запитання: чи є сенс осмислювати філософський (соціально-філософський) статус ще одного поняття?

Часто-густо в науковій і популярній літературі останніх двох-трьох років подибується соціальна статистика, котра свідчить про те, що на здоров'я істотно впливають такі основні фактори: на 50—60% воно залежить від способу життя, на 20—25% — від стану навколишнього середовища, а решта процентів припадає на медицину. Зручна формула!

Вона зручна, наприклад, для медицини — для Мінздраву і АМН, оскільки на плечі медиків лягає менша частка відповідальності за здоров'я людини.

Вона зручна для природоохоронної діяльності в особі відповідного Держкомітету, оскільки простіше «конструювати» стандарти якості навколишнього середовища, ніж якість людини — здоров'я, яке є «мірилом усіх життєвих відносин» (Ф. Енгельс), критерієм цінностей взагалі і системою цінності як такої.

Вона зручна і в трактуванні всієї решти процентів. Адже спосіб життя оцінюється самими ж соціологами передусім поведінкою (діяльністю) людини в суспільних умовах, які склалась, і якщо людина все ж скаржиться на своє здоров'я, то винна тут, мовляв, насамперед вона сама. При цьому забувається, що спосіб життя — це взаємозв'язок суспільної діяльності й соціально-природних умов її відновлення, відображений у свідомості (психіці) людини, звідки й надхо-

дять спонуки, мотивації її поведінки й дій. Отже, здорова (нездорова) поведінка людини зумовлена діяльністю багатьох соціальних інститутів — від політичних (ідеологічних) до екологічних (природоохоронних) і економічних. От чого видається за важливе «розшифрувати» саме ці 50—60% з погляду їхньої ролі і значення у формуванні здоров'я людей та його відтворення. Формування саме здоров'я, оскільки формування людини як особистості — це, на жаль, незрозуміло. «Особистість» на сьогоднішній день виявилась найбільш «знеособленою» соціально-філософською категорією (див., наприклад: Крутова О. Н. Марксистське соціально-філософське людинознавство // Філософ. думка. — 1987. — № 3. — С. 41—47). Зате з точки зору здоров'я все нібито стає зрозумілим: культурна особистість — це здорова особистість, а некультурна — нездорова, а може, навіть і не особистість.

Зрозуміло й інше. Будь-які етапи й стадії формування людини, її соціалізації мають оцінюватись насамперед за критерієм здоров'я. Такий підхід, на жаль, досі не дістав відображення в реформах, спрямованих на кардинальну перебудову діяльності багатьох соціальних інститутів, в тому числі й культурного, й просвітницького, й освітнього, й виховного, й демографічного та ін. Звичною «формулою» людини, як і раніше, лишається множина її, так би мовити, соціальних «якостей»: і виховання, і освіта, і культура, і фізичний розвиток, і здоров'я та ін. Хоча здоров'я це зовсім не ще одно «і», не ще одна властивість або якість. Це — єдина якість людини (суб'єкта), котра увібрала в себе всі інші «і». Більш того, всі «і» складають саме структуру здоров'я (суб'єкта), бо ж якість є визначеною й системою. Цим пояснюється багатоманітність наявних суперечностей як у середині, так і між різними соціальними інститутами: всі вони «боронять» своє «і» і найменшою мірою — здоров'я в цілому.

Скажімо, фізична культура і спорт, котрі нині перебувають в повному статусі — під егідою Держкомспорту, начебто повернулись у бік людини (розвиток масових видів і форм фізкультури і спорту), але й вони аж ніяк не панацея від усіх бід. Адже багато спеціалістів цієї сфери абсолютно переконані, що поняття «фізична культура» ширше і місткіше за «здоров'я», і як результат — в усіх планах громадських заходів усе, що стосується здоров'я, пов'язується лише з фізичним розвитком людини. Але ж цього замало, якщо згадати й про інші сили людські — психічні, інтелектуальні, відновлення яких теж не в останню чергу формує здоров'я і допомагає його підтримувати.

Відгомін таких практичних заходів щодо зміцнення здоров'я — «ударні», «конструктивні», але периферійні за суттю своєю кроки: є Закон Тверезості, але немає Закону Здоров'я; організовано чимало фондів, але немає Фонду здоров'я (який би, на відміну до запропонованого Мінздравом, мав адекватну структуру); явище пияцтва (і алкоголізму) досліджується за рахунок держбюджету, але немає відповідних джерел фінансування для вивчення найбільш масовидного суспільного феномена — здоров'я.

У цьому руслі здійснюються заходи дрібнішого, сказати б, масштабу: пошуки соціально-правових і економічних основ зміцнення здоров'я.

Що пропонує проф. Г. Л. Апанасенко в цьому плані? Закріпити «другу» половину відповідальності за здоров'я за самою людиною. Стимулювати і морально і матеріально складання норм ГПО. Але й тут рекомендації професора не можна визнати радикальними. Будь-який закон у соціалістичному суспільстві повинен мати притягальну силу. Здоров'я, будучи цінністю, не вкладається в рамки лише суспільної його значущості. Про те, що воно (здоров'я) і суспільне багатство, і «казенне майно» (В. І. Ленін), і соціальний добробут та ін., знають усі, в тому числі й наші діти. Але, на жаль, у їхньому ціннісному світі, як виводять ті ж соціологи, здоров'я зовсім не на першому місці

(на відміну від їхніх американських однолітків). Дитячі вуста, як то кажуть, промовляють істину — істину про те, що вкладено в свідомість дитини батьками, вихователями, педагогами і наставниками. Здоров'я як цінність повинне «працювати» на людину (особистісна оцінка і переживання його як цінності).

Друга пропозиція Г. Л. Апанасенка вельми сумнівна: стимулювати і матеріально і морально складання норм ГПО! Більше того, такий підхід не кращий за «мінздравівський» девіз: «Ліпше платити за здоров'я, ніж розплачуватись ним» (див.: *Известия*.— 1987.— 9 сент.). Дуже вже «відгонять» вони песимізмом, таким собі занепадництвом: якщо сам себе не поважаєш, плати за повагу! А чи не поширити цю матеріальну і моральну доплату, скажімо, і на виявлення любові до батьків чи дітей або лояльності до Радянської влади?

Що справді варто обговорити й рекомендувати, так це те, що піклування про здоров'я треба включити в господарський механізм сучасного соціалістичного підприємства. І з цього боку Закон про державне підприємство (об'єднання) надає широкі можливості для зміцнення здоров'я за допомогою активного впровадження комплексу рекреаційно-реабілітаційних (відтворювально-відновлювальних) програм і заходів. Більше того, це тісно ув'язується з завданнями, скажімо, управління ресурсами, в тому числі трудовими. Як це зробити, повинні подумати і економісти і соціологи.

Повернімося до постановки проблеми здоров'я. Чому так тяжко, так довго пробиває собі дорогу до розгадки проблема здоров'я?

Дивовижна аналогія в долі Здоров'я і Атома, хоч як парадоксально це звучить. Відомо, що радіоактивність, її природа, сутність і механізми були відомі науці ще на початку нашого століття, але використання атомної енергії стало можливе лише через майже піввіку. Весь секрет у тому, що для постановки цієї проблеми як суспільної потрібна була неодмінна умова — вимога суспільного життя, практики. І водночас дволикий результат — атомна бомба і атомний реактор! Майже синхронно!

Здоров'ю з цього погляду не пощастило: ні тобі «бомби», ні тобі «реактора»: по-перше, йому не знайшлося місця в науковому осмисленні взаємовідношення людини (суспільства) з навколишнім середовищем (природою); по-друге, навіть наявність «соціального імперативу» — саме поганий стан здоров'я радянської людини — не спонукає суспільну думку рішуче взятись за створення «реактора» — методології і теорії здоров'я...

«Проблеми здоров'я ми повинні розглядати з широких соціальних позицій», — відзначається в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії (Матеріали XXVII з'їзду КПРС. — К., 1986. — С. 58). Ось такого широкого підходу з соціальних позицій і бракує сьогодні багатьом дослідженням з проблеми здоров'я. Вироблення його потребує передусім серйозного соціально-філософського і світоглядного опрацювання даної проблеми, бо без такого опрацювання остання може потонути в масі емпіричних констатацій, економічних і соціальних показників.

* * *

Проблему здоров'я нельзя раскрыть при ее поаспектном изучении, ибо такой подход относится к издержкам механического понимания человека. Требуется разработка социально-философской концепции здоровья человека (субъекта), которая позволит по-новому осмыслить и реализовать на практике систему его формирования и воспроизводства, в том числе профилактического и медицинского обслуживания населения.

В. В. Кизима

ФІЛОСОФІЯ ЯК АПОЛОГІЯ РОЗУМНОСТІ
ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

(Про конструктивність філософії сьогодні)

КИЗИМА Володимир Вікторович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР. Галузь наукових інтересів — закономірності культурно-історичного процесу, дослідження проблеми раціональності. Автор праць: «Культурно-історический процесс и проблема рациональности» (К., 1985); «Раціональність як культурно-історична проблема» (Філософ. думка.— 1984.— № 6) та ін. Постійний автор нашого журналу.

«Ростральна трибуна» — місце не лише філософської критики, а й висунення нових ідей і програм. На мою думку, вона має сприяти усуненню невідповідності між сміливістю промов і боязкістю практичних справ. Популярне останнім часом обурення, яке раз у раз переходить у тривіальну лайку, з приводу колишнього філософського догматизму і стагнації думки, келійності ухвалюваних рішень, анонімності пропонованих теоретичних положень та ін. зрозумілі в емоційному плані, але не замінюють позитивного розв'язання назрілих проблем. Загальне почуття невдоволеності сучасним станом нашої філософії є фактом. Проте не менш очевидно, що проста констатація його також недостатня.

Мені хотілося б зробити акцент саме на конструктивному аспекті: яким є значення марксистсько-ленінської філософії в наші дні? якою вона має бути на відміну від того, що маємо тепер? яка суспільна форма мудрості найбільше відповідає сучасній епосі? що потрібно людині від філософії і, отже, в чому конструктивність філософського знання сьогодні?

Наявність великої кількості розмаїтих точок зору

на вади нашої філософії (хоча б у матеріалах наради філософської громадськості з теми «Філософія і життя» в ряді номерів журналу «Вопросы философии» за 1987 і 1988 роки) ставить питання про їх єдину підставу. Зрозуміло, що таке загальне завдання не може бути розв'язане тільки через аналіз окремих сторін філософського знання. Потрібний перегляд самої його сутності.

Причиною зазначеної щойно загальної недоволеності філософським знанням слід назвати, мабуть, ту обставину, що сучасна філософія в нашій країні не повною мірою відповідає вихідній ідеї комуністичного філософського знання, найвиразніше висловленій в тезах Маркса про Фейербаха, особливо в одинадцятій тезі. За всіх своїх безперечних історичних завоювань наша філософія продовжує виступати переважно поясненням світу, а також пошуком можливих перспектив і альтернатив його розвитку й перетворення. Значно меншою мірою вона є методологією його зміни, перетворення того, що є, в те, що необхідно.

У партійних документах, редакційних статтях, численних навчальних посібниках з філософією по-

в'язується безліч завдань і сподівань. Але якщо виходити не з бажаного, а з фактичного становища, то не можна не визнати, що й у динамічній сучасній ситуації вона продовжує перебувати в межах описання, оцінювання, інтерпретації суцього і, з іншого боку, розгортання абстрактних конструкцій належного, не роблячи вирішального кроку до їх органічного синтезу. Візьміть філософський конференції, будь-які — від регіональних до всесоюзних. Звичайно це набір великої кількості (часом — талановитих з риторичного і стилістичного погляду), різноманітних за напрямками (онтологічних, логіко-гносеологічних, соціальних, культурно-історичних та ін.) тлумачень наявного буття, доповнюваний таким же розмаїтим набором змальованих більш-менш яскравими барвами теоретичних образів і моделей «належного майбутнього», ідеалів, яких треба прагнути в ім'я звільнення від недовгого сучасного. І в тому і в тому разі зберігається відрубність філософії від механізмів практичного переходу від одного з цих зрізів до іншого, а діяльність людини досліджується лише в рамках ізольованої категоріальної структури «мета — засіб —

результат», з якої вихолощено реальний практичний зміст. Інакше кажучи, філософія сьогодні швидше фіксує й фантазує, ніж спрямовує.

Певна річ, не всі згодяться з таким твердженням.

Звичайно припускається, що використання категорії практики автоматично забезпечує марксистській якісно новий рівень філософського аналізу, котрий характеризується як революційна спрямованість. Проте введення категорії практики в філософську теорію не позбавляє останню споглядальності. Її «велику методологічну роль у пізнанні і перетворенні дійсності» раз у раз доводиться віднаходити за допомогою хитромудрих розумувань. І найдійовішими засобами переконання представників нефілософських спеціальностей в її методологічній цінності (з цим доводиться стикатись постійно в ході викладання філософії і в процесі роботи різних методологічних семінарів) є не очевидна результативність філософського знання в тій чи тій сфері діяльності, а посилення на відповідні висловлювання авторитетів-нефілософів (фізиків, біологів та ін.) та ілюстративний матеріал, який «підтверджує» зазначену цінність по тому, як діяльність уже реалізовано, тобто заднім числом.

Сформовані на сьогоднішній день філософські уявлення про буття, способи, форми і закономірності наукового пізнання, морального, естетичного, релігійного переживання і навіть трудової діяльності значною мірою лишаються поза реальним життям, існують немовби паралельно з ним, хоча й «ув'язуються» з категорією практики. Теорія практики розвивається, так би мовити, за законами думки, «з голови», а не у відповідності з реальним життям. Треба визнати, що необхідного подолання домарксистського розриву філософії і практики у нас

поки що не досягнуто. І якщо сьогоднішня філософія ставить як мало не центральну проблему питання про свій зв'язок з життям — це не власне марксистська філософія, а лише підходи до неї. Не того вона в кризовому стані, що відрізнена від життя, а навпаки — її віддаленість від життя пов'язана з ущербністю її вихідних орієнтацій.

Що ж потрібно від нашої філософії сьогодні, в період перебудови?

Відомо, що на кожному своєму історичному етапі філософія мала специфічну проблематику, понятійні засоби, форми і методи пізнання, тобто існував певний соціально-історичний акцент у розробленні вічних філософських проблем. Є такий акцент і в сучасних історичних вимогах до філософії. Можна стверджувати: справжнє практичне значення сучасної філософії залежить від того, чи збереже вона як об'єкти дослідження суще і належне, нормативне і ціннісне, ідеали і життя самі по собі, чи зробить центром уваги закономірності їх взаємодії, взаємного розвитку і взаємопереходів, зосередить зусилля на проблемі раціональності, неперервної смисловості навантаженості людського буття.

Не абстрактне співвіднесення буття і свідомості, матерії і духу адекватне сучасному прочитанню основного питання філософії, а проблема відповідності задумів і їх реалізації в людській діяльності. Перехід сущого в належне і навпаки — не «діяльність взагалі», а діяльність згідно з вимогами розуму, раціональна діяльність. Філософія мусить бути методологією такої діяльності, проголошенням, захистом і теоретичною основою розумного буття. Наявна нині розмаїтість часткових розробок з раціонального впровадження тих чи тих конкретних наукових, технічних та ін. ідей у практичне життя має бути акорієна в загальних філософських основах.

Кантівські питання «що я можу знати? що я повинен робити? на що я можу сподіватись?» узагальнюються й об'єднуються з одним: «як я маю діяти на основі своїх знань, щоб здійснити своє людське призначення?». Як подолати розрив реально сущого й ідеального, поєднати два плани людського буття — зовнішньо-каузальний і внутрішньо-етичний, тобто розв'язати те завдання, на якому спіткнулись усі післякантівські буржуазні мислителі і яке досі не стало центральним у філософії марксизму. Математики, фізики, медики намагаються на практиці втілювати ідею єдності суспільства і природи в життя, політики прагнуть ідею миру зробити дійсністю; педагоги емпірично шукають шляхів реалізації думки про всебічно розвинену особистість. І лише у філософів проблема втілення належного в суще викликає не більш ніж традиційний, а значить потоплений в масі інших проблем, нудно-байдужий академічний інтерес.

Що становить зміст нашої філософії сьогодні? З'ясування різних «аспектів», «факторів», «особливостей», боротьба за дефініції, обстоювання правдивості тих чи тих «підходів», «розумінь», «ракурсів». Цей еклектичний «дефінітивний» аналіз і пов'язана з ним концептуальна сваволя давно і міцно стали головною ознакою філософської науковості, свідченням належності дослідження до філософського корпоративного співтовариства. До такого роду словесної еквілібристики тяжіє і філософська освіта. І треба визнати, «результат» є: філософське марнослів'я набуло великого поширення.

Засвоєння філософської термінології і здатність маніпулювати нею не так для висловлення думок, як для надання позірності глибини (у формі багатозначності, невизначеності, мазічності) якимсь уривком їх, стали характерним показником філософської

«освіти». Критерієм необхідного рівня філософування в кожному окремому випадку є не ефективність розв'язання проблеми, а легкість суджень, неозора асоціативність думки, вписуваність автора у «традиції» тієї чи тієї філософської групи, особливо якщо остання має реально адміністративну, видавничу або іншу владу. Філософи пишуть один для одного, погоджуються і сперечаються один з одним, уявляючи метушливу круговерть амбіцій, думок, точок зору, домислів і фантазій розвитком філософії. В результаті склалась парадоксальна ситуація: інтерес до філософії у суспільстві величезний, але філософських праць не читають, і видають їх мізерним tiraжем. Ставлення до філософської продукції нині іронічне й скептичне.

Проте філософія існує не задля своїх внутрішніх проблем і не як засіб задоволення честолюбності філософів, вона потрібна як методологія пізнання і перетворення життя. Гносеологічні проблеми, логічні парадокси не підмінюють питання про зміст і розумність людського буття. І практичне життя з усією визначеністю показує це. Ми ж досі зводимо раціональне до істинного, реальне життя — до пізнання, розуміння та інших часткових відношень. Справа також не в безсторонньому граничному аналізі відношення людини до світу — сьогодні його явно недостатньо. Справа в розумності самого відношення, в розкритті умов його здійснення. Подолання розриву ідей і форм їх реалізації, слова і діла, думок і дійсності — корінна філософська проблема сучасного життя.

Історична практика вже виявила досить широку картину безладної і злочинної активності людини, щоб проблему раціональної діяльності вважати дозрілою на рівні філософського знання. Незважаючи на очевидність даної обставини, філософи немовби

не бачать, що сьогодні розумність набрала загально-го звучання, бо стала граничною основою збереження соціальності як такої. Саме буття виявляється рівнозначним його раціональному здійсненню, а цінність раціональної діяльності сягає цінності буття. Філософія ж, як і раніше, зайнята тільки лиш собою, і це її рефлексування в умовах реальної загрози людського небуття особливо висвітлює хворобу, що глибоко вразила її, — нарцисизм.

По суті, універсальною рекомендацією щодо здійснення розумної діяльності, рекомендацією, котра зробилась загальником як у дослідницькій, так і в навчальній філософській літературі і котра випливає з її споглядально-фіксувальної орієнтації, є наукоподібна тривіальність: пізнавайте закони природи і суспільства, закони діалектики і застосовуйте їх для розв'язання практичних завдань. При цьому передбачається як само собою зрозуміле, що людина знає, як саме вона може скористатись своїм знанням, і вся трудність тільки в тому, щоб це знання здобути. Насправді основна проблема полягає в тому, щоб розумно побудувати діяльність, забезпечити оптимальність людського існування.

Жодна праця, присвячена вивченню природних і суспільних законів, нормативних, «раціональних» суспільних структур, в яких перебуває людина, і навіть розвиток методології як «вчення про методи» (хоч би як широко при цьому спекулювали термінами «методи», «методологія», «методологічне значення» та ін.) не розв'язують проблеми раціональної діяльності: «розумність» законів і норм не вичерпує розумності життя. Життя бере на глум «критерії оптимальності» виробництва, управління, планування, наукової організації праці і т. п. і вимагає невтомної роботи думки, творчості, в якій народжуються нові прийоми, методи, способи

і норми, які ніколи, однак, не вловлюють свого джерела до кінця. Ця іронія життя свідчить, що жодні правила, принципи, закони і категорії не здатні забезпечити необхідний збіг мети і результату в людській діяльності, якщо вони привносяться в останню ззовні — з пізнання природи, духу чи суспільства поза людиною, а не виражають самої раціональної діяльності.

Обминаючи розумність і зміст людської діяльності як цілого, філософія обминає і людину як цілісного суб'єкта розумності, мовчазно благословляє різноаспектні, часткові її інтерпретації. Кажуть, людина є частина природи, суспільства, культури, соціальної, політичної, етнічної та ін. структур і пізнання різних аспектів її сутності здійснюється мірою розвитку уявлень про останні. Однак сутність людини як «людини розумної» виявляється в кінцевому підсумку не контекстом її існування, а її власною осмисленою діяльністю. Саме філософія винна сьогодні у зведенні людини до засобу економічної діяльності, «людського фактора», саме вона несе відповідальність за її нейродинамічну, генотипічну, фізіохімічну натуралізацію і різноманітні так звані комплексні дослідження людини, які плекають ілюзію вхопити сутність людини в інтегральній сумі пов'язаних з нею психо-біологічних і соціологічних показників.

Проблема раціональності, хоча поки й недостатньо, але починає досліджуватись у нашій країні. Цим закладаються теоретичні основи нових суттєвих інтенцій марксистської філософської свідомості. Проте, розглядавана в цьому ключі, раціональна діяльність не дістала ще адекватного висвітлення. Часто-густо вона отожднюється з доцільністю, тобто з діяльністю, відповідною меті. Хоч як сумно, але саме таке розуміння раціональної діяльності, яке призводить до

відповідної вимоги «мета за будь-яку ціну», є практично діючим імперативом усього нашого виробничо-економічного і соціально-політичного життя, котрий виступає у формі фетишизації виробничих планів, процентів і показників.

Справа філософії показати, що раціональна діяльність не тотожна доцільності. Адже мета може бути недосяжною. Крім того, реалізація мети можлива як побічний результат, знецінюваний основним наслідком. Раціональна діяльність — не та, що цілковито підпорядкована меті й ігнорує стримуючі норми, і не та, що безцінна, але нормативна. Вона не тотожна цілерациональності і паннорматизмові. У раціональній діяльності важливі не цілі і норми самі по собі, а їх гармонізація, взаємна відповідність у процесі розкриття людських здібностей, задоволення об'єктивних потреб суспільної людини, яка розвивається. Філософія і має бути методологією практичного гуманізму, в ході реалізації якого змінюються як цілі, так і засоби, але загальна спрямованість на розкриття сутнісних сил людини лишається постійною.

Головним об'єктом філософського аналізу сьогодні є суперечність між загальною гуманістичною спрямованістю людської історії і тими конкретно-історичними засобами, які самі по собі можуть бути аж ніяк не гуманними, але через які зазначена спрямованість реалізується. У ширшому плані — це проблема втілення загальнолюдських цінностей в регіональних, класових, національних, етнічних та інших відносно часткових формах.

Головний предмет філософії — не позачасові інваріанти світу й ізольовані вияви його сутності (хай то буде якість, властивість, форма, зміст або будь-що інше), не безлика всезагальність у такому ж безликому, однорідному «ході часу». Справа не в нудному, хай і рухомому існуван-

ні буття, а в його здійсненні, розвитку форм здійснення, які по-справжньому тільки й є способом самого існування. Але закономірності природних і соціальних процесів, як і логіку існування свого власного мислення, ми виявляємо в ході практичного руху до більш досконалого людського світу. Впливаючи з раціональної діяльності, вони останній і мають бути підпорядковані. Онтологія, логіка, гносеологія і соціальне пізнання повинні бути засобом, а не метою філософії.

Не відкриваю таємниці, коли скажу, що та чи та філософська орієнтація суспільства накладає істотний відбиток на його соціально-політичну діяльність. Що у зв'язку з цим можна сказати про сучасний етап розвитку нашого суспільства?

Традиційне розуміння марксистсько-ленінської філософії як галузі знання про найбільш загальні закони природи, суспільства і мислення націлює на сциєнтистський розгляд суспільного життя як об'єктивного, не залежного не тільки від свідомості, а й від свідомої діяльності людей процесу. Недостатність такого підходу стала сьогодні очевидною не тільки у філософії, де інтенсивно розвивається діяльнісний підхід до історії, а й в економічній науці з її апеляціями до соціокультурної сфери, етнічних і психологічних факторів. Адекватним відображенням даної обстановки у соціальній філософії є опора на загальнофілософську методологію раціонально осмислюваного буття, яка полагав урахування як економічних, так і нормативно-ціннісних структур суспільного розвитку.

Орієнтація філософії на людину в соціально-практичному плані передбачає перенесення центру уваги з валових, виробничо-трудових характеристик людської діяльності на її зміст. Раціональна діяльність — це розвиток людини і суспільства не в

плані економічного лише функціонування, а в дедалі ширшій взаємодії породжувачого (виробляючого), культурно-ціннісного і нормативно — інституціонального моментів діяльності, оскільки єдність праці і культури передбачає водночас єдність культури і відповідних суспільних відносин.

Перебудова, яка відбувається в країні, висуває по суті вимоги до філософії. Остання мусить перестати бути епіфеноменом політичної економії. Від розв'язання цього завдання залежить реальний вплив філософії на глибину і хід перебудови. Безпосереднім соціальним завданням філософії в нинішній час і є світоглядне й теоретичне забезпечення переорієнтації з пануючих границь імперативів саморозвитку економіки на саморозвиток людини. Гадаю, що спражне значення філософії і визначатиметься тим, як успішно вона здійснюватиме цю функцію.

В сучасних умовах потрібне й уточнення уявлень про соціальний прогрес, його критерії. Ідея прогресу повинна подолати образ неперервного лінійного зростання показників і параметрів, узятих за основу у звітах центральних статистичних органів, виходити не з кількісних екстраполяцій від досягнутого (що неминуче призводить до виробництва і нагромадження нікому не потрібних «результатів праці», «готової продукції», що мертва вантажем осідає на складах), а з необхідності розширення можливостей реальної діяльності людей за їхніми здібностями. Останнє передбачає, зокрема, демократизацію виробничо-трудової діяльності, мобільність суспільних відносин, свободу розвитку і повноту практичної реалізації суспільно значущих ціннісних відносин, а для початку — збільшення частки фонду споживання в національному доході.

У пресі акцентується увага на перебудові міс-

лення як умові революційних перетворень у нашому суспільстві. Але виховання нової свідомості, піднесення культури, зміна мислення можливі тільки разом з відповідними зрушеннями в суспільних відносинах. Відмінність у «стартових» можливостях людей, які належать до різних соціальних груп, проживають у різних районах країни, містах, селах та ін., нестача предметів першої потреби, котра виявляється в хронічному дефіциті й нескінченних чергах, залежність людини від свавілля сфери обслуговування, адміністративно - бюрократичних сил формують психологію пристосованих, накопичення, породжують у людей відчуття безвиході власної нікчемності, істотно впливають на розвиток негативних явищ — пияцтва, проституції, наркоманії, нервово-психічних захворювань.

Перебудову суспільства не можна вважати радикальною, поки створення неодмінних умов повноцінної життєдіяльності людей не стало справжнім пріоритетним завданням плануючих органів і системи управління, а є лише «довіском» до розв'язання економічних проблем. Рациональна діяльність як реалізація можливості вільного вибору людиною варіантів задоволення своїх потреб становить найвищий вияв демократизму, є основою моральної поведінки людей у суспільстві.

І ще одно. Значного резонансу не тільки серед учених, але й серед широких верств населення набуло питання про сумісність ряду пропонованих засобів перебудови життя

нашого суспільства з принципами соціалізму. По суті, це питання про відповідність реального соціалізму його ідеї, інакше кажучи, йдеться про розумність пропонованих і здійснюваних перетворень.

Кожна історична культура пов'язана зі своєю системою раціональності. Раціональність соціалістичної культури має полягати не в покладанні надій на товарний активізм, тобто на засоби регуляції, адекватні буржуазним відносинам (хоча елементи цих засобів і можуть використовуватись), а в повороті всієї системи інституціональних відносин до людини. Без цього неможливо створити адекватні соціалістичній умови життя і якісно вищу систему матеріально-технічного виробництва, подолати поділ праці і соціально-економічну нерівність, тобто перетворити ті сторони суспільного життя, прогрес яких нині розглядається як попередня умова розв'язання соціально - гуманітарних завдань. Отже, пріоритети мають бути переставлені: те, що розглядається як наслідок, треба зробити причиною. Провідною повинна стати думка, що розвиток людини як суб'єкта культури і раціональної діяльності є водночас наповнення новою різноманітністю економічних потенцій суспільства і саме дана обставина відіграє сьогодні вирішальну роль.

Деякі сльви про філософський професіоналізм в сучасних умовах. Сьогоднішня філософія потребує професіоналізму тією мірою, якою передбачає врахування історично виробленого теоретичного і духовно-практичного досвіду і традицій, співвідне-

сення сущого і належного, цінностей і норм, екології і культури, суспільної свідомості і суспільного буття. Як смислороджуюча, духопідйомна і спрямовуюча діяльність, вона має бути адресована кожній людині як універсальна антибюрократична сила.

Будучи методологією оптимальної реалізації цілей і задоволення потреб, філософія має безпосередню й очевидну цінність для суб'єкта як умова і засіб здійснення його свободи і моральності і тому означає справжнє вирішення проблеми свого поєднання з життям. У цьому й полягає її конструктивний характер на сучасному етапі розвитку.

Рациональна діяльність зацікавляє не тільки цілі і предметні засоби їх реалізації, а й форми спілкування. Тому методологія раціональної діяльності не зводиться до прагматизму ізольованих індивідів або до ірраціонального «екзистування». Вона є теоретичною основою розумної єдності індивідуального й інституціонального моментів суспільного життя, свідомих зусиль окремих суб'єктів і закономірного історичного розвитку суспільства. В умовах сучасної єдності долі людини і людської цивілізації методологія розумної діяльності індивідів — це й методологія розумного історичного процесу. Розумність, гуманістичний смисл людської діяльності й історії — ось гранична основа (і водночас предмет та об'єкт дослідження) філософії, умова перебудови суспільного життя, практичного розв'язання глобальних проблем сучасності.

ВІД РЕДАКЦІЇ. В третьому номері за 1985 рік ми видрукували статтю О. В. Нельги «Формування потреби в праці як проблема загально-соціологічного аналізу». Нею започатковано обговорення на сторінках журналу актуальної суспільної проблеми: як сформулювати в особі життєву потребу в праці?

Новий і багато в чому несподіваний поворот цієї теми пропонує В. М. Колісник. Хоча він за спеціальністю не має безпосереднього стосунку до проблематики трудового виховання давно і працює над питаннями, пов'язаними з його вдосконаленням.

У рецензії доцента факультету психології Ленінградського держуніверситету Ю. Г. Трошихіної на рукопис В. М. Колісника підкреслюється, що «в процесі виховання дитини з ранніх років треба оптимально розподіляти час для надання їй інформації в спілкуванні: бесіди, групові заняття, навчання та повчання,—і для самостійної переробки інформації, «самодіяльного усамітнення». Надлишок часу, приділеного споживанню активної інформації за рахунок самодіяльного усамітнення, не сприяє кращому розвитку дитини, а навпаки, призводить до придушення її волі, до зростання пасивного ставлення до навколишньої дійсності. Тим самим створюється база для наступної психологічної непрацездатності дорослої людини».

Про думку члена-кореспондента АПН СРСР, академіка-секретаря відділення психології і вікової фізіології О. О. Бодальова дізнаємось з його офіційного листа до В. М. Колісника. В ньому зазначається: «...проблема перетворення суспільно корисної праці на головну потребу людини є однією з центральних у реалізації реформи загальноосвітньої і професійної школи. У розв'язанні цієї проблеми неминуче значення має дошкільний вік, коли закладаються всі фундаментальні передумови наступного розвитку особи. Абсолютно правильне те Ваше положення, що багато психологічних якостей особи, сформованих у цей період, розвиваються на неусвідомлюваному рівні і становлять в подальшому розвитку основу потреб і здібностей, установок і відношень, інших стійких психологічних якостей особи. Безперечно й те, що засвоєння людиною всіх видів інформації (в тому числі навчальних знань) включає як свідомі, так і інтуїтивні (неусвідомлювані) процеси». О. О. Бодальов вважає, що принципи творчої активності і вибіркової в навчанні і вихованні дитини ще недостатньо реалізуються в дошкільній і шкільній педагогіці. Недостатньо, на його думку, розкриті в науці і закономірності самої селективності, хоча відомі деякі умови розвитку селективної уваги, пам'яті, сприйняття. Він схвально відгукнувся щодо висловленого В. М. Колісником положення про «споживання» інформації та її створення «для інших»: «...розвиток засобів масової інформації робить цю проблему ще гострішою і може розвивати «споживацьку» психологію та інші негативні риси особи».

Підкресливши, що «негативні наслідки дефіциту спілкування і неправильних форм навчання в дошкільному і шкільному дитинстві іноді лишаються на все життя і виявляються в некомунікабельності, егоцентризмі, труднощах поведінки в сім'ї і колективі», О. О. Бодальов відзначив як надзвичайно важливе висунуте В. М. Колісником положення про необхідність будівничої (творчої) індивідуальної активності кожної дитини, яку вона виявляє в грі, навчанні й праці: «Саме така самостійна, творча, перетворювальна активність становить основу виховання творчої (будівничої) особистості, основу формування потреби в творчій праці».

Гадаємо, читачів зацікавить підхід, запропонований у поданій нижче публікації. Чекаємо на резонанс, адже тему емоційної трюдоготовності особи ще аж ніяк не вичерпано.

В. М. Колісник

ЕМОЦІЙНА ТРУДОГОТОВНІСТЬ ЛЮДИНИ І ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ

КОЛІСНИК Віталій Миколайович — кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Інституту електрозварювання АН УРСР ім. Є. О. Патона. Сфера наукових інтересів — матеріалознавство в галузі зварювання металів; цікавиться також соціально-психологічними аспектами виховання. Автор низки праць з проблем технології зварювання, має винаходи. Друкувався в журналі «Автоматическая сварка». У нашому журналі виступає вперше.

Програма КПРС розглядає перетворення суспільно корисної праці на головну потребу людини як неодмінну умову досягнення соціального ідеалу — комунізму. Справді, це одна з центральних проблем, що стоять перед нашим суспільством і потребують повсякчасної уваги. Глибока суспільна свідомість може бути властива лише особі творчого типу, котра має актуальну потребу в суспільно корисній праці, яка й собі ґрунтується на високій емоційній (психологічній) трюдоготовності. (Поняття «емоційна трюдоготовність» протилежне за значенням поняттю «душевні лінощі», вживаному К. Д. Ушинським¹. У звичайному медичному визначенні працездатності цей важливий показник не розглядається).

Як видається, процес формування потреби в суспільно корисній праці має етапний характер: емоційна трюдоготовність (неусвідомлена фіксована установка) — працелюбність — відповідальне ставлення до праці — усвідомлена потреба в суспільно корисній праці.

Що ж становить собою ситуація, яка склалася?

«Два роки тому соціологи з'ясували, що в нас близько третини працюючих трудяться справді за здібностями, вкладають у діло душу. Решта не дотягає до цієї природної норми: близько половини працюють від сих до сих, без ініціативи, а п'ята частина — зовсім погано»².

З працелюбністю молоді справи стоять ще гірше: «Соціологи повідомляють: від 74 до 90 процентів школярів не люблять праці і не мають навичок бережливості»³. Дані І. О. Синицина ще тривожніші: серед школярів ті, хто полюбив працю і працює із задоволенням, становлять від 5 до 8 процентів⁴.

«П'ять — вісім чоловік із ста...», «близько 90 процентів...» — негативи різної густини.

* Термін «трюдоготовність» запропоновано І. І. Пилипчуком.

¹ Див.: Ушинський К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // Собр. соч. : В 11-ти т. — М., 1950. — Т. 9. — С. 536—538.

² Рюриков Ю. Б. Что в колыбели будущего? // Правда. — 1987. — № 142. — С. 3.

³ Синицын И. С. Дети праздности // Учит. газ. — 1987. — № 86.

⁴ Там же.

«Моральне здоров'я в суспільстві не може бути надійним на такій основі. Нетрудова людина — завжди була і є носій і поширювач пороків. Ця людина стороння всьому і всім. Вона не розуміє і не любить людей праці. Вона не знає загальних турбот і радощів, і тому немає в неї співбратів по життю, немає співвітчизників. І Батьківщини, по суті, також немає. Для неї Батьківщина там, до смачніше й безтурботніше.

Якщо ми не ростимо творця, то виростає руйнівник, — зауважив директор однієї з сахалінських шкіл К. Гапоненко⁵».

Працелюбність є першоосновою найважливіших соціально позитивних якостей особи: структури розумних потреб, політичної свідомості, здатності до самообмеження і жертв для блага суспільства та ін.

Спробуємо хоча б орієнтовно оцінити наведені факти мовою економіки, застосувавши для цього експертні оцінки кількісного показника — «коефіцієнта працелюбності» (КП) працюючих^{**}, який береться за аналогією з коефіцієнтом корисної дії машин.

Виходячи з того, що суспільний продукт створюється працею, а його розмір — гіпотетично — пропорційний трудовому внескові, який визначається КП, є можливість обчислити втрачену вигоду — непрямі збитки через брак працелюбності.

Визначаємо спочатку середньозважений коефіцієнт працелюбності всіх працюючих як суму складових цього коефіцієнта для кожної сукупності цього контингенту.

Можна також припустити (за суб'єктивною оцінкою автора), що КП у тих, хто сумлінно працює, не нижчий за 0,7...0,85 (верхня межа КП — 1,0), хто працює «від сих до сих» — не нижчий за 0,4...0,5, а хто працює зовсім погано — не нижчий за 0,10...0,15.

Розрахунок середньозваженого КП з урахуванням зазначених інтервалів значень «коефіцієнта працелюбності» працюючих подано в табл. 1.

Таблиця 1

Розрахунок зваженого коефіцієнта працелюбності (КП) усіх працюючих нині з урахуванням значень інтервалів КП для різних сукупностей працюючих

Сукупність працюючих	Відносна чисельність сукупності	Ймовірні інтервали КП	Середні значення КП для інтервалів	Значення складових середньозваженого КП	Середньозважений КП
сумлінно, за здібностями	0,33	0,70...1,0 0,85...1,0	0,85 0,93	0,28 0,31	від 0,6 (0,28+0,28+0,04)
без ініціативи, «від сих до сих»	0,50	0,40...0,69 0,50...0,84 0,10...0,39	0,55 0,68 0,25	0,28 0,34 0,04	до 0,7 (0,31+0,34+0,06)
зовсім погано	0,17	0,15...0,49	0,33	0,06	

Примітка. Ймовірні інтервали КП наведені за двома оцінками — найгіршою і найкращою. Формула розрахунку: (Значення складової середньозваженого КП) = (середнє значення КП для інтервалу) × (відносна чисельність сукупності працюючих).

При валовому суспільному продукті 1985 р., що становив 1382,5 млрд. карбованців, втрачена вигода — здогадно від 550 млрд. карбованців (1382,5:0,7—1382,5) до 920 млрд. карбованців (1382,5:0,6—1382,5). Отже, непрямі втрати від браку працездатності істотно

⁵ Там же.

^{**} Під КП автор розуміє відношення продуктивності праці індивіда до її теоретично уявлюваного рівня. Наприклад, КП відомих своєю працелюбністю японців становить близько 0,9...0,95. Суспільно виправданим рівнем КП можна вважати 0,85...0,90.

більші товарної маси, споживаної населенням країни! (Роздрібний товарообіг у 1985 р. становив 332,8 млрд. карбованців).

А як виміряти втрати від нехлюйства, злочинності, дармоїдства, алкоголізму, наркоманії і проституції, які виростають з небажання трудитись? Катастрофи, аварії, розорні проекти на зразок «повороту річок»... Ось характерна «дрібниця». Газета «Победа» (м. Бендери, Молдавська РСР) повідомляє: «Ми стикались (на комбінаті хлібо-продуктів.— В. К.) з такими фактами, коли під колеса вагону замість спеціальних «башмаків» кидали мішки з борошном. Вони розривались, розсипане з них змішувалось з чистою продукцією»⁶.

Зміна ставлення до праці сильно й повсюдно позначилась і на шкільній успішності, яка ніколи не знижувалась до такої міри, як тепер.

Можна очікувати, що в майбутньому, приблизно через 30—35 років, коли нинішні школярі і ще не народжені громадяни на робочих місцях замінять старші покоління, коефіцієнт працелюбності працюючих може знизитись до 0,5...0,6 (див. табл. 2). На той час річний валовий суспільний продукт перевищить 5000—6000 млрд. карбованців, а його недоодержана частина — згодом — становитиме 3000...6000 млрд. карбованців⁷. Рахунок непрямих збитків через брак працелюбності піде вже на трильйони!

Таблиця 2

Прогноз середньозваженого коефіцієнта працелюбності (КП) усіх працюючих на 2015—2020 рр. з урахуванням значень інтервалів відносної чисельності сукупностей працюючих та інтервалів КП для цих сукупностей

Сукупність працюючих	Відносна чисельність сукупності	Ймовірні інтервали КП	Середні значення для інтервалів	Значення складових середньозваженого КП	Середньозважений КП
сумлінно, за здібностями	0,15...0,20	0,70...1,0 0,85...1,0	0,85 0,93	0,13...0,17 0,14...0,19	від 0,5 (0,13+0,25+0,08)
без ініціативи, «від сих до сих»	0,45...0,50	0,40...0,69 0,50...0,84	0,55 0,68	0,25...0,28 0,31...0,34	до 0,6 (0,19+0,34+0,10)
зовсім погано	0,40...0,30	0,10...0,39 0,15...0,49	0,25 0,33	0,08...0,010 0,10...0,13	

Примітка. Відносні чисельності сукупностей працюючих і ймовірні інтервали КП наведені за двома оцінками — найгіршою і найкращою.

Якщо тенденцію, яка склалась, не буде подолано, якщо ми не зуміємо ростити працелюбні покоління, то забезпечення майбутнього нашого суспільства стане важкорозв'язною проблемою, а соціальний розвиток — неможливим.

У чому ж корінь зла? Де та ланка у вихованні наших дітей, ухопившись за яку, ми здолаємо їхні душевні лінощі, байдужість, небажання трудитись, а також соціальні вади, породжені цими явищами? Може, досить лише усунути ті негативні сторони сучасної дійсності, які широко обговорюються і потребують перебудови, а саме: слабку матеріальну зацікавленість у результатах праці; великий надлишок платоспроможного попиту частини населення, породжуваний дефіцитом високоякісних товарів і послуг; нетрудовий характер середньої школи, в якій немає диференціації учнів за здібностями і підготовки їх до розв'язання життєвих проблем?

⁶ Федорук Б. Рано признать идеальным // Победа.— 1987.— № 147.

⁷ Автор виходить з прогнозу про збільшення валового суспільного продукту в два рази за 15 років. (Див.: Народное хозяйство СССР в 1985 г. : Стат. ежегодник. — М., 1986.— С. 3).

На нашу думку, аналізу лише цих причин недостатньо для правильного діагнозу. Може, «втраченою» ланкою виховання є вже раннє дитинство, дошкільний вік?

Спробуємо провести дослідження в цьому напрямі.

Усі знають, що дитину треба виховувати з пелюшок, «поки попе-рек лавки лежить». Про це ж, але з більшою визначеністю, висловлювався ще 350 років тому Ян Амос Коменський: «Людина на початку формування душі і тіла має бути створена такою, якою вона має бути протягом усього життя»⁸.

Великий педагог А. С. Макаренко узагальнив народний досвід, дані науки і свої спостереження ось так: «Головні основи виховання закладаються до п'яти років,—це 90% усього виховного процесу, а відтак виховання людини триває»⁹. Положення А. С. Макаренка про значення дошкільного виховання достатньо підтверджене низкою твердо встановлених фактів:

— жоден із 47 відомих «Мауглі», які провели раннє дитинство серед тварин і були повернуті в людське суспільство, не зміг розвинути у людину в соціальному значенні — навчитись спілкуватися з людьми, трудитися та ін.¹⁰;

— визрівання кори та деяких інших найважливіших відділів головного мозку людини практично повністю завершується на шостому-сьомому році¹¹. У віці 12 років мозок дитини не відрізняється від мозку дорослої людини¹².

Але чому ж на дошкільний період (п'ять — сім років) припадає найістотніша частина всього виховання?

Спробуємо розібратись в об'єктивних причинах цього явища.

Річ у тім, що мозкова діяльність людини, котра вбирає емоції, запам'ятовування і мислення, підпорядкована не тільки свідомості, але й несвідомим установкам, найважливіші з яких фіксуються в процесі визрівання мозку — практично до шести — семи років. Згідно з Д. М. Узнадзе, творцем психології установки, «психологія людини будується... на принципі її установки. Так звані психічні функції людини... становлять лише диференційовані психічні властивості, котрі обслуговують її установку»¹³.

Згідно з теорією установки, наше душевне життя протікає в рамках єдиної цілісної структури свідомих і несвідомих психічних процесів. При цьому несвідоме психічне у формі установки перебуває в основі всієї активності людини¹⁴. Так, наприклад, практично всіма нашими стереотипними рухами — ходьба, їда та ін. — ми керуємо несвідомо. За звичайної ходьби людина не замислюється над тим, куди і як поставити ногу, — це робиться автоматично. Дещо схоже відбувається і з інформацією, котра сприймається і потім перетворюється людиною в процесах мислення.

Така інформація (здебільшого зорова і слухова), перед тим як потрапити у сховище пам'яті і піддатися перетворенню, проходить

⁸ Коменский Я. А. Материнская школа // История зарубежной дошкольной педагогики. — М., 1986. — С. 48.

⁹ Макаренко А. С. Пед. соч. : В 8-ми т. — М., 1984. — Т. 4. — С. 215.

¹⁰ Див.: Мартынов Л. Сорок восьмой Маугли // Вокруг света. — 1985. — № 6. — С. 60—61.

¹¹ Змановский Ю. Ф. Психофизиологические и психологические особенности шестилетних детей // Дошк. воспитание. — 1983. — № 2. — С. 41—44; Войно М. С. Возрастная изменчивость цито- и миеоархитектонических структур в прецентральной области мозга в постнатальном онтогенезе человека : Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. — М., 1961. — С. 17—19.

¹² Див.: Кононова Е. П. Лобная область // Развитие мозга ребенка. — Л., 1965. — С. 176, 192.

¹³ Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. — Тбилиси, 1961. — С. 18, 204.

¹⁴ Чхартишвили Ш. Н. К вопросу об онтологической природе бессознательного // Бессознательное: природа, функции, методы исследования. — Тбилиси, 1978. — Т. 1. — С. 103, 107, 108.

дуже важливий етап несвідомої (а також свідомої) фільтрації — селекції. На цьому етапі інформація поділяється на «важливу» (таку, що породжує емоції або є важливою і передається для запам'ятовування і подальшої обробки) і «неістотну», не варту уваги, таку, що її мозковий фільтр послабляє і до сховища практично не пропускає¹⁵.

Процес селекції інформації відлагоджений еволюцією: природний відбір сприяв виживанню і продовженню потомства передусім тих особин, котрі мали найшвидшу — несвідому — реакцію на інформацію, що надходила, в тому числі й на раптову небезпеку. Справді, наш мозок, як система обмеженої місткості, мусить відбирати для оброблення тільки важливу нову інформацію, а не будь-яку, в тому числі й застарілу (інакше втрачалась би «корисна» інформація)¹⁶.

Але для того, щоб наш мозок міг несвідомо — миттєво — фільтрувати (відбирати) інформацію, йому треба цього навчитися — настроїти свій фільтр на інформацію певного характеру.

Як настроюється мозковий фільтр інформації?

У дитини до трьох-чотирьох років такий фільтр відсутній, і практично вся сприйнята інформація проходить у сховище, після чого за відповідних умов перетворюється в процесі мислення, тобто активно аналізується і синтезується. Завдання мислення — пошук оптимального рішення і його реалізація.

Дитина вступає в контакт з однолітками і дорослими, наслідуючи їхні дії, «всюди суне свого носа» — шукає нову інформацію — і відзначається високою спостережливістю. Однак надовго запам'ятовує дуже мало. В цей період довготривала пам'ять ще недостатньо розвинута¹⁷.

Образи навколишнього світу і власні дії дитини в цей період, відбиваючись у її мозку, поступово складаються в постійний (фіксований) *підсвідомий образ буття* (неусвідомлена довготривала пам'ять), який керує мозковим фільтром інформації та її перетворенням.

Саме цей образ слугує головною опорною базою порівняння й оцінки — селекції — інформації, своєрідним камертоном емоційного настроювання мозку, мовби провідником «потрібної» інформації в пам'ять і, отже, бар'єром для «непотрібної», не вартої уваги. Керований підсвідомим образом буття мозковий фільтр інформації подібний до частотного фільтра (наприклад, коливального контура настроювання радіоприймача), який добре пропускає сигнали на частотах, близьких до резонансної, що на неї він настроєний, і слабко пропускає сигнали інших частот.

Мірою становлення і фіксування підсвідомого образу буття відбувається «вмикання» інформаційного фільтра, котрий «відчиняє» сховище довготривалої усвідомленої пам'яті. Це виявляється як процес розвитку свідомості і формування установок. Формування підсвідомого образу буття завершується приблизно на вік шість років. Фізіологічно це відповідає визріванню кори головного мозку, а з нею — мережі стаціонарних зв'язків між нейронами¹⁸.

Мабуть, у шестирічній дитини встановлюється доволі стала орієнтація на майбутнє — ким стане людина: трудівником, дармоїдом або просто байдужим виконавцем.

¹⁵ Забродин Ю. М., Зинченко В. П., Ломов Б. Ф. Анализ структуры и организации памяти : Вступ. ст. // Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения. — М., 1980. — С. 8, 12; Зинченко П. И. Исследования психологии памяти // Проблемы психологии памяти. — Харьков, 1969. — С. 3—11; Зинченко П. И. Непроизвольное запоминание. — М., 1961. — С. 517; Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека. Введение в психологию. — М., 1974. — С. 150, 349—354; Клацки Р. Память человека. Структуры и процессы. — М., 1978. — С. 22, 25, 56, 74.

¹⁶ Див.: Клацки Р. Указ. соч.

¹⁷ Вейн В. М., Каменецкая Б. И. Память человека. — М., 1973. — С. 116, 117.

¹⁸ Боголепов Н. Н. Ультраструктура синапсов в норме и патологии. — М., 1975. — С. 54, 57, 88.

Виправлення пороків дошкільного виховання потребує великих зусиль і порівняно малоефективне.

Із усієї багатоманітності взаємодії людини з навколишнім середовищем нас передусім цікавлять відносини, пов'язані з формуванням підсвідомого образу буття і тим самим апарату емоційного оцінювання й селекції інформації, отже, з найважливішими процесами перероблення її людиною. Сутність усякого процесу виявляється в розкритті значення його діалектично протилежних складових. Це стосується як сприйняття загалом, так і його окремих частин. Щодо перероблення інформації можна розглядати два істотно важливі — діалектично протилежні — стани мозку:

— сприйняття інформації від активно впливаючих джерел, тобто *пасивне споживання інформації*, її рух «до себе», або «для себе»;

— активне перетворення інформації й активна реалізація рішення, тобто *синтез нової інформації і творення*, рух інформації «від себе», або «для інших».

Саме ці процеси формують у дошкільному віці сторони підсвідомого образу буття і головні соціальні властивості особи — установки.

Коли дитина спілкується з дорослими або однолітками, зазнає впливу засобів інформації, вона щонайбільше сприймає, тобто споживає її. При цьому в мозку дитини складається і фіксується частина підсвідомого образу буття, яка відображає самі ці процеси споживання інформації.

У спілкуванні досягається необхідний виховний ефект — виробляється стереотип соціальної поведінки, відбувається формування особи як члена колективу і суспільства. При цьому також формується установочний «фундамент» духовної потреби спілкування. Сприйняття інформації від активно впливаючих джерел формує й основу для розвитку духовної потреби пізнання — естетичного, наукового, пізнавальних інтересів і захоплень, без чого немислима гармонійна особа.

Разом з тим діалектично протилежним ефектом споживання дитиною інформації від активно впливаючих джерел є формування установочної основи і для стихійного виникнення соціально негативних явищ — глибокого егоїзму, споживацтва, нестримної гонити за модою, бездумними розвагами; пияцтва, наркоманії і навіть злочинності. Це відбувається за недостатнього розвитку *духовної потреби в творенні* (про це — нижче). Врешті, переважаючий вплив джерел інформації супроводиться й іншим негативним ефектом: він блокує поглиблений аналіз і синтез інформації (процеси мислення і творення), відволікає від них увагу — і тим самим гальмує розвиток творчого начала, а отже — емоційної трудовоготовності людини.

На цю, вельми небезпечну сторону надлишку активного впливу джерел інформації, в тому числі — спілкування, звернув увагу К. Д. Ушинський: «Та сама схильність до лінощів (йдеться про «душевні лінощі») — відсутність емоційної трудовоготовності. — В. К.) розвивається і від цілком протилежної причини, а саме, коли дитя безперервно потішають, забавляють і розважають, так що майже одна *пасивна* діяльність сповнює життя його душі... Не можна вести на повідку волю дитини, а треба дати їй простір самій зростати і міцніти... Навіть гамірне товариство дітей, якщо дитина перебуває в ньому з ранку до вечора, має діяти шкідливо». На думку К. Д. Ушинського, час перебування дітей у дитсадках варто значно скоротити¹⁹.

Можна зробити висновок, що вплив джерел інформації — її споживання, в тому числі таке, що досягається в спілкуванні, формує в дитини соціальну поведінку і, поряд із цим, базу духовних запитів групи споживання («для себе»). Водночас надмірний вплив джерел інформації створює компанійського споживача-егоїста.

¹⁹ Див.: Ушинський К. Д. Указ. произв. // Собр. соч. — Т. 8. — С. 440.

Коли дитина трудиться, самостійно конструє і моделює в грі трудові процеси, вона тим самим перетворює інформацію — піддає набутому активному спрямованому аналізу й синтезу, навчається виробляти рішення і реалізувати їх на практиці. Іншими словами, аналіз і синтез інформації веде до *творення*, руху інформації «від себе», або «для інших». При цьому в мозку дитини складається і фіксується частина підсвідомого образу буття, яка відображає ці ж процеси перетворення інформації і реалізації рішень. Ця частина підсвідомого образу буття на все життя забезпечить позитивні емоції від перетворення інформації в процесах праці і творення. Тим самим у *самостійній* праці або грі в працю формується *творець* матеріальних і духовних благ.

Треба зважати на те, що вкрай важливою умовою продуктивного мислення — перетворення інформації — є обмеження активного впливу джерел інформації, тобто самодіяльне усамітнення.

На зазначену обставину звертали увагу К. Д. Ушинський і А. С. Макаренко. «...Треба в самих садках давати дітям якомога більше вільного часу, в який дозволяти їм робити, що їм заманеться... Усамітнення часом так само необхідне дитині, як і дорослому»²⁰, — писав ушавлений радянський педагог. Його видатний попередник зазначав: «Гра тому й гра, що вона самостійна для дитини; а тому всяке втручання в гру позбавляє її дійсної, будівничої сили. Дорослі можуть мати тільки один вплив на гру, не руйнуючи в ній характеру гри, а саме — наданням матеріалу для будівель, якими вже самостійно займається сама дитина»²¹. Тому «не слід побоюватись, що, граючись сама, дитина виросте егоїстом, треба давати їй можливість грати на самоті... що краще дитина грається в молодшому віці наодинці, то кращим товаришем вона буде в подальшому»²².

Отже, частина підсвідомого образу буття, сформована перетворенням інформації в праці і трудових іграх, слугує основою розвитку духовних потреб у творчості, і тим самим — розвитку творчого типу особи.

Разом з тим надмір часу самодіяльного усамітнення в дошкільному віці, який часто утворюється за рахунок контактів з однолітками, негативно позначається на формуванні характеру дитини. Як правило, такі люди, маючи підвищену емоційну трудову готовність, егоцентричні, внаслідок чого в них утруднена взаємодія з колективами, до яких вони потрапляють, їм важко здружитися з іншими людьми, а також налагодити сімейні стосунки.

У зв'язку з тим, що приблизно на вік шість років настає мозкова зрілість людини, головним завданням розумового виховання дошкільників має стати забезпечення достатньої емоційної трудової готовності. Формувати ж основу творчого типу особи найефективніше за допомогою трудових ігор і праці в умовах самодіяльного усамітнення, шляхом досягнення в дитини такого рівня активного аналізу й синтезу інформації, вміння долати труднощі (здійснювати вольові зусилля), за якого здобути результати породжують позитивні емоції: насолоду, задоволення грою (працею).

Для формування основи гармонійної особи співвідношення тривалості сприйняття інформації і тривалості її перетворення має бути приблизно таким же, як у дорослої людини-творця. Якщо вважати, що робочий час дорослого становить близько половини загального часу неспання за добу, то достатній рівень емоційної трудової готовності може бути досягнутий дошкільником за самостійної трудової гри або самостійної праці також протягом близько половини загального часу неспання.

²⁰ Макаренко А. С. Указ. соч. — С. 75.

²¹ Ушинський К. Д. Указ. произв. — С. 440.

²² Макаренко А. С. Указ. соч. — С. 75.

Досвід японських вихователів непрямим чином підтверджує дане положення. Висока емоційна трудовоготовність населення Японії підкріплена традиційною системою дошкільного виховання, де забезпечується самостійна активність дитини (практично цілковита відсутність заборон і примусу)²³. За таких умов задовольняється потреба дитини в самодіяльному усамітненні і досягається переважання в неї позитивних емоцій у процесах ігрової діяльності.

Які ж істотні зміни сталися у вихованні дошкільників у нашій країні за останні 20—30 років?

У багато разів збільшився «інформаційний тиск», особливо з екрана телевізора. У два з лишком рази більше дітей охоплено нині дошкільними закладами (загалом 60% даної вікової групи). Майже повсюдно впроваджено навчання дітей на групових заняттях («діти, складіть рученята»). При цьому, за підрахунками спеціалістів, середньодобовий час самостійної діяльності дітей по всьому циклу виховання в дошкільних закладах зведений до 15 хвилин²⁴.

Отже, маємо масову ситуацію: стомлювальність малюків від жорстко запрограмованих занять, від надмірної кількості дітей у групах (до 30—40), часто-густо несприятливі умови спілкування в сім'ї. Усе це різко знижує «поріг» творчого сприйняття дійсності.

За такої організації виховання та ще інформаційної перевантаженості емоційна трудовоготовність такої дитини, коли вона стане дорослою, навряд чи перевищить одну-дві години на день. У ряді випадків досягається (саме досягається!) цілковита емоційна нетрудовоготовність — трудовий еквівалент інвалідності, те, що ми звемо неробством і дармоїдством.

Отже, спосіб життя дитини у дошкільному віці неминує трансформуватися у найбільш відтворювані стабільні форми поведінки підлітка, а потім дорослої людини. Ймовірно, остання працює ефективно (тобто з насолодою, без обтяжливих вольових зусиль або інтенсивного примусу, насильства над волею) стільки часу на день, скільки вона його має в дошкільному віці для самостійної гри в працю або самої праці.

Висновки і рекомендації.

1. Найголовнішим у людській особі, її своєрідним психологічним стрижнем, є емоційне ставлення до праці у вигляді фіксованої установки — емоційна трудовоготовність. Вона слугує базою для виховання соціально позитивних якостей особи: усвідомленої потреби в суспільно корисній праці, любові до Батьківщини, стійкості проти антигромадських явищ.

2. Основи емоційної трудовоготовності, так само як і інші неусвідомлені установки поведінки, формуються і фіксуються в дошкільному віці, практично до шести років. Тому виправлення вад дошкільного виховання в подальшому потребує великих зусиль і порівняно мало-ефективне.

3. Сприйняття дитиною інформації від активних джерел, в тому числі і в результаті спілкування, необхідне для становлення особи як члена колективу і суспільства загалом. Воно ж формує й основу особи як споживача інформації та інших благ.

4. Перетворення дитиною інформації, яке досягається в праці та ігровій діяльності в умовах самодіяльного усамітнення, необхідне для забезпечення її психологічної працездатності в дорослому віці і тим самим для формування її в подальшому як особи творчого типу, наділеної справжньою суспільною свідомістю.

²³ Пронников В. А., Ладанов И. Д. Японцы : Этнографические очерки.— М., 1983.— С. 97, 104.

²⁴ Типовая программа воспитания и обучения в детском саду / Под ред. Р. А. Курбатовой, Н. Н. Поддякова (НИИ дошк. воспитания АПН СССР).— М., 1984.— С. 3—9, 16, 28, 29, 50, 91, 120, 121.

5. Надлишок часу впливу на дитину активних джерел інформації (спілкування) в процесі її виховання (в тому числі групових занять) зменшує загальний час перетворення інформації (самодіяльного усамітнення) і тому — практично назавжди — знижує емоційну трудовотворність людини. В окремих випадках формується цілковита емоційна трудовотворність — еквівалент інвалідності, те, що прийнято називати неробством і дармоїдством.

6. Надмір часу перетворення інформації (самодіяльного усамітнення) в процесі виховання дитини, збільшуючи емоційну трудовотворність, знижує, проте, час спілкування і тим самим істотно погіршує колективістські якості особи.

7. З метою формування установочної основи гармонійної особи треба довести час самодіяльного усамітнення дошкільників приблизно до половини часу неспання, тобто до 6—7 годин на день. Для цього:

— в два-три рази зменшити час перебування дітей у дошкільних закладах, особливо в яслах;

— «убезпечити» дітей від працюючих телевізорів, магнітофонів, програвачів;

— створити сучасну матеріально-технічну, кадрову й інформаційну базу «діла» для дошкільників.

8. Дошкільне виховання, організоване згідно з даними рекомендаціями, не скасовує наступних етапів виховання. Спрямоване формування установок треба розглядати тільки як початок, першооснову виховання гармонійної людини-творця.

9. Соціальна й економічна ефективність великих вкладень у дану галузь видається очевидною. Потрібна радикальна реформа системи дошкільного виховання, орієнтована на створення широких можливостей для дошкільників у їхніх самостійних трудових іграх і посильній праці.

* * *

Емоциональная трудовотворность, как и другие неосознанные установки поведения, закладываются в период становления личности ребенка — в первые пять-шесть лет его жизни. Непосредственно ее формирование происходит не только в условиях живого общения, но и самостоятельного уединения (ограничения воздействий активных источников информации, в том числе ограничения контактов с окружающими). Поэтому для воспитания эмоционально-психологической готовности личности к труду необходимо довести время самостоятельного уединения дошкольников приблизительно до 6—7 часов в день. Необходима радикальная реформа системы дошкольного воспитания, ориентированная на предоставление дошкольникам широких возможностей для самостоятельных трудовых игр и труда в соответствии с возрастными особенностями.

* * *

У 1950 р. відбувся I Міжнародний конгрес соціологів у Швейцарії (Цюрих), присвячений проблемам впливу соціологічних досліджень на міжнародні відносини. II Конгрес (Бельгія, Льєж, 1953 р.) обговорював проблему соціальної стратифікації і соціальної мобільності. У роботі III Конгресу (Голландія, Амстердам, 1956 р.) вперше взяли участь радянські соціологи. Тоді розглядалися питання, що стосувались вивчення соціальних змін у XX столітті. Широка проблематика «Соціологія і суспільство» була репрезентована на IV Конгресі соціологів в Італії (Мілан, 1959 р.). В 1962 р. черговий V Конгрес відбувся в США (Вашінгтон). На ньому розглядалися проблеми соціологічної теорії. Того разу було ухвалено рішення проводити конгреси через чотири роки, а не через три, як це було раніше. Отже, VI Конгрес соціологів зібрався 1966 року, цього разу у Франції. Його темою були «Єдність і різноманітність у соціології».

VII Міжнародний конгрес соціологів (НРБ, Варна, 1970 р.) уперше проводився в соціалістичній країні. На ньому було започатковано секцію соціолінгвістики, на якій обговорювались актуальні проблеми теорії соціальної лінгвістики, а також планування і прогнозування мовного життя в різних соціальних умовах. Тема конгресу — «Сучасне і майбутнє суспільство» — привернула увагу лінгвістів, етнографів, істориків і філософів.

Наступні конгреси — VIII (Канада, Торонто, 1974 р.), IX (Швеція, Уппсала, 1978 р.), X (США, Мехіко, 1982 р.) також мали секції з соціолінгвістики. Тези і доповіді радянських соціолінгвістів видавались Інститутом мовознавства АН СРСР. XI Конгрес соціологів проводився в Індії (Нью-Делі, 1986 р.). Тези до нього під назвою «Вопросы социалингвистики» були видані Інститутом мовознавства АН СРСР спільно з ІНІСН АН СРСР.

Нині триває підготовка до XII Міжнародного конгресу соціологів, який відбудеться в Іспанії в 1990 р. Його проблематика розгорнеться в руслі теми «Багатоманітність і одноманітність». Оргкомітет соціолінгвістичної секції радянських дослідників приймає заявки на доповіді і тези обсягом 1—3 стор. з коротким резюме англійською або французькою мовами до кінця 1989 р.

Адреса Оргкомітету: Москва 103009, вул. Семашка, 1/12, Інститут мовознавства АН СРСР, лабораторія соціолінгвістичних досліджень.

*С. І. ТРЕСКОВА, голова Комітету соціолінгвістики
при Радянській соціологічній асоціації АН СРСР*

* * *

21—25 березня 1988 року в Івано-Франківську відбувся республіканський семінар-практикум «Проблеми протидії зарубіжній уніатсько-націоналістичній пропаганді і подолання проуніатських виявів серед віруючих». В його роботі взяли участь представники правління товариства «Знання» УРСР, наукові співробітники Міжреспубліканського філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КІРС, Республіканського Будинку наукового атеїзму, а також понад 240 організаторів атеїстичної пропаганди Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних організацій товариства «Знання», партійні працівники.

Учасники семінару ознайомились з експозиціями Львівського, Тернопільського і Івано-Франківського музеїв історії релігії і атеїзму з теми «Уніатська церква: насильницьке запровадження, закономірність краху», а також з виставками науково-популярної і художньої літератури з питань критики ідеології і практики греко-католицької церкви. Відбулися зустрічі з письменниками, публіцистами, кіно-сценаристами, які виступають з критикою уніатства і націоналізму.

На республіканському семінарі-практикумі були проведені ділові ігри і «круглі столи» на тему «Особливості індивідуальної атеїстичної роботи» і «Використання даних історії культури й науки, історії релігії і церкви в критиці ідеології і діяльності уніатства».

Л. П. НОВОХАЦЬКА

ВІД РЕДАКЦІЇ. Загальновідомо, яким задовгим буває шлях від ідеї до публікації. Чимало «проміжних етапів» на ньому: ідею треба фундаментально обґрунтувати, довести до рівня концепції, порівняти з підходами, наявними в літературі. Треба викласти її — принаймні у статті чи науковому повідомленні, після чого вона має пройти редакційну апробацію, рецензування, редагування, «вистояти чергу» (в нашому журналі це пересічно рік). Не секрет, що під час цього марафону ідея встигає часто втратити новизну, а її автор — пріоритет.

Рубрика, яку ми відкриваємо, покликана поліпшити це становище і прискорити публікацію.

Рукописи (в двох примірниках, з позначкою «Банк нових ідей») повинні містити чітку постановку проблеми та її розв'язання, стислий виклад авторського підходу з підкресленням елементів наукової новизни і викладом тих перспектив, які відкриває перед дослідниками цей підхід. Обсяг рукопису — близько 4 сторінок машинопису (через 2 інтервали).

Редакція вміщуватиме згадані рукописи позачергово, виходячи з експертної оцінки новизни редколегією. Наприкінці кожної такої публікації позначатимемо дату надходження рукопису до редакції.

Гадаємо, усе це істотно прискорить включення нових ідей до наукового обігу.

С. О. Васильєв

ПРО АНТИНОМІЮ «ЛЮДСЬКЕ — НЕЛЮДСЬКЕ»

У процесі свого духовно-практичного розвитку людство виробило уявлення про «нелюдське», тобто про те, що існувало до появи людства і продовжує існувати незалежно від свідомості і діяльності людей. У різних світоглядних і філософських системах таке «позалюдське буття» визначалось по-різному — як «бог», «абсолютна ідея», «світлова воля» або ж як «природа», «річ у собі», «матерія». Природне прагнення людського розуму проаналізувати і зрозуміти зміст цих визначень і того, що за ними приховується, незмінно виявляло, що постульоване незалежне від людства буття, хоч би в яких формах воно уявлялось розумові, є не більш ніж людський продукт. Розум, оскільки він усвідомлює обмеженість людини могутністю зовнішнього світу, яка протистоїть їй, не може не шукати позалюдських основ цієї могутності, але те, що він в підсумку знаходить, щораз виявляється людським «нелюдським».

Як свідчить історія філософії, ми стикаємось тут з найфундаментальнішою антиномією людського розуму, наслідком чи виявом якої виявляються й численні інші парадокси і проблеми. Ця антиномія не є звичайною суперечністю, проблемою або питанням, котрі мають в принципі однозначну відповідь, доведення якої може бути отримане на основі більш витонченої логічної техніки або тонших і глибших постулатів. Розглядувана суперечність не розв'язна, і тому її треба визнати антиномією.

Справді, з одного боку, людство не може відмовитись від думки, що його діяльності протистоїть дещо від нього не залежне, а з другого — жодне покоління людей не стикалось з цією супротивною реальністю в її долюдському стані, щораз вона дається людині як уже осмислений й упорядкований світ, визначеність якого забезпечена

практичною і духовною роботою попередніх поколінь. Прагнення очистити її від таких антропоморфних нашарувань і виділити «в чистому вигляді» її позалюдський момент неминуче приводить до результату, котрий виявляється людським продуктом більшою мірою, ніж той видний матеріал, що підлягав аналізу.

У радянській філософській літературі антиномічність даної проблеми усвідомлюється недостатньо чітко і послідовно. І все ж зміст багатьох теоретичних праць свідчить, що виявлені раніше філософським аналізом опозиції природи і свободи, закономірного і творчої діяльності, активності матерії і активності людини, природничо-наукового і гуманітарного мислення виявляються не самостійними і взаємозалежними суперечностями, а різними виявами все тієї ж фундаментальної антиномії «людського — нелюдського».

Головні зусилля сучасної філософської думки спрямовані на те, щоб подолати протилежність названих ідей і принципів: довести, що свобода творчої діяльності не суперечить ідеї закономірного розвитку, що принцип активності матерії, на якому базується все природознавство, вдало доповнюється принципом активності людини і що єдина картина людського світу, створювана з протилежних сторін природничими і гуманітарними науками, ось-ось перетвориться з бажаної мети в емпірично вірогідний факт. Однак усі спроби зафіксувати межу, де з'єднуються картини реальності, побудовані на протилежних началах «людського» і «нелюдського», незмінно виявляють їх неузгодженість. Одним із виявів цього феномена доводиться, мабуть, визнати невдачу всіх спроб пояснити становлення людини на основі природних взаємодій, картину яких, засновану на принципі активності матерії, малює нам сучасне природознавство. Та не забуваймо, що це все-таки людська картина існуючої до людини природи й іншою вона бути не може.

Твердження про антиномічний характер зазначеної суперечності і про її зв'язки з іншими філософськими проблемами може викликати аргументовані заперечення, тим більше що воно не дуже добре узгоджується з традиційним оптимізмом офіційної філософської доктрини і з усталеною вірою у відсутність нерозв'язних проблем. Така аргументація звичайно будується на доводах на користь тези, яка виражає одну сторону антиномії, а протилежна теза відкидається через те, що вона суперечить доведеному.

Зрозуміло, що в даному конкретному випадку такий спосіб аргументації не спрацює.

Одержано 3.06. 1988 р.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

ЗАКОНЫ И ПРИНЦИПЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. (СОЦИАЛЬНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ И ПРОГНОСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ) / М. А. Булатов, В. П. Загороднюк, Н. Ф. Тарасенко и др. — 18 л. — 3 р. 90 к.— План 1989 г. № 9 (1 кв.).

У монографії досліджуються соціально-практичні основи походження законів і принципів матеріалістичної діалектики, їх внутрішній зв'язок і прогностичні функції; закони діалектики як всезагальні форми взаємодії природи і культури в історії людського суспільства. Піддаються критиці буржуазні концепції майбутнього природи і культури. Простежуються деякі основні діалектичні тенденції в сучасному науковому пізнанні.

В. П. Загороднюк

КАТЕГОРІЇ ЯК ФОРМИ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ

ЗАГОРОДНЮК Валерій Петрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Працює над проблемами діалектичного матеріалізму, методології наукового пізнання, критики сучасної буржуазної філософії. Його перу належать: монографія «Цель научного познания» (К., 1984), розділ у книзі «Категориальная структура практики и познания» (К., 1986), ряд статей у журналі «Філософська думка».

У розвитку теорії матеріалістичної діалектики особливе місце належить дослідженню її категоріального апарата. В марксистській філософській літературі існує значна кількість праць, присвячених вивченню категорій. Проте останні в цих працях досліджувались переважно як форми пізнання і самосвідомості і значно менше як форми цілепокладання. В чому полягають причини такого становища і які є підстави розгляду категорій як форм не тільки свідомості і самосвідомості, але й цілепокладання?

Можна вказати принаймні на дві причини. Одна з них — ще не подолана традиція споглядально-просвітницького витлумачення категорій лише як форм відображення об'єктивного світу. Друга пов'язана з недостатнім розглядом процесу «згорення» пізнавальної діяльності в її результатах — категоріях, внаслідок чого останні беруться як готові і незмінні. З поля зору при цьому випадає те, яким чином в результаті фіксується мета діяльності.

Єдність пізнавальних і цілепокладаючих аспектів категорій відзначали основоположники марксизму-ленінізму. «Перед людиною, — писав В. І. Ленін, — сіть явищ природи. Інстинктивна людина, дикун, не виділяє себе з природи. Свідома людина виділяє, категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»¹. Отже, категорії за визначенням В. І. Леніна, — це не тільки «вузлові пункти в світі явищ природи», тобто не лише вищі роди буття, а водночас і засоби, «які допомагають пізнавати її» (тобто форми пізнання) і, що особливо важливо, «оволодівати нею» (тобто форми цілепокладаючої діяльності). Інакше кажучи, категорії виступають не тільки як форми пізнання світу, а й як форми теоретичного і практичного цілепокладання: адже «оволодіти» природою людина може лише в ході практичної діяльності.

Головними функціями категорій, які допомагають відрізнати останні від понять, є членування і синтезування світу. Ці функції також є доцільними, оскільки відповідають цілям практики, культури, пізнання. Тому в основі будь-якої категорії як засобу членування світу лежить певна мета. Категорії, пише С. Б. Кримський, «не визначаються виключно ні мисленням, що абстраговане від предметності відносин, що їх відображають, ні предметним буттям, взятим поза його культурно-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 80—81.

історичним освоєнням. Їх характеристики задаються лише єдністю ідеального і матеріального, втіленню в суспільно-історичній практиці. Власне категорії конститууються не стільки у вигляді всезагальних понять, скільки як основні форми діяльності, універсальні відношення духовного виробництва»². В даній статті розглянемо категорії як форми цілепокладаючої діяльності в історичних формах світогляду.

Як відомо, історично першим різновидом світогляду є міфологія. На ранніх етапах людської історії синкретичній діяльності людини відповідають нерозчленовані образи міфології. У первісній міфологічній свідомості переважає тотожне, будь-яка річ може стати іншою річчю.

Згодом, з виділенням племен, які переважно займалися тваринництвом, образи міфології набувають зооморфного характеру. Дальший розвиток трудової діяльності привів до вищого ступеня оволодіння природою. З'являються міфічні герої, які кидають виклик олімпійським богам. Однак теоретичне виділення людини з природи ще не відбулося, оскільки, за словами К. Маркса і Ф. Енгельса, «виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя»³. Ще не відбулась і поляризація на суб'єкт і об'єкт діяльності. Об'єкт такою ж мірою «зрошений» з діяльністю, якою в останню «вплетена» свідомість. Світ був даний людині безпосередньо у формах її діяльності, тому його категоризація відбувалась за допомогою знарядь праці, які водночас слугували первісній людині і засобами пізнання світу. Цілі пізнання і цілі трудової діяльності фактично збіглися. Проте тут виникає закономірне питання: на якій стадії розвитку первісної людини формуються уявлення про мету?

Одні дослідники виникнення уявлень про мету пов'язують з шельською епохою⁴. На думку В. В. Бунака, «для гомінід, які виготовляли аббевільські рубила (різновид знарядь праці шельської епохи.— В.З), не було потреби в особливому уявленні про мету дії». Таке уявлення, вважає В. В. Бунак, виникає не раніше мустьєрського періоду⁵.

Ці розбіжності в оцінці часу появи уявлень про мету у первісної людини пов'язані, мабуть, з різною мірою її усвідомлення. Як відомо, мета — це ідеальний образ майбутнього результату діяльності. Зрозуміло, що цей образ може бути розпливчастий, а засоби його досягнення — неясними. У цьому разі матимемо справу з абстрактною метою-прагненням. Уявлення про ідеальний образ майбутнього результату діяльності і засоби його досягнення можуть бути чіткішими. Тоді ми матимемо конкретну мету. Коли ж ідеться про вибір одного з багатьох циклів дії і співвіднесення їх з результатом⁶, то мається на увазі досить високий ступінь усвідомлення мети. Гадаємо, що перші уявлення про неї виникають раніше, ніж вважає В. В. Бунак. Коли первісна людина виробляє перше знаряддя праці стандартної форми (шельське ручне рубило), то робить це з якоюсь метою. Стійке відтворення форми, використання певних матеріалів свідчать про наявність певного ідеального образу необхідного знаряддя. Важливо відзначити, що знаряддя праці є водночас суспільний предмет, що має певний спосіб застосування, спільно вироблений людьми в процесі колективної праці. Щоб оволодіти тим чи іншим знаряддям, треба з'ясувати його цільове

² Крынский С. Б. Логико-гносеологический анализ универсальных категорий // Логико-гносеологическое исследование категориальной структуры мышления.— Киев, 1980.— С. 21.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 3.— С. 23.

⁴ Див.: Лой А. Н. О возникновении и формировании категорий сознания на ранних ступенях человеческой истории // Категории диалектики, их развитие и функции.— Киев, 1980.— С. 247.

⁵ Бунак В. В. Речь и интеллект, стадии их развития в антропогенезе // Исследования гоминиды и происхождение человека.— М., 1966.— С. 549—550.

⁶ Див.: Там же.— С. 550.

призначення, відтворити його спосіб діяльності. Інакше кажучи, уявлення про мету у первісної людини формується як результат не тільки предметно-перетворюючої діяльності, а й людського спілкування, мови.

Спочатку мета є «зовнішньою» стосовно індивіда. Причому ця зовнішність двоякого чину. По-перше, суб'єктом цілепокладання виступає не індивід, а первісний колектив. По-друге, мета діяльності цього колективу — потреба, а історично першою формою цілепокладання є примушення до діяльності. З заміною «егалітарної групи» сім'єю відбувається поступове відокремлення цілереалізації від цілеформування. Покладання мети — прерогатива голови первісної сім'ї, інші ж її члени — лише засоби реалізації мети. Своє логічне завершення вказана тенденція дістає у класово-антагоністичних формаціях⁷.

Отже, можна твердити, що людина має певні уявлення про цільове відношення ще до формування категорії «мета». Більше того, спочатку і сама ця категорія формується не як форма мислення чи споглядання, а як певна схема дії, не відокремлена від неї самої.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що цільова категоріальна структура формується однією з перших, раніше, наприклад, ніж причинна. Спочатку свідомість не розкриває внутрішніх закономірностей речей, природи, а фіксує лише певну послідовність дій, що приводить до того чи іншого результату. Спеціалізація і диференціація знарядь праці спричинює до того, що доцільність і форма стають домінуючими категоріями пізнання для цього історичного періоду. Адже знання про мету і форму дає інформацію про максимально ефективну дію з об'єктом, причому знання про цю дію виступає спочатку формою знання про сам об'єкт. Тому воно на ранніх етапах розвитку людства ототожнюється зі знанням про доцільне. Це знання становить своєрідну категоріальну основу мислення тієї пори. Так, наприклад, категоріальна структура «причина — наслідок» виникає спочатку не як уявлення про причинні зв'язки об'єктивного світу, а як результат людської діяльності, досягнення людиною поставлених цілей. Як писав Ф. Енгельс, «завдяки діяльності людини і обгрунтовується уявлення про *причинність*, уявлення про те, що один рух є *причина* другого»⁸.

Відголоски такого розуміння причинності ми знаходимо у Арістотеля (формальна і цільова причина), в епоху середньовіччя. Згодом учення про причинність поступово відокремлюється від теологічних уявлень про неї.

Диференціація понять «мета» і «причинна», як відзначає О. І. Яценко, відіграє важливу роль у виділенні людини з природи, пов'язаному з усвідомленням суперечності суб'єктивного і об'єктивного. Остання фіксується в таких категоріях, як матерія — свідомість, об'єктивне — суб'єктивне, сутність — явище, зміст — форма, дійсність — можливість, необхідність — випадковість та ін.⁹ Так, наприклад, матерія як об'єктивна реальність існує в світі не оформлено. Людина формує її відповідно до своїх цілей. Причому, щоб це оформлення набуло категоріального статусу, розкрило свій духовний зміст, потрібна була вся практика античного гончарного мистецтва і грецької художньої пластики. У свою чергу, для становлення категорії «матерія» і відокремлення її від речовини треба було виявити дещо стале у формах

⁷ Відзначимо, що в певному розумінні (як потреба) мета є внутрішнім істотним моментом цілепокладання. В радянській філософській літературі останній процес часто зводять тільки до категоріальної схеми цілереалізації: мета — засіб — результат. Проте цілепокладання має й іншу важливу сторону — цілеформування, яке репрезентоване потребою, інтересом, мотивом (див., напр.: Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. — Киев, 1977. — С. 104—129). З цього погляду на стадії формування мета є зовнішньою щодо людини. Внутрішнім ідеальним образом вона стає через інтеріоризацію зовнішньої потреби в мету, що, в свою чергу, приводить до екстеоризації мети в певний результат діяльності.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 506.

⁹ Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. — С. 77.

технології обробки матеріалів. Відзначимо, що речовинні першоелементи світу давньогрецьких філософів (вогонь, вода, повітря, земля) є не що інше, як складові гончарного ремесла.

У рамках загального речовинно-технологічного сприйняття світу одні властивості цих стихій являють собою активне начало (форму), інші — пасивне (матерію). До активних, на думку Арістотеля, належать тепло і холод, до пасивних — сухе й вологе. Причому матерія і форма не тільки протиставляються Стагіритом по лінії «пасивне — активне», а й усвідомлюються в рамках категоріальної опозиції «можливе — дійсне». Матерія у Арістотеля є чиста можливість. Стає дійсністю вона завдяки формі, до якої прагне як до своєї мети. Дійсному буттю речі як єдності форми і матерії, на думку Арістотеля, іманентно притаманна певна мета. Отже, модель людської діяльності (перетворення можливості в дійсність в результаті досягнення людиною поставлених цілей) переноситься філософом на пояснення об'єктивного світу. Тут, однак, варто підкреслити не ці ідеалістичні мотиви філософії Арістотеля. Більш важливим є те, що Стагірит по суті виявив можливість дослідження категорій як форм цілепокладаючої діяльності. Виникає закономірне питання про статус подібної можливості: чи вона є ознакою лише античного способу світосприймання, що відповідає нерозвинутій людській практиці, чи тут виявлений один із принципових способів вивчення категоріальних структур взагалі? Так, якщо звернутись до світогляду Нового часу, то однією з найхарактерніших його рис є елімінація залишків антропоморфізму, телеологізму з поясненнь природи і суспільства. Філософи згаданого періоду відмовляються від цільової та формальної причини, від апеляцій до прихованих сутностей, ентелехії та ін. Проте і такий тип світогляду також є історично минулим.

Докладніший аналіз показує, що цілепокладання як предметна основа категоризації дійсності не зумовлена відсутністю розвинутих форм практики в античний період, а є однією з головних характеристик буття людини у світі.

З погляду марксистсько-ленінської філософії, така категорія, як «матерія», не просто відображає загальні властивості речей. Вона також фіксує незалежність речей природи від цілей людини. Як відзначав В. І. Ленін, цілі людини породжені об'єктивним світом і передбачають його, знаходять його як щось наявне. І якщо у своїх цілях людина значною мірою підпорядкована природі, то у своїх засобах вона має владу над нею¹⁰. Це зумовлено, з одного боку, тим, що людина протистоїть природі як сила природи, а з другого — принциповою єдністю засобів і предметів праці, яка полягає в їх матеріальності. Підпорядкуванні тим самим об'єктивним законам. В. І. Ленін відзначав: «Техніка механічна і хімічна тому і служить цілям людини, що її характер (суть) полягає у визначенні її зовнішніми умовами (законами природи)»¹¹. Для творчого перетворення природи людиною, для ефективної категоризації світу треба, щоб зміст цілей і діяльність по їх здійсненню відповідали об'єктивному світові. В протилежному випадку виникають ускладнення в здійсненні цілей і навіть неможливість такого здійснення.

Збіг суб'єктивного і об'єктивного, виявлення об'єктивного змісту цілі досягається в результаті. Проте об'єктивізація мети — це лише одна сторона цілепокладання. Інша її сторона — це те, що у світі «олюдненої природи» цілі виступають стосовно матерії як форми, зразки її практичного і духовного перетворення. В цілях матеріальний світ постає перед людиною у своїй можливості. Отже, цілепокладання перебуває і в основі модальних категоріальних структур: «можливе» — «дійсне», «сущє» — «належне». Це коло категорій може бути значно

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 159.

¹¹ Там же. — С. 158.

розширене внаслідок звернення не лише до категорій, що тісно пов'язані з людською діяльністю (наприклад, соціальний простір і час як всезагальні форми цілепокладання, а й до таких, у дослідженні яких звичайно підкреслюють їх онтологічний аспект. Так, наприклад, «конечність — безконечність» є не тільки всезагальне визначення світу речей, а й основоположні характеристики способу буття людини у світі. В. О. Звіглянич, досліджуючи світоглядний зміст категоріальних структур «конечне — безконечне», показує, що вони пов'язані з усвідомленням смисложиттєвих проблем смерті — безсмертя, що справжній пафос світоглядного аналізу категорій «конечне — безконечне» полягає в усвідомленні цілей, ідеалів, смислу буття людини¹².

Вкажемо і на таку важливу обставину. Як відомо, розв'язання світоглядних проблем полягає у виявленні граничних основ відношення людини до дійсності. Ці основи задаються історичним типом людської (цілепокладаючої) діяльності. Тому вивчення світоглядного змісту категорій необхідно доводити до їх дослідження як форм цілепокладання. Одночасно вивчення категорій як форм цілепокладання поєднується з виявленням світоглядного змісту категорій філософії і культури.

Практична зумовленість категорій не зводиться до схем «акт праці — категорія», «спілкування — узагальнення» (категорія). Необхідне звернення до практики у єдності предметно-перетворюючих і соціально-комунікативних її аспектів, включаючи розвиток самої людини. При цьому потрібно враховувати те, що зміст категорій зумовлений не тільки практикою сьогодення, а й майбутньою практикою.

Та обставина, що функції цілепокладання як всезагальної передумови категоризації світу неоднакові в різних типах категоризації дійсності, означає насамперед, що з ускладненням типу категоризації ускладнюється, стає менш очевидним і уявлення про мету. Початкова, наочно-дійова категоризація вплетена в практичну діяльність. Тому мета «лежить на поверхні». Більше того, в рамках вказаної категоризації тотожні предмети — це насамперед такі, що годяться для досягнення певної цілі¹³. Оскільки ж практика як всезагальна основа мислення і його категоріального апарата є цілеспрямованим процесом зміни речей, під час якого відбувається виникнення одних властивостей і зникнення інших, то це відображається в свідомості у здатності до абстрагування¹⁴. Інакше кажучи, відвернення від одних ознак предметів і зосередження на інших при абстрагуванні відбувається з певною метою. Врахуємо, що рубрикація предметів зовнішнього світу втрачає свій безпосередній характер внаслідок вживання узагальнюючих слів. Тому і мета даного різновиду категоризації дійсності дана не безпосередньо.

Ще сильніше ця тенденція виявляється на вищих щаблях категоризації світу внаслідок збільшення кількості опосередкуючих ланок при переході від членування одиничних речей до членування всього буття. Говорячи про перенесення акцентів з практичної взаємодії з одиничними речами (ранні етапи категоризації світу) на духовне відношення до світу (її наступні щаблі), треба враховувати, що понятійний апарат мислення сформувався на основі практики. Тому остання є онтологією категоріальності мислення, яка набуває різної форми на різних рівнях категоріального пізнання¹⁵.

¹² Див.: Звіглянич В. А. Мировоззренческие аспекты категорий конечного и бесконечного // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. — Киев, 1981. — С. 270—271.

¹³ Див.: Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов. — М., 1974. — С. 67—68.

¹⁴ Булатов М. А. Типология категорий // Категории диалектики, их развитие и функции. — С. 134.

¹⁵ Там же. — С. 134—135.

З точки зору цілепокладання можливо з'ясувати не лише історичне становлення і розвиток категорій, різні типи категоризації дійсності, а й способи систематизації категорій, зокрема філософських. Так, у центрованих системах категорій (античність) поняття «центру» можна інтерпретувати як головну мету, стосовно якої зрозуміло призначення інших категорій як засобів пізнання світу. Ієрархічна будова категорій (середньовіччя) в кінцевому підсумку відображає ієрархію суспільних відносин тієї доби, де головне місце в системі духовної культури посідала релігія, а інші форми суспільної свідомості (і їх категоріальні структури) були лише засобами досягнення релігійних цілей. Підґрунтям систематизації категорій за капіталізму є відношення всезагальної корисності. Тому на перший план висувається наука, що обґрунтовує цілі матеріального виробництва. Інші форми суспільної свідомості орієнтуються на неї¹⁶.

Цілепокладання відіграє важливу роль не тільки при формуванні категорій, а й при їх історичному освоєнні. Як свідчать дані генетичної психології, розвиток індивідуальної свідомості відбувається внаслідок діяльнісного засвоєння дитиною цільового призначення предметів у процесі соціалізації. За Дж. Брунером, уявлення про світ у дитини в перші місяці виробляються завдяки «презентації через дію». Спочатку відбувається зосередження погляду, потім схоплення предмета рукою, його утримання в руці та ін. Якщо предмет випадає з руки, дитина віком до одного року починає розмахувати рукою з надією, що предмет з'явиться знову. Це свідчить про те, що об'єкт на цьому ступені розвитку сприймається як продовження дії¹⁷. Цю цілеспрямовану дію можна розглядати як побудову схеми, в яку входять складові дії з певним порядком слідування в часі. Кінцева форма поведінки зазнає змін, які спрямовані на зниження варіативності і підвищення ступеня передбачення й економічності завдяки підкріпленню, зворотному зв'язку, інтеграції¹⁸. Проте такий ескіз, як відзначає Дж. Брунер, зображає поведінку дитини надто доцільною. Важливу роль в розвитку дитини відіграє поведінка, яка не має чіткої цільової структури, коли діяльність є грою, а цілі змінюються відповідно до наявних засобів або навіть частково зміщуються. Символічній грі пізнього дитинства, де спостерігається ілюзійно уявлюване здійснення бажань (Виготський), передує «гра оволодіння» (Брунер), яка характерна для дитини в перші рік-півтора її життя. Тут спостерігається взаємне узгодження цілей і засобів, поширення на нові предметні області раніше набутих навичок¹⁹. Поступово внаслідок дії трьох пов'язаних факторів — опору зовнішнього світу, використання знарядь і спілкування — відбувається об'єктивізація дійсності, яка є неодмінною передумовою усвідомлення індивідуального Я²⁰. Названі фактори тісно пов'язані з цілепокладанням. Предмети зовнішнього світу чинять опір досягненню людських цілей. Для їх здійснення використовуються знаряддя. Ця доцільна, знаряддєва діяльність відбувається в ході спілкування з іншими людьми. Зокрема, вирішальну роль тут, як зазначає Л. С. Виготський, відіграє навчання. Остання обставина важлива для усвідомлення відмінності становлення категоріального апарата в філо- і он-

¹⁶ Див.: Булатов М. А. Смена культур как основание изменения форм систематизации категорий // Категории философии и категории культуры. — Киев, 1983. — С. 68—89.

¹⁷ Брунер Дж. О познавательном развитии // Исследование развития познавательной деятельности. — М., 1971. — С. 31—38.

¹⁸ Брунер Дж. Психология познания. — М., 1977. — С. 294.

¹⁹ Там же. — С. 295—296.

²⁰ Як показують дані міжкультурних досліджень, поляризація на суб'єкт — об'єкт внаслідок практичної діяльності залежить від культурного контексту. Так, наприклад, у неграмотних дітей сенегальського племені уолоф відсутня самосвідомість в тій її формі, яка спостерігається в «західній» культурі. Предмет думки і висловлювання про нього сприймаються ними як тотожні (див.: Там же. — С. 326).

тогенезі. Формування категорій в останньому має багато спільного з першим. Проте є й певна відмінність. В онтогенезі цей процес відбувається в рамках вже сформованої суспільної свідомості. Тому за допомогою дорослих дитина співвідносить категорії з об'єктом не лише безпосередньо, а й у порівнянні з іншими категоріями, з певною системою категорій²¹.

На нашу думку, підхід до категорій як форм цілепокладання перспективний під час дослідження не лише філософських, а й загальнонаукових категорій, як-от: проблема, ідея, гіпотеза, теорія.

Вихідною формою цілепокладання в науковому пізнанні є проблема. У соціальному плані вона відображає суперечність між потребами суспільства і досягнутим рівнем знань. З ґносеологічного боку, проблема виявляє суперечність між науковим знанням і незнанням.

Отже, проблема, з одного боку, фіксує трансформацію соціальних завдань в цілі наукового пізнання, з другого ж — визначає соціальну значущість тих цілей, які виникли в самому науковому пізнанні. Щоб ті чи інші його цілі усвідомлювались як реальні проблеми, вони мають виражати внутрішню логіку наукового розвитку, а також бути опосередкованими потребами суспільства. Інакше кажучи, запити, що надходять з тієї чи іншої сфери життя, лише тоді стають метою наукового пошуку, коли перетворюються на потребу суспільства.

Хоча проблема і фіксує трансформацію соціальних завдань в цілі наукового пізнання, однак формулювання не означає її переходу в суто логічну сферу розвитку наукового пізнання. Соціально-культурні фактори відіграють свою роль і на наступних етапах цілепокладання в науковому пізнанні. Незалежно від того, чи цілі виникли в ході самого наукового пізнання, чи вони безпосередньо задані потребами суспільства, проблема в загальному вигляді — це усвідомлення потреби, необхідності розвитку знання у суперечності між сущим і належним. Отже, проблема є своєрідною оцінкою реальної ситуації, що склалась в тій чи іншій науці, усвідомленням її недостатності з точки зору наявних потреб. Це усвідомлення і є вихідний пункт наукового пізнання, в якому втілена його мета, адже остання у своєму першому наближенні також є усвідомлення недостатності дійсності.

Звідси зрозуміла та виняткова роль, яку відіграє проблема в науковому пізнанні. Правильно поставлена проблема — неодмінна умова успішного наукового пошуку. За свідченням В. Гейзенберга, правильно поставлене питання іноді важить більше, ніж наполовину успішне його вирішення. Відома англійська дослідниця С. Лангер, підкреслюючи роль проблеми в науковому пізнанні, навіть стверджує, що постановка і розв'язання проблем, а також табу на деякі питання є показником розвитку тієї чи іншої культури²².

Мета є усвідомлення не тільки недостатності дійсності, а й необхідності її перетворення, а також того, що для цього необхідна реальна діяльність. Усвідомлення реальності людських потреб і реальності діяльності по їх задоволенню в ідеальній формі, єдність реальних і ідеальних моментів у меті приводить до того, що на наступному щаблі наукового пізнання мета виступає вже як ідея, що має реалізуватись.

Формування мети в науковому пізнанні пов'язане з переходом від проблеми, що фіксує негативний момент мети, до ідеї, в якій дані у єдності реальні і ідеальні моменти мети. На відміну від проблеми, де нове знання виражене в негативній формі як запитання, ідея — це певна відповідь на питання, сформульоване в проблемі.

²¹ *Выготский Л. С. Избранные психологические исследования.*— М., 1956.— С. 247—269.

²² *Langer S. K. Philosophy in a New Key: a Study of Symbolism of Reason. // Rite and Arts.*— Cambr., 1972.— P. 32—112.

У логічному плані ідея є система з такими складовими: вірогідне знання і знання про ймовірний характер останнього. Ймовірний характер нового знання, що міститься в ідеї, зумовлює її внутрішню суперечність, яка спонукає до розгортання і обґрунтування ідей. Це завдання являє собою відносно самостійну мету в науковому пізнанні.

За П. В. Копніним, ідея «відображає не річ або властивість як вони існують, а їх розвиток у всіх зв'язках і опосередкуваннях, тобто дійсність не просто в її існуванні, а в необхідності і можливості, тому в ній відображене не тільки існує, а й те, що повинно бути»²³. З цим пов'язане те, що ідея виступає не лише формою побудови теорії, але й формою об'єктивізації наукового знання у процесі переходу до практики.

Процес реалізації мети передбачає наявність деяких засобів і результатів. В певному відношенні такими засобами є гіпотези. Вони висуваються для розв'язання проблеми і є конкретизацією ідей. Підкреслюючи значення гіпотез в науковому пізнанні, Ф. Енгельс назвав їх формою розвитку природознавства²⁴. Гіпотези здебільшого формуються для розв'язання суперечності між новими експериментальними даними і старою теорією. Такою, наприклад, була гіпотеза М. Планка (1900) про існування кванту енергії. Гіпотези також можуть висуватися, виходячи з інтертеоретичних міркувань. Такий характер мала гіпотеза Дірака про існування позитрону, відкритого Андерсеном в 1932 р.

У логічному плані гіпотеза є системою, що містить в собі два рівні: достовірне знання і ймовірні припущення, які формуються на цій основі і становлять суть гіпотези. Відзначимо, що ці два рівні знання в гіпотезі не відокремлені один від одного, а діалектично пов'язані. Інакше гіпотеза не могла б бути формою досягнення об'єктивної істини.

Зв'язок між гіпотезою і передбаченням, прогнозуванням не такий очевидний, як здається. Безперечно, що в основі прогностичної функції науки лежить метод гіпотези. Гіпотетичність передбачення зумовлена одним з трьох факторів: використанням в його основі гіпотетичних (індуктивних) форм міркувань, або їх синтезом. Проте існують і негіпотетичні передбачення, наприклад, інтуїтивні. Водночас гіпотеза пов'язана не лише з прогностичною, але й з пояснювальною функцією науки. Так, уже став класичним приклад передбачення Адамсом і Левер'є існування планети Нептун. Проте при цьому іноді випадає з уваги, що дане передбачення було побічним результатом досягнення іншої мети, а саме пояснення збурення в русі планети Уран. Це засвідчує, що в реальному науковому дослідженні гіпотеза тісно пов'язана як з функцією передбачення, так і з функцією пояснення.

Місце гіпотези як форми цілепокладання в науковому дослідженні зумовлюється тим, що вона є системою ймовірних відповідей на поставлені в проблемі питання, що концентруються навколо ідей. Як і ідея, гіпотеза є сплавом достовірного і ймовірного знання. Як і ідея, гіпотеза спонукає до свого дальшого обґрунтування. Проте на відміну від ідей, яка задає лише загальний напрям для свого обґрунтування, в гіпотезі містяться настанови щодо конкретних шляхів її досягнення.

Перш ніж дати характеристику теорії як формі цілепокладання в науковому пізнанні, звернемо увагу на одну важливу особливість проблеми, ідей, гіпотези. Йдеться про гносеологічну особливість відображення об'єкта. І якщо достовірне знання в структурі проблеми, ідей, гіпотези фіксує об'єкт минулого дослідження, то ймовірнісне знання, яке становить суть цих форм цілепокладання, спрямоване

²³ Копнін П. В. Діалектика, логика, наука.— М., 1977.— С. 214.

²⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 20.— С. 515.

на майбутній об'єкт, тобто це знання не стільки відображає, скільки конструює, створює об'єкт. В цій конструктивній особливості проблеми, ідеї, гіпотези найочевидніше виявляється їх специфіка як форм цілепокладання в науковому пізнанні. В проблемі, ідеї, гіпотезі мислено, ідеально передбачається майбутній результат дослідження. А ця особливість і становить суть цілепокладання.

З цього випливає один важливий висновок. Будучи необхідними етапами в досягненні об'єктивної істини, проблема, ідея, гіпотеза самі по собі не є істинними, ні хибними. Правильніше твердити, що істиннісна характеристика застосована до цих форм цілепокладання лише тією мірою, якою вони спираються на достовірне знання.

Скажімо, проблема як деяке питання, що виникає у свідомості вченого, сама по собі не має істиннісної характеристики. Остання притаманна не самому питанню, а відповіді на нього. Водночас проблема є усвідомлення певної суперечності. З цього погляду проблема може бути реальною, якщо вона адекватно фіксує ту чи іншу суперечність і нереальною або надуманою, якщо суперечність відображається спотворено або взагалі постановка проблеми не спирається на ту чи іншу реальність.

Що ж стосується гіпотези, то з'ясувати, чи була вона істиною, можна лише *post factum*, тобто коли вона такою вже не є. Інакше кажучи, щодо істиннісної характеристики гіпотези спостерігається певна асиметрія. Гіпотеза може бути хибною, і як така, вона і залишається гіпотезою. Але якщо гіпотеза виявиться істиною, то вона з гіпотетичного перетвориться на достовірне знання.

Однією з форм достовірного знання, в якій карбується істина, є теорія. На сучасному етапі розвитку наукового пізнання, підкреслює С. Б. Кримський, формою розвитку природознавства є теорія. Він відзначає деякі моменти, які зближують її з гіпотезою: конкурентоздатність, плінність та ін.²⁵

Це приводить до ще одного важливого моменту цілепокладання в науковому пізнанні, а саме до проблеми вибору. З одного погляду, процес цілепокладання в науковому пізнанні є не що інше, як реалізація в ньому певного спектру можливостей. Таких можливостей принаймні дві (якби можливість була одна, то цілепокладання було б неможливим, оскільки вона реалізувалась би незалежно від наявності чи відсутності мети). І якщо до ХХ ст. ситуація вибору в науковому пізнанні була в основному пов'язана з вибором конкуруючих гіпотез, то тепер вона поширюється і на процес вибору теорій.

Перетворення гіпотези в теорію, деяке зближення теорій і гіпотези свідчить про те, що вони не відокремлені одна від одної нездоланими бар'єрами. Але це не є підставою і для їх повного отождествлення, що подибуємо у деяких сучасних буржуазних методологів науки, які інтерпретують теорію в дусі суб'єктивізму чи прагматизму, — лише як корисну гіпотезу, тобто беруть теорію лише як форму цілепокладання, заперечуючи її функції пізнання і відображення дійсності.

Процес побудови теорії в певному смислі можна інтерпретувати через категоріальні схеми процесу цілереалізації: мета — засіб — результат, де метою виступає проблема, засобом — гіпотеза, результатом — теорія. Характеризуючи результат діяльності, К. Маркс відзначав, що процес діяльності згасає в ньому і виступає у формі об'єкта. Стосовно нашого аналізу це означає, що цілепокладання «згасає» в теорії як в результаті, а також те, що знання в теорії існує у формі, байдужій до наших цілей. У такому разі виникає запитання: що дає підставу розглядати теорію як форму цілепокладання в науковому пізнанні? Шуканою підставою, на наш погляд, є той факт, що розвиток

²⁵ Див.: Кримський С. Б. Научное знание и принципы его трансформации. — Киев, 1974. — С. 184.

наукового знання не припиняється зі створенням теорії. Сутність теорії як форми цілепокладання в науковому пізнанні виявляється під час переходу від однієї теорії до іншої і при дальшому розвитку емпіричного знання на основі даної теорії.

Отже, ми показали категорії як форми цілепокладання, розкрили значення такого аналізу для з'ясування світоглядного змісту категорій філософії, культури і світогляду. На цій основі виявили місце і роль цілепокладання в різних типах категоризації дійсності і систематизації філософських категорій, а також його значення при історичному освоєнні категорій у філо- і онтогенезі. Евристична значущість запропонованого підходу була продемонстрована також на прикладі дослідження проблеми, ідеї, гіпотези як форм цілепокладання в науковому пізнанні.

* * *

Исследованы категории как формы целеполагания, показано значение подобного рассмотрения для выяснения мировоззренческого содержания категорий философии, культуры, мировоззрения. Проанализировано место и роль целеполагания в различных типах категоризации действительности и систематизации категорий, а также их историческом освоении в фило- и онтогенезе. Исследованы проблема, идеи, гипотеза, теория как формы целеполагания в научном познании.

В. А. Карпунін

Д. ПОЙА І І. ЛАКАТОС: ДВА ПІДХОДИ ДО МАТЕМАТИЧНОЇ ЕВРИСТИКИ

КАРПУНІН Валерій Андрійович — доктор філософських наук, завідувач кафедри наукового комунізму Ленінградського гірничого інституту. Галузь інтересів — логіка і методологія науки, філософські питання природознавства. Автор книг «Формальное и интуитивное в математическом познании» (Л., 1983), «Методологические основы естественных и технических наук» (у співавт.— Л., 1979), статей у наукових збірниках, журналах, колективних монографіях. У «Філософській думці» раніше не публікувався.

Найважливішим різновидом евристичної процедури в математиці вважається так зване аналітичне (регресивне) доведення, як правило, протиставлюване синтетичному (прогресивному) доведенню¹. Розробка принципів аналітичного доведення бере свій початок у старогрецького математика Паппа. Д. Пойа називає цю евристичну процедуру «роботою від кінця до початку» і описує таким чином: «Вихідним пунктом аналізу є те, що треба довести, бо припускається, що задача

¹ Тут і далі, кажучи про принципи пошуку аналітичного і синтетичного доведень, ми в основному маємо на увазі два протилежних підходи до розв'язання «задач на доведення». Варто, однак, відзначити, що ці підходи однаковою мірою застосовуються під час розв'язання «задач на знаходження». Відмінність між цими двома типами задач описує Д. Пойа таким чином: «Кінцевою метою задачі на знаходження є знаходження (побудова, проведення, одержання, ототожнення, ...) деякого об'єкта, тобто невідомого даної задачі. Кінцевою метою задачі на доведення є встановлення правильності або хибності деякого твердження, підтвердження його або спростування» (Пойа Д. Математическое открытие.— М., 1970.— С. 145).

вже розв'язана. Ми визначаємо, з якого попереднього висновку можна одержати висновок, що нас цікавить, потім знову визначаємо, з якого висновку можливо одержати цей попередній, і т. д., переходячи від одного висновку до попереднього, що його викликав, поки не прийдемо до такого висновку, який був одержаний раніше або приймається за істину. Цей прийом ми називаємо аналізом, або розв'язанням задач від кінця до початку, або регресивним міркуванням.

А при синтезі, змінюючи порядок цього процесу, ми починаємо з останнього висновку аналізу, з того, що вже відомо або приймається за істину. Беручи відоме за вихідний пункт, ми робимо той висновок, який передував під час аналізу, і продовжуємо, таким чином, робити висновки, поки, ідучи зворотно по пройденому під час аналізу шляху, ми, нарешті, не приходимо до того, що потрібно довести. Цей прийом ми називаємо синтезом... або прогресивним міркуванням»².

Аналітичне доведення відрізняється від синтетичного не структурними характеристиками підсумку обґрунтування тези, а спрямованістю думки при обґрунтуванні³. Нехай нам треба довести пропозицію (тезу) T . Внаслідок аналізу цієї пропозиції ми доходимо висновку, що T вивідне з висловлювань $T'_1, T'_2, \dots, T'_k$, істиннісні значення яких, однак, не встановлено. Далі відшукуються положення, з яких можна вивести $T'_1, T'_2, \dots, T'_k$ і т. д., доти, доки не будуть одержані твердження, істинність яких уже встановлена. Цю процедуру можна подати графічно як «дерево», побудова (начерк, «зростання») якого здійснюється знизу вверх — «від кінця до початку», точніше — до «початків», оскільки це дерево може мати кілька «гілок».

Як і аналітичне, синтетичне доведення може бути подано як дерево. Але якщо у випадку аналітичного доведення ми «піднімаємося» від доводжуваної тези до умов її істинності, щоб подивитися, чи збігаються ці умови з раніше доведеними теоремами, аксіомами і т. д., то у разі синтетичного доведення ми «спускаємося» до доводжуваної тези.

Аналітичне доведення вважається способом відкриття нового, а синтетичне — способом викладу досягнутих результатів. Отже, логіка викладу деякого результату (синтетичне доведення його) може становити «перевернуту» історію його пошуку, зрозуміло, історію, очищену від випадковостей⁴. Г. Фройденталь називає це «дидактичною» або навіть «антидидактичною» інверсією⁵. Якщо вислів «дидактична інверсія» можна розуміти в тому смислі, що спосіб викладу математичних результатів, як правило, зворотний історії їх одержання, то вислів «антидидактична інверсія» вказує, що даний спосіб викладу не тільки не сприяє з'ясуванню того, як насправді здійснюються математичні відкриття, а, навпаки, може створити неправильне уявлення про цей процес (мовляв, математик, бажаючи відкрити що-небудь, виходить з аксіоми і, використовуючи раніше доведені теореми, планомірно просувається — у повній відповідності з правилами дедуктивної логіки — в напрямку до нового результату). Антидидактична інверсія, властива загальноприйнятому способу викладу, затушовує реальну проблему, розв'язанням якої є деякий математичний результат.

Більша евристичність пошуку доведення з допомогою аналітичних принципів порівняно з пошуком доведення на основі синтетичних принципів (без попереднього аналізу) пов'язана насамперед з тим, що,

² Пойа Д. Как решать задачу.— М., 1959.— С. 132—133.

³ Як відомо, слово «доведення» має два основних смисли: процес обґрунтування тези; підсумок цього процесу — деяка послідовність пропозицій, яка встановлює логічну залежність тези від раніше доведених пропозицій або пропозицій, прийраних без доведення (аксіом).

⁴ Пор. з зауваженням К. Маркса про «обертання методу» в математичному пізнанні (Маркс К. Математические рукописи.— М., 1968).

⁵ Фройденталь Г. Математика как педагогическая задача.— М., 1982.— Ч. 1.— С. 5, 78.

виходячи з доводжуваної пропозиції, легше виявити структуру ліній, які збігаються в цій точці, ніж із будь-якої точки однієї з цих ліній, тим більше віддаленої від доводжуваної. Шлях від кінця до початку відрізняється більшою планомірністю, ніж протилежний. Він «полягає у складанні плану; його вихідним пунктом є мета (шуканий об'єкт, невідоме, висновок) — і ми просуваємося від кінця до початку в напрямку до об'єктів, які є «в нашій власній волі» (відомі об'єкти, дані, умови). Наш план передбачає, що, досягнувши згаданих об'єктів, якими ми «володіємо», і, повертаючись назад по своїх слідах, ми просуватимемося в напрямку до мети»⁶.

Піднімаючись від мети (доводжуваної пропозиції) до засобів (умов її істинності), ми діємо конструктивнішим способом, ніж сходячи від засобів до мети. Тут активно працює наша конструктивна інтуїція, яка «підштовхує» нас до використання раніше нагромадженої інформації. У ході розв'язання будь-яких — як математичних, так і нематематичних — задач треба «використати нагромаджену раніше інформацію як оперативну базу для одержання дальшої інформації. Можливо, що в цьому розумінні всі раціональні процеси вивчення і розв'язання задач рекурентні»⁷ (тобто «оглядаються», «повертаються» назад, спираються на раніше здобуті знання). У разі аналітичного доведення ми маємо, кажучи словами Е. Бета, «типовий приклад «стрибка від мети до засобів», який є вирішальним елементом у математичній думці; він є конструктивним елементом у математичному мисленні й відіграє істотну роль всюди, де потрібна винахідливість під час розв'язання математичної проблеми»⁸.

Крім аналітичного доведення, Пойа пропонує і іншу евристичну процедуру, що допомагає з'ясувати доводжуваність або спростовність деякого «кандидата в теорему». Це — чергування спроб доведення і спростування цього твердження (зрозуміло, ці спроби можна здійснювати методом від кінця до початку) або складніший варіант цієї процедури — метод послідовних наближень до доведення або спростування розглядуваного твердження. Коротко цей метод можна описати таким чином: поступово просуваємось до доведення або спростування твердження A з двох боків — спростовуючи твердження більш сильні, ніж A , і доводячи твердження більш слабкі, ніж A ; причому ці доведення і спростування намагаємось здійснювати методом аналізу⁹. Отже, зрозуміло, що метод послідовних наближень звідний до методу просування від кінця до початку (до методу аналізу — синтезу).

Як ми вже говорили, доведення від кінця до початку вважається методом відкриття нового у математиці. Ця думка певною мірою справедлива. Однак тут, як нам видається, потрібне деяке уточнення. Якщо показати відмінність між задачами у рамках деякого понятійного каркасу (теорії та ін.) і задачами, внаслідок розв'язання яких утворюється новий каркас або істотним чином змінюється старий, то метод аналізу — синтезу (в усякому разі, в тому вигляді, в якому він розуміється Паппом і Пойа), мабуть, більшою мірою застосовний під час розв'язання задач першого типу. Розв'язання задач з допомогою методу аналізу — синтезу можна розглядати як «пошук у лабіринті», коли передбачається, що мета пошуку (доведення або спростування деякої пропозиції, «маршрут», по якому ми маємо пройти від даної пропозиції або її заперечення, до пропозицій, істинність яких уже встановлена, і зворотно) «існує» заздалегідь (якщо розглядувана пропозиція дійсно довідна або спростовна) і не зазнає змін у ході пошуку, що зумовлюється насамперед заданістю і передбачуваною незмінністю самого «лабіринту», тобто понятійно-аксіоматичного каркасу, в якому

⁶ Пойа Д. Математическое открытие.— С. 208.

⁷ Там же.

⁸ Beth E. Foundations of Mathematics.— Amsterdam, 1968.— P. 636.

⁹ Див.: Пойа Д. Математическое открытие.— С. 234.

ми розв'язуємо задачу. Переконання в «передіснуванні» лабіринту пошуку розв'язання становить варіант природного (стихийного, «робоного») платонізму¹⁰.

Ті випадки, коли замість доведення розглядуваної пропозиції ми спростовуємо її або знаходимо доведення більш сильної або більш слабкої пропозиції (в останньому випадку — в доповнення до спростування розглянутого «кандидата в теорему»), рівнозначні зміні заданого понятійно-аксіоматичного лабіринту. Наша помилка в передбаченні — суто «зовнішня» щодо лабіринту пошуку. Ми ходимо по заздалегідь заданих маршрутах, щоб виявити стежку, яка приведе нас до розглядуваної пропозиції, і ця шукана стежка або виявляється частиною шляху до більш сильного твердження, або вона обривається на більш слабкому. Понятійно-аксіоматичний каркас, усередині якого ми подорожуємо і, відповідно, сукупність припустимих маршрутів подорожей не зазнають ні найменших змін унаслідок наших екскурсій¹¹.

Умовам заданості й незмінюваності понятійно-аксіоматичного лабіринту в ході розв'язання задач в основному задовольняють лише дидактичні задачі, або принаймні задачі, що не виходять за рамки деякої теорії (понятійного каркасу). Що ж стосується творчих задач змістової математики, то багато які з них цим умовам не задовольняють. У таких задачах (на відміну від дидактичних) мета, тобто теорема, доведення або спростування якої ми намагаємося знайти, часто не є чимось незмінно-абсолютним, вона, скоріше, являє собою варіювану величину. Її варіації зумовлені насамперед тією обставиною, що лабіринт пошуку доведень теорем у змістових (що перебувають у стадії становлення) теоріях не може вважатися заданим заздалегідь, принаймні далеко не всі його маршрути можна вважати заздалегідь прокладеними, та й уже відомі маршрути далеко не завжди можуть претендувати на непохитність, оскільки в ході розвитку теорії вони цілком можуть бути змінені й навіть скасовані. Ми самі — якщо бажаємо одержати істотний результат — змушені будувати і перебудовувати цей лабіринт у процесі доведення і спростувань. І ці побудови і перебудови саме і становлять доведення, причому кінцевий його пункт (теорема) часто значним чином відрізняється від того передбачення, яке ми спочатку бажали довести або спростувати.

Вартий уваги підхід до евристики, що враховує ці особливості розвитку математичних теорій, міститься у працях І. Лакатоса і насамперед у його книзі «Доведення і спростування»¹². Принципове розрізнення підходів до математичної евристики Паппа — Пойа і Лакатоса полягає, як нам здається, в тому, що тоді як перший підхід передбачає заданість і незмінюваність (константність) понятійно-аксіоматичного лабіринту в ході розв'язання математичних задач, підхід Лакатоса, навпаки, для нього цей лабіринт постає як змінна величина, закономірності варіацій якої він аналізує. Тому можна сказати, що

¹⁰ На відміну від «власне філософського платонізму в математиці: якщо перший являє собою більш чи менш невизначене переконання математиків у тому, що об'єкти їх досліджень у якомусь сенсі існують незалежно від дослідницької діяльності, то другий постає як більш чи менш розвинуті спекуляції з приводу об'єктивного існування «царства ідеальних математичних об'єктів».

¹¹ До речі, для деяких логічних числень можливий гранично чіткий (алгоритмічний) опис процедури пошуку маршруту доведення довільної теореми у рамках цих систем «без кружних шляхів». Інакше кажучи, для деяких розділів логіки евристичні прийоми аналітико-синтетичної діяльності, які виражають інтуїтивно-змістові моменти в процесі пошуку суто логічних доведень, доступні точному вираженню в численнях (див.: Генцен Г. Исследование логических выводов // Математическая теория логического вывода.— М., 1967; Серебрянников О. Ф. Эвристические принципы и логические исчисления.— М., 1970). Зрозуміло, для більш «багатих» галузей знання — математики, фізики та ін.— значення формалізації евристичних принципів у логіці не треба перебільшувати.

¹² Див.: Лакатос И. Доказательства и опровержения.— М., 1967.

підхід до евристики, розроблений Лакатосом, характеризується більшою загальністю, ніж підхід Паппа — Пойа.

Відзначимо, що у відомих нам працях Лакатос не об'єднує в одну «команду» евристичні концепції Паппа і Пойа і робить критичні зауваження на адресу кожної з них зокрема¹³. Зіставляючи свою евристику з Папповою, він пише: «...згідно з евристикою Паппа, математичне відкриття починається зі здогадки, за якою слідує аналіз. Передбачається, якщо аналіз не виявить хибності здогадки, то потім слідує синтез. Але тоді як наше розуміння аналізу — синтезу поліпшує здогадку, Паппове розуміння тільки доводить або відкидає її»¹⁴. Як (єдиний) недолік евристики Пойа Лакатос вказує притаманний їй індуктивізм, тобто віру в «міф індукції», згідно з яким учений взагалі й математик зокрема у своїй праці йдуть від фактів (для математики як такі можуть виступати, скажімо, конфігурації знаків на папері) до здогадок про закони (як такі для математика виступають «кандидати в теореми»), а від останніх — до підтвердження справедливості законів (у математиці — до доведень теорем). Сам Лакатос дотримується думки, що «математична еристика дуже подібна до наукової евристики — не тому, що обидві є індуктивними, а тому, що обидві характеризуються здогадами, доведеннями і спростуваннями»¹⁵. Пойа, вважає Лакатос, схопив дійсно глибоку аналогію між природничонауковою і математичною евристикою, але помилково вважав, що природнича наука індуктивна, і зробив з цього неправильний висновок¹⁶ про індуктивність математики.

Не маючи можливості входити в деталі індуктивного погляду на науку, все ж відзначимо, що критичні зауваження Лакатоса на адресу індуктивізму багато в чому справедливі. Хоча на перший погляд може видатися, що вчений — у повній відповідності з догмою індуктивістів — «виходить» у своїй праці з деяких «чистих» фактів (чуттєво-емпіричних даних, конфігурацій знаків та ін.) і просувається від них до загальних ідей і теорем, це враження обманливе. «Чистота фактів, які підлягають аналізу, як звичайно, перебільшується індуктивістами, оскільки фактів, не «переобтяжених» тією чи іншою мірою будь-якими теоретичними уявленнями, попросту не існує. На наш погляд, дійсним вихідним пунктом праці вченого є не стільки «чисті» факти, скільки деякі усвідомлювані або не усвідомлювані базисні інтуїції (сукупність різних, можливо, певним чином ієрархізованих за ступенем загальності й за іншими параметрами пізнавальних установок). Точніше кажучи, рух думки починається зі взаємодії («зіткнення») цих інтуїцій з фактами типу конфігурацій знаків та ін. Цю взаємодію можна розуміти як «накладання» в деякому розумінні «апріорних» схем упорядкування досвіду на дійсність, що підлягає теоретичному аналізу».

Індуктивізм не спроможний правдоподібно пояснити, чому, як це часто буває, через деякий конгломерат фактів раптом (?) унаслідок «осявання», зазнаваного вченим, починає «просвічувати» ідея закономірності. Зрозуміло, ні в прямому, ні в метафоричному розумінні слова абстрактні ідеї не «просвічують» через деяку сукупність фактів, їх неможливо «вивести» з цієї сукупності (точніше кажучи, не можна логічно вивести пропозиції, що описують ці ідеї, з пропозицій, які фіксують деякі факти, якщо дані ідеї не «вводяться» попередньо в опис розглядуваної сукупності фактів), так само як ідею непротяжної точки неможливо вивести зі споглядання плям на аркуші паперу.

¹³ З другого боку, у нього немає вказівок на розрізнення евристики Паппа і Пойа.

¹⁴ Лакатос И. Доказательства и опровержения. — С. 105.

¹⁵ Там же. — С. 103.

¹⁶ «Неправильний» не в тому розумінні, що він порушує правила логіки (в даному разі — оскільки висновок робиться за аналогією — правила логіки правдоподібних міркувань), а в тому, що висновок успадковує хибність посилки.

Скоріше можна сказати, що ідеї «привносяться» нами в емпірію, ми бачимо лише те, що готові побачити. Це привнесення великою мірою визначається базисними інтуїціями, в чому виявляється творча природа нашої свідомості.

Повертаючись до співвідношення евристик Паппа і Пойа, підкреслимо, що ототожнювати їх, зрозуміло, не можна, але оскільки друга становить розвиток першої (не просто як деталізація і роз'яснювання, а насамперед як розробка і збагачення), їх цілком можна об'єднати за істотною ознакою наступності ідей.

Згідно з філософією математики, розробленою Лакатосом у книзі «Доведення і спростування», відкриття в математиці «іде зигзагоподібним шляхом: підштовхуване контрприкладом, воно рухається від наївної здогаду до передположок і потім повертається назад, щоб знищити наївну здогадку і замінити її теоремою»¹⁷. Поліпшення первісної (наївної) здогадки здійснюється за допомогою включення у формулювання теореми «прихованих лем», виявлених унаслідок аналізу наївної здогадки після виявлення контрприкладів, що її спростовують. Поступальний розвиток математичного знання від менш досконалих здогадок до більш досконалих забезпечується, за Лакатосом, «фундаментальною діалектичною єдністю доведень і спростувань»¹⁸. Загальна схема цього розвитку у викладі Лакатоса така: наївна здогадка → спроба її доведення → пошук і виявлення контрприкладів (спростування наївної здогадки) → виявлення передположок, при яких первісна здогадка була б справедлива (формування «прихованих лем») → уточнення (поліпшення) здогадки шляхом включення в неї «прихованих лем» → доведення поліпшеної здогадки → аналіз цього доведення → явне формулювання «прихованих лем», на яких ґрунтується доведення → аналіз цих лем → спростування (принаймні) однієї з них → спростування (уточнення) поліпшеної здогадки та ін. Слово «доведення» Лакатос пропонує вживати в розумінні «мисленого експерименту, що приводить до розкладання первісного передбачення на ряд допоміжних передбачень»¹⁹. Отже, доведення деякого передбачення постає як сукупність лем. Як методологічний висновок із проведеного ним ретельного аналізу доведень і спростувань у їх єдності, яка є рушійним началом у розвитку математичного знання, Лакатос формулює п'ять правил своєї евристики²⁰.

Звичайно, ідучи за Пуанкаре і Адамаром, вирізняють чотири послідовних етапи у розв'язанні математичних проблем: постановка проблеми і спроба «з ходу» розв'язати її; інкубація — період підсвідомого пошуку розв'язання; осявання; логічне оформлення розв'язання. Зрозуміло, цю схему не треба абсолютизувати. Являючи собою лише перше (феноменологічне) наближення до відображення діалектики інтуїтивного і дискурсивного, що виявляється в процесі розв'язання істотних математичних проблем, схема Пуанкаре — Адамара опускає ряд важливих моментів. Вона, наприклад, не враховує, що в ході розв'язання деякої проблеми формулювання і розуміння її часто радикально змінюються, тому в результаті дістає розв'язання зовсім не та проблема, яку спочатку поставив перед собою дослідник. Через те як «осявання» може виступати не розв'язання первісної проблеми, а лише переформулювання її. У процес розв'язання проблеми може входити більш чи менш довгий ряд великих і малих «осявань». Крім того, розумно включити до підсумку процесу розв'язання деякої проблеми («на однакових правах» з самим розв'язанням) також постановку нових плідних проблем. Ці й інші моменти математичного пізнання

¹⁷ Лакатос І. Доказательства и опровержения. — С. 60.

¹⁸ Там же. — С. 53.

¹⁹ Там же. — С. 23.

²⁰ Там же. — С. 71, 82, 106.

дістають, як нам здається, цілком адекватне відображення в концепції математичної евристики, розробленій Лакатосом.

Метод доведень і спростувань, що описує процес сходження до умов і істинності доводжуваного твердження²¹ з наступним зворотним «спуском» до нього, в ході якого це твердження часто зазнає значної зміни, являє собою не що інше, як реалізацію методу просування від абстрактного до конкретного стосовно математичного пізнання. «Сходження від абстрактного до конкретного—змістово-конструктивний процес розвитку теоретичної думки. Він передбачає постійне збагачення її змісту, яка виражається у введенні нових понять і положень, що не є, однак, суто дедуктивними наслідками відправних положень»²².

Принципи евристики Лакатоса можуть бути певною мірою «методологічною опорою» у вивченні й викладі історії математичних ідей. Зрозуміло, оснований на методології Лакатоса виклад розвитку математики, що показує, як у минулому діяли принципи евристики, виявлені ним, немалою мірою пов'язаний з «випрямленням» дійсної історії становлення змістового математичного знання, з очищенням її від випадковостей, що відзначає і сам Лакатос, протиставляючи «зовнішній» (дійсний, емпіричний) історії науки її «внутрішню» історію, що являє собою таку (раціональну) реконструкцію емпіричної історії, для якої «суб'єктивні фактори не становлять інтересу»²³. Однак, як я гадаю, концепція Лакатоса сприяє більш адекватному відтворенню дійсної історії математичної думки, ніж принципи евристики Пойа, які являють собою не стільки принципи розвитку математичного знання, скільки сукупність прийомів, що допомагають засвоєнню вже одержаних математичних результатів.

* * *

Эвристическая концепция Д. Пойа, которой, по мнению автора, присущ индуктивизм, сопоставляется с эвристикой И. Лакатоса, согласно которой доказательство предположения («улучшение наивной догадки») связано с обнаружением «скрытых лемм». Оценивая подход Пойа как совокупность приемов усвоения наивных математических результатов, эвристические принципы Лакатоса автор определяет как более адекватные истории математических идей.

²¹ Що б не думав сам Лакатос, який дотримувався скептичної позиції і вважав за потрібне не говорити про істинність математичних суджень.

²² Швырев В. С. Восхождение от абстрактного к конкретному // Филос. словарь.— М., 1983.— С. 94.

²³ Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Структура и развитие науки: Из Бостонских исследований по философии науки.— М., 1978.— С. 231.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ / В. И. Кузнецов, Н. А. Гудков, М. С. Бургин и др.— 20 л.— 4 р. 30 к.— План 1989 г. № 24 (1 кв.).

У монографії розглядаються питання, які стосуються понять методології і методологічного знання, відкритих і замкнених методологічних систем; проблема універсальних і прикладних методологій у контексті уявлень про матеріалістичну діалектику як всезагальну методологію науки. Аналізуються мовно-семіотичні моделі в організації наукових досліджень, ціннісно-орієнтаційні і ціннісно-комунікативні функції знання, а також форми співвіднесення і взаємозалежності наукової свідомості і наукової літератури в контексті історії культури і в плані генезису форм методологічної рефлексії.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів.

В. О. Щученко

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ КУЛЬТУРИ

У марксистсько-ленінській теорії культури на сьогодні склалися принаймні три підходи до розуміння культури. Одні дослідники вбачають в ній ціннісно значущі результати діяльності, другі — специфічні людські способи діяльності, треті — саму живу, творчо орієнтовану діяльність людей. Неважко помітити, що всі ці підходи замикаються на такі принципи (діяльності, цінності, «неприродності» культури), які цілком застосовні не тільки до культури, а й до інших об'єктів суспільствознавства. Проблема ж, як відомо, полягає в тому, щоб визначити особливе місце категорії «культура» серед таких категорій, як «суспільно-економічна формація», «діяльність», «природа», «розум», «цінність», а не в тому, щоб звести всю справу визначення культури до ототожнення цього поняття з тією чи іншою стороною діяльності.

Показово, що основоположники марксизму-ленізму незмінно прагнули до того, щоб застосувати термін «культура» в строгому значенні, надати йому концептуально неповторного смислу. Система цінностей і жива діяльність людей, об'єктивованій результат діяльності і її суб'єктивне вираження — в усьому цьому вони бачили вияви культури. Їм було ясно також, що це поняття характеризує суспільство загалом — як продуктивні сили, так і відносини виробництва, як матеріальне, так і духовне життя суспільства, як окрему особистість, так і будь-яку групу людей (клас, націю, суспільство загалом). Водночас термін «культура» ми бачимо у них тільки тоді, коли всі ці прояви виступають в конкретно-історичній формі, коли досліджується сама історична реальність. Головне тут, очевидно, те, що культура дістає історично змінну форму, співвідноситься з історичним рівнем розвитку людства¹. Потреби людини, підкреслював К. Маркс, «визначаються не просто природною потребою, а такою природною потребою, яка історично модифікована певним рівнем розвитку культури»². В. І. Ленін також неодноразово звертався до аналізу історично досягнутого рівня виробничої культури («культурної промисловості»), економічної культури, освіти, художньої культури, нарешті, філософської культури³. Словом, термін «культура» подибується в працях основоположників марксизму-ленізму незмінно у зв'язку з аналізом історично конкретних етапів суспільного прогресу, в зв'язку з необхідністю встановлення рівня та специфіки розвитку реальних соціальних організмів і дальшого їх порівняння, зіставлення. Предметом зрозумілої таким чином культури стає вже не логіка історії, а конкретно-

ЩУЧЕНКО Володимир Олександрович — кандидат філософських наук, доцент кафедри Ленінградського інституту культури. Галузь наукових інтересів — теорія і історія культури. Автор книг *«Новые тупики старых идей. (Критические очерки рационалистических и романтических воззрений)»* (Л., 1982), *«Историко-философский процесс как явление культуры»* (Л., 1986) та ін.

У «Філософській думці» виступає вперше.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 482.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 47. — С. 45; там же. — Т. 21. — С. 27; Т. 20. — С. 110.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 362; див. також: там же. — Т. 44. — С. 161; Т. 44. — С. 312; Т. 45. — С. 354.

6. Філософ. думка. — 1988. — № 5.

історичні — тобто специфічні й варіативні — форми матеріальної і духовної життєдіяльності людей.

Більшість культурологів-марксистів так чи інакше визначають органічний характер зв'язку категорій «культура» і «діяльність». Існуючі поки розбіжності аж ніяк не зачіпають питання про те, чи можлива концепція культури, яка не спирається на теорію діяльності (виробництва). Дискутується лише питання про те, який аспект діяльності покласти в основу цієї концепції. Відзначалося в цьому зв'язку, що предмети природи перетворюються в продукти культури в ході діяльності, що «раціональні» форми культури народжуються на основі праці, тобто доцільної і свідомої активності щодо пристосування природної і соціальної дійсності до потреб людини, що ціннісні характеристики, нарешті, — це або свідомо поставлені цілі, або способи й результати діяльності, взяті в ракурсі особистісних, класових і національних інтересів⁴.

Зрозуміло, немає підстав сумніватися у співвіднесеності понять «культура» і «діяльність». Однак у процесі культурологічного аналізу потрібно брати не той чи інший бік діяльності, як це звичайно роблять, а всі її структурні компоненти, хоча б тому, що культура, за загальною думкою, пронизує всі сторони життєвої активності людей, відноситься до «всього».

Однак що ж тоді являє собою діяльність?

По-перше, діяльність може бути розглянута в традиційному плані — як усвідомлена, цілеспрямована і ціннісно вмотивована активність, спрямована на досягнення певних результатів (задоволення потреб) шляхом використання певних (не тільки природних, а й позаприродних) засобів.

По-друге, діяльність може бути осмислена з погляду діалектичної єдності виробництва, розподілу, обміну і споживання, що були предметом особливої уваги К. Маркса. У рамках цього напряду аналізується виробнича активність як сутнісний вияв діяльності. Таке розуміння діяльності відкриває можливість осмислення причинно-наслідкових зв'язків, які існують між продуктивними силами і виробничими відносинами, між базисом і надбудовою, між суспільним буттям і суспільною свідомістю та ін.

Існує, нарешті, ще один, зовсім не розроблений аспект діяльності — структурно-функціональний, непричинний за своїм виявом. Йдеться про підхід до неї як до єдності, по-перше, засобів (технології) діяльності, по-друге, суспільних відносин, у рамках яких ці засоби використовуються, і, по-третє, соціальних суб'єктів, які є носіями цих суспільних відносин (виробниками і споживачами названих вище засобів). Суб'єктивну сторону позначених непричинних зв'язків становлять такі носії суспільних відносин, як особистість, клас, нація та ін., а об'єктивну — суспільні відносини, що не залежать у кінцевому підсумку від свідомості й волі людей, а також уся та технологічна система, яка об'єктивно задана людині, людським спільностям як засоби впливу на навколишнє середовище (знаряддя праці, організації і установи як моменти надбудови, духовні традиції, мова та ін.).

Структурно-функціональний аспект виробничої діяльності досліджується поки явно недостатньо, хоча проблема ця була поставлена ще в працях К. Маркса. Аналізуючи сутність основоположної складової частини діяльності — виробництва, він цілком певно ставить питання про співвідношення соціально-відносинного, технологічного і

⁴ Див., наприклад: Межуев В. М. Культура и история: (Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма). — М., 1977. — С. 67; Основы марксистско-ленинской теории культуры. — М., 1976. — С. 20—21; Артановский С. Н. Некоторые проблемы культуры. — Л., 1977. — С. 4—35; Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. — Ростов-на-Дону, 1979. — С. 82—83; Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс. — М., 1980. — С. 27—28.

суб'єктивного його компонентів. Про взаємопроникнення цих компонентів (при тому саме в контексті діяльності) він пише, наприклад, в конспекті праці Дж. Мілля «Основи політичної економії». Маркс виділяє три тісно пов'язаних один із одним вияви діяльності: по-перше, «живу» діяльність, що реалізується в системі суспільних відносин, по-друге, предметне вираження цієї діяльності, втілене в результатах матеріального і духовного виробництва, по-третє, носіїв самого процесу діяльності (людей)⁵. Заслугує, нарешті, на пильну увагу той факт, що К. Маркс закликав до дослідження технологічного аспекту діяльності. Показово, що поняття технології він використав саме для того, щоб позначити ту межу, яка розділяє біологічну (основану на генетичному способі наслідування життя природи) і усвідомлену, цілеспрямовану діяльність людей⁶.

Проблема структурно-функціонального осмислення діяльності висунулася на перший план у зв'язку з необхідністю осмислення феномена культури, коли стало особливо актуальним завдання вивчення духовної сторони діяльності, а не лише матеріально-економічних її виявів. Суспільний розвиток передбачає не тільки якісні стрибки у процесі суспільного виробництва, а й відносно стійкий, функціональний зв'язок різних елементів системи виробництва. Однак на сьогодні склалося таке становище, що спроби структурно-функціонального дослідження стосуються не стільки діяльності як такої, скільки окремих сторін культури, осмислених у діяльнісному аспекті.

Майже одноставно відзначаючи велике евристичне значення діяльнісного підходу до культури, учені все ще сперечаються про те, який аспект діяльності має бути покладений в основу культури (втім, дискусанти здебільшого не посідають строго послідовних позицій, що на ділі виводить їх за рамки вузького, однобічного трактування культури). Для одних культура — це сукупний результат, а також спосіб і механізм діяльності («предметоцентристський», функціоналістський підхід). Прибічники «предметоцентристського» підходу (Е. С. Маркарян та ін.) вбачають в культурі насамперед «технологічну основу діяльності, систему засобів і механізмів її забезпечення»⁷.

Прихильники «прогресистського» розуміння культури справедливо критикують позицію Е. С. Маркаряна за недооцінювання творчого компоненту культури, прогресивної тенденції її розвитку, за одностороннє зведення культури до предметних цінностей. Однак сильною стороною цієї позиції є прагнення осмислити культуру в термінах прогресу, творчості, історичного розвитку. Предметне багатство суспільства, стверджує В. М. Межуєв, є лише зовнішньою формою існування культури. Справжнім же її змістом виступає «розвиток самої людини як суспільної людини, розвиток її творчих сил, відносин, потреб, здібностей, форм спілкування та ін.»⁸. Тому філософське осмислення культури він пов'язує з розумінням людини як «єдиного джерела, мети і результату всього суспільно-історичного розвитку, як справжнього деміурга (творця, суб'єкта) дійсного світу, який змінює і перетворює його за законами істини, свободи, добра і краси»⁹.

Є. О. Вавілов і В. П. Фофанов, критикуючи концепцію діяльності, розвинену Е. С. Маркаряном, як функціоналістську, пропонують повернутися до теорії суспільно-економічної формації зі всіма її законами і категоріями, які характеризують суспільний розвиток¹⁰. Однак

⁵ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 175—183.

⁶ Там же.

⁷ Маркарян Э. С. Системное исследование человеческой деятельности // Вопр. философии.— 1972.— № 10.— С. 85.

⁸ Межуев В. М. Культура и история.— М., 1977.— С. 78.

⁹ Межуев В. М. Культура как философская проблема // Вопр. философии.— 1982.— № 10.— С. 52.

¹⁰ Там же.— С. 116—117.

слабкість позиції Е. С. Маркаряна полягає не в тому, що він використовує можливості структурно-функціонального підходу до аналізу діяльності і культури¹¹, а в тому, що він (з тими чи іншими застереженнями) вважає, що такий підхід цілком висчерпує сутність діяльності й культури.

Однак гадаємо, що немає підстав применшувати методологічну значущість структурно-функціонального підходу. У виробництві, як і в культурі, відбуваються і функціонування (тобто процеси зворотної зміни системи, завдяки якій вона себе зберігає) і розвиток (тобто процеси незворотної, спрямованої зміни системи). Тому суть справи полягає не в тому, щоб, приймаючи одну пояснювальну модель, начисто (або з певними застереженнями) виключати іншу. Головне в тому, щоб адекватно визначити цільове призначення кожного із цих підходів під час аналізу як діяльності, так і культури¹².

Визначення основних підходів до осмислення діяльності — головна передумова вивчення феномена культури. Підкреслюю: ні сама діяльність, ні та чи інша її сторона не можуть бути ототожнені з культурою. Звести предмет культури до одного із виявів виробничої діяльності означає звужити змістове багатство категорії культури (абсолютизувати, наприклад, моменти або технології діяльності, або творчого аспекту діяльності, або свідомого і ціннісно мотивованого цілепокладання та ін.).

З цього випливає, що треба шукати такий підхід до суспільного виробництва, який, по-перше, охоплював би всі його вияви, а, по-друге, осмислював би їх з якогось особливого боку, а саме в площині історично особливого. Культурологічний зріз виявляється, на наш погляд, тільки тоді, коли матеріальне і духовне виробництво розглядаються в історичному контексті. Уточнимо, що маються на увазі не загальні закони і категорії історичного матеріалізму, які визначають логіку історичного розвитку. Такі категорії, як «суспільно-економічна формація», «історичний спосіб виробництва» та ін., висвічують те загальне, що характеризує всесвітньо-історичний прогрес як у суспільному житті загалом, так і в діяльності зокрема. Що ж до культури, то тут ідеться про інше — про конкретику історичного розвитку, про історичні форми, про типологічно особливі утворення, які дозволяють розкрити відносно стійке органічно цілісне в діяльності¹³. Історична форма діяльності має бути досліджена, по-перше, в плані історичних особливостей структури і функцій (технологічного, соціально-відносинного, пізнавального, цільового, ціннісного моментів діяльності); по-друге, у плані історичної специфіки виявлення причинно-наслідкових зв'язків, які визначають прогрес виробничої діяльності, перехід від однієї конкретно-історичної форми матеріального і духовного виробництва до іншої. В останньому випадку на перший план висувається не момент функціонування, не відносно стійке в діяльності, а розвиток, прогрес, якісний стрибок від однієї історично неповторної системи виробництва (а не просто історичного способу виробництва) — до іншої (від суспільного виробництва однієї історичної епохи — до іншої, від одного етапу національного розвитку — до іншого та ін.). Отже, власне поле теорії культури, як і культурознавства — виявлен-

¹¹ Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука: Логико-методологический анализ. — М., 1983. — С. 131.

¹² Див., наприклад: Семенюк Е. П. Роль загальнонаукових категорій і підходів в аналізі культури // Філософська думка. — 1985. — № 2. — С. 66—67.

¹³ Ніхто з радянських дослідників не заперечує, звичайно, того, що культура розвивається, що вона має свою історію. Але мало хто бачить в історичній варіативності не вияв, а саму сутність культури. Наближається ж до цієї позиції, наприклад, М. О. Булатов, який твердить, що «специфічною рисою культури... є її історичний характер» (Булатов М. А. Диалектика и культура (историко-философский анализ). — Киев, 1984. — С. 18).

ня історично варіативних форм (типів) виробничої діяльності, взятих у єдності функціонування і розвитку¹⁴.

Об'єктом культурологічного і культурознавчого розгляду може бути будь-який історично відносний вияв матеріального і духовного виробництва — за тієї, зрозуміло, умови, що він буде досліджений в конкретних просторово-часових межах свого історичного буття, насамперед у рамках епохи, регіону, національно-державного утворення.

Чи можна вважати випадковістю, що поняття регіону, соціально-етичної спільності, історико-етнографічної сфери та ін. пов'язують, як правило, з культурою? Гадаємо, що ні. Адже саме культура є тією категорією, з допомогою якої можна позначити особливе, неповторне (зрозуміло, в єдності з загальним, повторюваним) в життєдіяльності народів, країн, регіонів. Предмет культурологічних і культурознавчих досліджень — відносно стійкі історичні утворення, їх особливе побутування. Саме цією спрямованістю предмет історії культури відрізняється від предмета історичної науки. Історик звертається до одиничного, до реального ходу подій, розглядаючи цю єдність і ці події крізь призму закономірностей розвитку суспільно-економічних формацій, тоді як культуролог і культурознавець роблять акцент на виявленні особливих форм матеріального і духовного виробництва — цілісних і відносно стійких.

У будь-яку історичну епоху, в рамках будь-якого національно-державного утворення, регіону суспільне виробництво здійснюється в єдності загального і особливого. Особливе, що розвивається, не просто містить у собі загальне (закономірне), але і само виступає у формі загального, оскільки зберігає деяку структуру, спільну всім варіативним станам особливого. Інакше кажучи, таке особливе виступає як тип, що організує різноманіття історичних станів. Причина традиційного інтересу культурології і культурознавства до поняття «історичний тип» пояснюється, на мій погляд, насамперед тим, що це поняття дозволяє виразити, позначити не просто особливе, а й відносно стійкий характер цього особливого.

Але що являє собою тип як категорія пізнання? Тип, по-перше, не треба змішувати з класом, а типологізацію з класифікацією¹⁵. В процесі класифікації встановлюється рівність усіх «видів» перед «родом». У ході ж типологізації кожен «вид» являє собою особливе утворення, перебуває у специфічному відношенні до «роду»¹⁶. В літературі відзначається: якщо класифікація «працює» під час аналізу стабільних систем, то типологізація застосовується до динамічних систем¹⁷.

Під типом розуміють, по-друге, логічну побудову, що задає певну пізнавальну спрямованість, суть якої — у зведенні в єдиний ряд численних емпіричних явищ і фактів. Тип є в такому разі особливого роду ідеалізацією, неповною і, так би мовити, середньою ланкою на «шляху від емпіричного упорядкування матеріалу до його теоретичної інтерпретації і пояснення»¹⁸. Неважко помітити, що така абстракція сягає в суб'єктивну творчість дослідження.

¹⁴ В. Ж. Келле і М. Я. Ковальзон підкреслювали, що однаково неприпустимі абсолютизація ні історичного підходу (зіставлення культур на драбинці розвитку), ні структурно-функціонального (аналіз культури як своєрідної цілісності, форми суспільності ще не виключає можливості переходу від однієї культури до іншої) (див.: Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история: (Проблемы теории исторического процесса). — М., 1981. — С. 229—231).

¹⁵ Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. — М., 1978. — С. 243.

¹⁶ Межуев В. М. Культура как объект познания // Проблемы философии культуры: Опыт историко-материалистического анализа. — М., 1984. — С. 75—76.

¹⁷ Ракитов А. И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. — М., 1982. — С. 95.

¹⁸ Мелконян Э. Л. Проблемы сравнительного изучения этнических культур // Методологические проблемы исследования этнических культур: Материалы симпозиума. — Ереван, 1978. — С. 119—121.

По-третє, підкреслимо, що тип — це поняття, яке відображає насамперед органічність реально (в тому числі — історично) існуючого особливого, його відносну стійкість, а тим самим повторюваність, загальність його характеристик. До цього треба додати, по-четверте, що поняття типу містить у собі вказівку на відносну стійкість існування особливого, і по-п'яте, що це поняття виражає не просто явище особливого в його відношеннях до загального, закономірного, «родового», але водночас і момент загального і необхідного щодо конкретних одиниць, випадковостей, які становлять картину типу.

На основі сказаного можна зробити висновок, що типологічний аналіз істотно необхідний там, де предметом дослідження стає історична реальність. І передусім це стосується культури.

Історично своєрідні типологічні утворення і становлять феномен культури як єдності різноманітного. Єдності, оскільки в основі руху історичних форм діяльності лежать закони розвитку суспільно-економічних формацій, а відповідно й спільна всім цим формам спрямованість прогресу; різноманітного, оскільки ці форми розвиваються і функціонують специфічним чином.

Погляд на культуру як на систему історично самотутніх форм матеріальної й духовної діяльності, пов'язаних відношенням співіснування і послідовності розвитку, докорінно відрізняється від тих уявлень, згідно з якими культури тільки самотутні, існують відособлено і не розвиваються як єдине ціле. Прибічники так званої культурної антропології (М. Ландман, скажімо) заперечують єдність культурного розвитку, вбачаючи в культурі одне тільки різноманіття¹⁹. Виключення із визначення культури моменту розвитку (поступальності і наступності) приводить не лише до заперечення єдності культури; наслідком цього є аксіологічний релятивізм. Насправді ж самоцінність (і історична «виправданість») кожної оригінальної форми діяльності та їх рівноцінність — це далеко не одне й те саме. Всяка самотутня культура конечна. Але це не означає, що вона вмирає безслідно. Нагромаджені, предметно зафіксовані історичні форми суспільного виробництва є тим підніжжям, на якому підіймаються інші, розвинутіші її форми. І пізнання цих форм не просто збагачує духовно, а є тим культурним фондом, з допомогою якого можна розв'язувати різні проблеми сучасного розвитку. Культура немовби попереджає можливість і випадковість історичного розвитку, бо в її формах — масштаб порівняння і оцінки.

Викладене тут уявлення про культуру дозволяє чіткіше визначити і предмет історії культури як наукової дисципліни. Насправді, якщо предметом теорії культури має бути, за нашим переконанням, типологічно особливе в історично розвинутій системі суспільного виробництва, то предметом історії культури має стати аналіз процесу появи типологічно своєрідних форм виробництва і їх наступної зміни новими формами, в тому числі й прогресивнішими.

Історія культури як дисципліна знаходить тим самим особливе місце в системі інших історичних дисциплін. Її специфічний інтерес лежить не в площині емпіричного, конкретного в його єдності з закономірним, необхідним, а там, де виявляється відносно стійке, типологічно загальне в матеріальному і духовному виробництві окремих історичних епох, окремих країн. І тоді історія культури, як своєрідна форма узагальнення наявного історичного матеріалу, набуває статусу певного роду історичної метанауки.

¹⁹ Див. про це: Корнеев П. В. Критика философско-антропологического плюрализма // Филос. науки. — 1981. — № 3. — С. 88—99; Бабкина Н. Л. Несостоятельность типологического метода современной буржуазной истории философии // Там же. — 1982. — № 1. — С. 120—126.

* * *

Исходя из осознания деятельностного подхода как главной предпосылки изучения феномена культуры, автор делает вывод: теория культуры как исторически самобытной системы предполагает выявление исторически вариативных форм деятельности в единстве их функционирования и развития. Это позволяет определить предмет истории культуры как научной дисциплины, занимающей в системе других исторических наук место своего рода метанауки.

О. В. Тягло

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ПРО ЦІЛІСНІСТЬ

Вивчення радянськими філософами проблеми цілісності триває понад два десятиріччя. І хоча завдання виявлення і систематизації основних понять про цілісність було поставлене ще на початку цього періоду¹, воно ще й досі залишається нерозв'язаним. Так, невизначеність змісту самого слова «цілісність» викликає сумнів у тому, що воно взагалі є науковим терміном, а не деякою художньою формою. Якщо ж ми наполягатимемо на вивченні його як науково-філософського терміна, то потрібно принаймні чіткіше з'ясувати його класичний зміст.

Пізнання цілісних об'єктів є, за Марксом, закономірне піднесення від абстрактного до конкретного². В цьому процесі можна виділити три етапи. Перший дає лише «хаотичне уявлення про ціле». Другий полягає у піднесенні (завдяки поглибленому аналізу) до «тонких абстракцій», часткових дефініцій цілісності. Далі відбувається синтез багатьох окремих визначень; він відтворює об'єкт, який пізнаємо, як дійсну «єдність різноманітного», конкретне в мисленні.

Різним моментам піднесення від абстрактного до конкретного відповідають характерні категорії. В рамках того чи іншого етапу вони дістають свій специфічний зміст, який вже не може бути елімінований у ході їх дальшого розвитку³. Отже, є реальна можливість виділити інваріантні для кожного етапу пізнання цілісності категоріальної форми, уточнити їх генетичний та логічний зв'язки⁴.

Первісний — якісний аналіз цілісних об'єктів показує їх нередуковність, незвідність до складових частин або до частин продуктів розкладу. Нередуковність добре описана вже Платоном і Арістотелем. У відомому творі першого з них читаємо: «Всі частини містяться в цілому та... всі вони... утворюють саме ціле та всі вони охоплюються цілим... Але, з другого боку, ціле не міститься в частинах, ані в усіх, ані в якійсь одній»⁵. Стагірит і собі підкреслював, що, скажімо, людина як ціле зникає, коли її розкладають на кістки, жилы і плоть та ін.⁶ Тобто перше абстрактне визначення цілісності, що утворюється на початку аналітичного етапу пізнання,—

ТЯГЛО Олександр Володимирович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Харківського державного університету. Працює в галузі філософських питань фізики. Автор ряду статей, що публікувались у збірниках з методологічної проблематики. У «Філософській думці» виступає вперше.

¹ Див.: Мукашев З., Науменко Л. Важное направление философских исследований // Коммунист.— 1965.— № 15.— С. 112—116.

² Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 12.— С. 683—684.

³ Див. там же.

⁴ Див. також: Тягло А. В. Логика системы основных понятий о целостности // Вестн. Харьк. ун-та, 1984.— № 261.— С. 74—79.

⁵ Див.: Платон. Парменид // Соч.: В 3-х т.— М., 1970.— Т. 2.— С. 435.

⁶ Див.: Аристотель. Метафизика // Соч.: В 4-х т.— М., 1976.— Т. 1.— С. 205—206.

це її визначення як цілого. Відповідно, категорія «ціле» разом зі своєю парою — категорією «частина» — фіксує таку істотну властивість цілісності, як нередукованість⁷.

Давні греки описали не тільки нередукованість, а й гармонійність, упорядкованість. Але доказове дослідження порядку складових цілісності потребує розвинутого аналізу, експериментальні та абстрактно-логічні форми якого були вироблені лише наприкінці XV ст. «Розклад природи на її окремі частини, поділ різних процесів та предметів природи на певні класи, дослідження внутрішньої будови органічних тіл за їх різноманітними анатомічними формами», — пише Ф. Енгельс про методологічні основи «велетенських успіхів, які були досягнуті в галузі пізнання природи за останні чотириста років»⁸.

Класичне аналітичне мислення не обмежується констатацією якісної неоднорідності та різноманітності реальності, воно спрямоване на точне виділення її частин і зв'язків. Таким шляхом частини перетворюються в добре визначені елементи, індивідуальні властивості та порядок розміщення яких вичерпно визначають якості об'єктів, що їх включають⁹. Але таке уявлення про цілісність позбавляє її нередукованості; вона перетворюється в множину визначених та упорядкованих елементів, тобто в систему.

Цілісність є — в певному розумінні — живе. А особливість живого полягає в тому, що воно в кожну мить є те саме і, однак, не те саме. Тому процес аналізу, фіксуючи складові, огрублює їх, перетворюючи цілісність в упорядковану множину незмінних індивідів. Отже, категорії «елемент — система», заперечуючи категорії «частина — ціле», самі підлягають запереченню. Це заперечення заперечення повинно повернутися, але на вищому рівні, включаючи підсумки аналітичного етапу пізнання, до відображення цілісності, як живої, такої, що перебуває в постійному русі, розвитку та має властивість нередукованості. Це й здійснюється в рамках синтетичного, діалектичного підходу.

Тут розвиток розглядуваної системи понять приводить до формування категорій «абстрактне — конкретне». Власний зміст цієї пари категорій полягає у відображенні саморозвитку цілісності. Конкретне, по-перше, є не просто єдність різноманітного, а обов'язково і єдність протилежностей, взаємодія яких — джерело саморозвитку. Поняття абстрактного — конкретного фіксують загальний напрям процесу пізнання на цьому етапі¹⁰.

Виступаючи синтезом часткових визначень цілісності, категорії «абстрактне — конкретне» знімають у собі результати попереднього розвитку пізнання. Тому вони відображають також нередукованість і упорядкованість реальності.

Беручи до уваги описані ознаки цілісності, урахування яких уможливило «синтез багатьох визначень» як (проміжний) підсумок розвитку пізнання, конкретне можемо визначити як системне ціле, що саморозвивається. Оскільки поняття конкретного фіксує найбільш істотні та загальні з відомих сьогодні властивостей цілісності, то воно практично збігається з поняттям цілісності.

Категорії «частина — ціле», «елемент — система», «структура», «абстрактне — конкретне», «цілісність», зміст та зв'язок яких детермінується діалектичним принципом піднесення від абстрактного до конкретного, становлять систему основних понять про цілісність. Вона потребує, відома річ, дальшого збагачення та уточнення. Але навіть в описаному вище вигляді ця система допомагає зрозуміти, по-перше, що «розмитість» категорії «цілісність» має під собою реальні підстави: особливий синтетичний характер, внаслідок якого вона знімає у собі категорії «ціле» та «система». Однак поняття цілісності як дійсної єдності різноманітного не має зводити

⁷ Термін «частина», як бачимо, має два істотних значення: 1) складова частина; 2) частина — продукт розкладу. В зв'язку з цим Аристотель відрізняв частину, що існує як можливість, од частини, яка існує як дійсність (див.: *Аристотель. Метафізика*. — С. 175).

⁸ Див.: *Маркс К., Енгельс Ф. Твори*. — Т. 20. — С. 21.

⁹ Особливий порядок елементів як інваріант однакісних систем відображується категорією «структура».

¹⁰ Порівняй: *Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук*. — М., 1974. — Т. 1. — С. 218—219; *Гегель — Дюбуку // Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т.* — М., 1973. — Т. 2. — С. 416—417; *Маркс К., Енгельс Ф. Твори*. — Т. 12. — С. 683—684; *Ленин В. И. Полное собр. твор.* — Т. 29. — С. 118, 196, 200, 281—282.

тися до своїх абстрактних моментів. Категорії «система» та «ціле», по-друге, лишаються незвідними протилежностями. Їх статус як таких визначається і необхідністю всебічного відображення живої, суперечливої реальності, і об'єктивними закономірностями пізнання, що розвивається через заперечення.

Підкреслимо, нарешті, що до сукупності основних понять про цілісність входить категорія «структура». Вона найближче пов'язана з парою «елемент — система». В. В. Агудов, з другого боку, виявив зв'язок поняття структури з парою «кількість — якість»¹¹. Чи суперечать ці два висновки один одному? Як визначав В. І. Ленін, «кожне поняття перебуває в певному відношенні, в певному зв'язку з усіма іншими»¹². Тому позірна суперечливість указаних висновків усувається на шляху свідомого врахування багатомірності системи категорій матеріалістичної діалектики, завдяки визнанню належності категорії «структури» як мінімум до двох різних підсистем понять. Акцент на належності обраного поняття до однієї з них визначається конкретним контекстом дослідження¹³.

Можна зробити висновок, що в залежності від конкретних завдань, що їх ставить перед собою дослідник, він обирає відповідний понятійний контекст, і хоча й має на увазі належність досліджуваної категорії до іншої сукупності, не повинен обов'язково експлікувати це на даному рівні аналізу. Але ж для одержання повного теоретичного уявлення про цілісність така послідовна експлікація стає вже обов'язковою.

* * *

Научное сообщение посвящено систематизации основных понятий диалектического материализма, соотносимых с категорией целостности. Взяв за исходный пункт исследования классическое содержание понятия целостности, автор анализирует понятийный ряд «целое — часть», «элемент — система», «структура», «абстрактное — конкретное» применительно к целостности.

¹¹ Див.: Агудов В. В. Место и функции «структуры» в системе категорий материалистической диалектики. — М., 1979. — С. 142—143.

¹² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 165.

¹³ Див.: Кримський С. Б. Філософські та конкретно-наукові аспекти категорій // Філософ. думка. — 1978. — № 6. — С. 64—75.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1989 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ НОВУ КНИГУ:

СТРУКТУРА И СМЫСЛ [ФОРМАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ АНАЛИЗА В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ] / С. А. Васильев, А. Т. Ишмуратов, В. И. Омелянчик и др. — 15 л. — 3 р. 30 к. — План 1989 г. № 25. (1 кв.).

У монографії розглядаються проблеми використання формальних структур у науковому пізнанні. Аналізується концептуальна роль структур в основних логіко-методологічних концепціях («засновки науки», «формальний метод», «форма мислення» та ін.). У центрі уваги перебувають як специфіка відношення структури до реальності, так і логіко-методологічний аспект концептуально значущих структур. Розглядається роль структур у логіко-семантичних побудовах, пов'язаних з теорією смислу, теорією істини, філософським аналізом природної мови, мови науки та ін. Особлива увага приділяється інтенціональним аспектам структур, їх іманентному конструюванню в ході реальної взаємодії індивідів.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів, спеціалістів в галузі логіки, методології і філософії науки.

Шановна редакціє журналу «Філософська думка»! Мені, як пропагандистові і керівникові навчальної групи в системі партполітосвіти, часто доводиться замислюватись над запитаннями слухачів про співвідношення усталених поглядів наукового комунізму з реальностями сьогодення. Учені підрахували якось, що нині за одиницю часу відбувається вдсятеро більше суспільних подій, ніж на початку ХХ ст. Під впливом НТР стаються докорінні зміни в умовах праці, життя, виховання людей, змінюються вони самі і їх відносини, змінюється соціальна структура суспільства. Наскільки ж правильними за цих умов лишаються деякі з думок основоположників марксизму-ленінізму, проголошені пересічнодесь близько століття тому? Так, чи є і нині істинним положення про революційне покликання і роль робітничого класу, особливо в розвинутих капіталістичних країнах? А може, як сказав один дискуснт, «час подивитись правді у вічі» й визнати, що цей клас втратив тепериси основної революційної сили, перестав бути «гегемоном» у боротьбі з капіталізмом? І зовсім не класова боротьба на сьогочасному етапі є джерелом соціально-економічного і духовного прогресу капіталістичного суспільства, а щось інше. Що ж саме?

Був би Вам щиро вдячний, якби ви допомогли мені і моїм товаришам розібратись у цих питаннях».

В. В. ЛАХТАДИР, робітник машинобудівного заводу «Іскра»,
м. Боярка Київської області.

Ю. І. Ширяєв

СТАНОВИЩЕ І РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ У РОЗВИНУТИХ КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

Генеральний напрям світового розвитку на сучасному етапі історії — зміна капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією. Головна рушійна сила цього нездоланного процесу — світовий робітничий клас. Його авангардна роль у суспільному розвитку визначається не тільки його чисельністю¹, а й тим, що сьогодні він становить головну продуктивну

силу суспільства (нині руками робітників створюється близько трьох чвертей світового суспільного продукту), об'єднаний великим виробництвом, має високий ступінь організованості й колективізму, кровно зацікавлений у соціалістичній перебудові суспільства і здатний до самовідданої боротьби в ім'я майбутнього.

Сучасний світ надзвичайно розмаїтий. Становище і роль робітничого класу в умовах різних суспільних систем і навіть окремих країн неоднакове. Якщо в країнах соціалізму він наділений політичною владою, є співвласником засобів суспільного виробництва, широко і вільно користується результатами своєї праці і досягненнями культури, то за капіталізму робітники змушені невинно боротися за свої інтереси з класом визискувачів-капіталістів. В країнах, що розвиваються, робітничий клас перебуває сьогодні в стадії формування і зростання, його становище та

ШИРЯЄВ Юрій Іванович — доктор філософських наук, головний науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Автор книг і статей з філософських проблем наукового комунізму. Неодноразово виступав і в нашому журналі.

¹ Сьогодні у світі налічується 660 мільйонів робітників: у країнах соціалізму — 202, в розвинутих капіталістичних — 241, у країнах, що розвиваються, — 217 мільйонів. Див.: Загладин В. Возвышающийся класс // Правда. — 1986. — 28 марта.

суспільна роль значною мірою залежать від спадщини минулого, від орієнтації країни на капіталістичний чи соціалістичний шлях розвитку.

Марксизм-ленінізм, як світоглядно-методологічна і концептуальна основа наукового розуміння сучасного етапу всесвітньої історії, як теоретична основа цілеспрямованої революційної діяльності трудящих мас, дає відповідь на питання про сутність та історичне покликання робітничого класу, вказує, яким чином логіка його соціальної діяльності визначається його суспільним становищем. Вимогою цієї теорії, неодмінною умовою її ефективності як керівництва до соціального пізнання і дії є ретельний аналіз реальної дійсності, конкретне дослідження наявних умов існування і діяльності робітничого класу, кожного з його загонів. Така постановка питання забезпечує справжнє знання дійсних соціальних процесів сучасності, у центрі яких перебуває робітничий клас. Саме цей аналіз потрібний і для успішного викриття спекуляцій буржуазної ідеології та пропаганди, які будь-що прагнуть очорнити робітничий клас, довести його соціальну невідєдатність, підірвати духовні підвалини його революційної енергії.

Наші ідеологічні противники націлюють свої удари як проти робітничого класу країн соціалізму і країн, що розвиваються, так і з особливою наполегливістю «обробляють» робітників «своїх» країн, намагаються провести думку про те, що робітничий клас цитаделей імперіалізму сьогодні не хоче жодних змін у суспільстві, повністю задоволений своїм становищем, а з другого боку, і не може вважатись революційною силою, бо процеси розвитку, пов'язані з науково-технічною революцією і викликаними нею змінами в економіці, політиці, культурі, мовляв, призводять до його зникнення. Викриття цих вигадок — важливе ідеологічне завдання марксистсько-ленінської суспільної науки. Знання соціального становища і тенденцій соціального розвитку робітничого класу розвитку капіталістичних країн є необхідним елементом розуміння всієї сукупності суспільних явищ сучасності, законів, напрямів і особливостей їх руху, вироблення адекватних світоглядних, ідеологічних, політичних орієнтацій.

Становище робітників у суспільстві, а отже, й конкретна їх соціальна поведінка, їх дії як класу визначаються тими матеріальними та духовними умовами, які панують у даному суспільстві. Для сучасного капіталізму характерне дальше поглиб-

лення його загальної кризи, звуження сфери його панування. Імперіалістична буржуазія, прагнучи використати у своїх цілях досягнення науково-технічної революції, посилює експлуатацію трудящих, облупує неоколоніалістськими ланцюгами країни, що розвиваються, нагнітає гонку озброєнь. Та всі її спроби надихнути новими силами державно-монополістичний капіталізм не лише не досягають своєї мети, а, навпаки, загострюють його суперечності, дедалі більше поглиблюють конфлікт між гігантськими розвинутими продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами, призводять до дедалі більшої поляризації капіталістичного суспільства, посилюють антагонізм між монополістичною буржуазією, з одного боку, і пролетаріатом, верствами трудящих, з другого.

Відбувається величезна концентрація власності в руках монополістів² та прискорена централізація капіталу, поглинання дрібних і середніх фірм великими і найбільшими³, монополістичний капітал все більше охоплює не лише виробництво, а й інші сфери господарської діяльності.

В економіці й політиці розвинутих капіталістичних країн помітно зростає роль воєнно-промислових комплексів. Через механізм державних податків, бюджету, воєнних відомств відбувається перекачування додаткової вартості з виробничих галузей економіки на користь воєнно-промислових корпорацій, які за рахунок цього отримують надзвичайно великі прибутки — від 200 до 2000%⁴. В цьому виявляється посилення експлуатація трудящих, антигуманна суть капіталізму як суспільного ладу, за якого праця людей обертається творенням засобів їх знищення.

² В США, наприклад, 1% найзаможніших сімей володіє багатствами, які майже в 1,5 раза перевищують сукупне багатство 80% сімей, що перебувають у нижній частині майнової піраміди (див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 16), тільки 0,2% американців розпоряджаються від 65% до 71% акцій, які є в населення (див.: Соединенные Штаты Америки. — М., 1982. — С. 274—275).

³ Лише за першу половину 80-х років у США збанкрутували близько 140 тис. компаній, причому 2 тис. досить великих були поглинуті конкурентами (див.: Примаков Е. Ленинский анализ империализма и современность // Коммунист. — 1986. — № 9. — С. 105).

⁴ Див.: Плетнев Э. Место наемного труда в теории К. Маркса и рабочий класс сегодня // Коммунист. — 1983. — № 17. — С. 40.

Монополістична буржуазія об'єднує свої капітали в міжнародних масштабах. На долю транснаціональних корпорацій на початку 80-х років припало понад третину промислового виробництва, більше половини обсягу зовнішньої торгівлі, приблизно 80% патентів на нову техніку і технології у капіталістичному світі. Ці корпорації, в яких головну роль відіграє американський капітал, одержують величезні прибутки внаслідок експлуатації трудящих у світовому масштабі, слугують ключовим елементом витонченої системи неоколоніалістичної експлуатації країн, що визволилися.

На сторожі інтересів монополістичної буржуазії стоїть капіталістична держава з її величезним бюрократичним і репресивним апаратом. Саме вона перерозподіляє значну частину національного доходу на користь великого капіталу, підтримує режим експлуатації робітничого класу своєї країни і народів інших країн. Частину капіталістичних прибутків отримують і вищі чини державного апарату, армії та поліції, які також входять до складу буржуазії. Правлячий клас у всій своїй діяльності керується принципом «вічності» капіталізму, проводить політику антикомунізму.

Головною силою, яка бореться за повалення експлуаторського ладу і побудову нового суспільства у розвинутих капіталістичних країнах, є робітничий клас як антипод буржуазії. Під впливом сучасної науково-технічної революції змінюється його склад. Внаслідок глибоких змін у технології відбувається «обезлюднення» виробництва, зменшується чисельність зайнятих у ньому працівників. Чимало їх зосереджується в галузі науки, обробки інформації, торгівлі, побутового обслуговування в держaparаті, тобто в так званій сфері послуг і інформації. У 1980 р. 35,2% людей найманої праці в США були зайняті у промисловості, в сільському господарстві — 2,2%, у сфері послуг і інформації — 62,6% (у країнах Західної Європи відповідно — 51,3%, 3,4%, 45,3% працівників)⁵.

Зменшується кількість робітників і збільшується частка службовців та інтелігенції у складі всього зайнятого населення розвинутих капіталістичних країн. Так, з 1955 по 1982 рр. у США чисельність людей переважно нефізичної праці (спеціалісти з вищою і середньою освітою, керівники, адміністратори, конторські службовці, торгові працівники) зросла від 39,0 до 53,7%

від числа усіх зайнятих: робітників («сині комірці») зменшилась від 39,4 до 29,7%, сільськогосподарських працівників — з 10,3 до 2,7%. Водночас чисельність працівників обслуговування піднеслась від 11,3 до 13,8%. Такі ж процеси відбуваються і в інших капіталістичних країнах, хоч мають неоднаковий рівень розвитку.

Ці процеси трактуються буржуазними ідеологами як доказ того, що в розвинутих капіталістичних країнах робітничий клас нібито «зникає» і на його місце приходить «новий клас» — службовці, інтелігенція, до яких, мовляв, і переходить провідна роль у суспільних змінах. Так, американський буржуазний соціолог С. М. Липсет проголошує, що в розвинутих індустріальних або «постіндустріальних» суспільствах найвідмічнішим провідником змін виступає віднині опозиційно настроєна інтелігенція, яка тим самим бере на себе у суспільстві ту роль, яка «приписується марксизмом робітничому класові». З цієї сумнівної посылки робиться далекосяжний висновок, що робітники стали тими, хто перетворився скоріше в прихильника, аніж у «могильника» капіталізму. Але сам С. М. Липсет, визнає, що робітничий клас продовжує свій соціально-економічний натиск на нововладців і підтримує на виборах ліві партії⁷. Буржуазні ідеологи намагаються довести, що сучасний капіталізм втрачає класові перегородки, перетворюється у «суспільство середнього класу»⁸. Але такі висновки ґрунтуються на перекошуваних фактах; їх метою передусім є доведення «застарілості» марксизму, а не об'єктивна оцінка стану справ. Буржуазні ідеологи уникають питань про форми власності на засоби виробництва як базис соціальної структури суспільства, дедалі більшу поляризацію соціальної структури приватновласницького суспільства як закон його розвитку.

Робітничий клас не «зникає» і не може «зникнути», не втрачає свого історичного покликання, як би цього не бажали його супротивники. З факту змін у його внут-

⁵ Див.: Американский капитализм в 80-е годы. Закономерности и тенденции развития экономики.— М., 1986.— С. 183.

⁷ Lipset S. M. Whatever happened to the proletariat? An historic mission un fulfilled // Encounter.— L.— 1981.— Vol. 56.— N 6.— P. 18—34.

⁸ Докладніше про це див.: Протиріччя сучасного американського капіталізму і ідейна боротьба в США.— М., 1984.— С. 138—177; Асплунд Г. Судьба «белых воротничков» // Проблемы мира и социализма.— 1985.— № 8.— С. 65.

⁵ Див.: Тимофеев Т. И. Империализм и пролетариат.— М., 1985.— С. 340.

рішній структурі, з динаміки чисельності тих чи інших його загонів аж ніяк не випливає, що він будином втрачає чи докорінно змінює свою сутність як клас. Навпаки, ці зміни є не що інше, як вияв розвитку даного класу. До речі, не застиглим, таким, що раз і назавжди даний, а зростаючим, соціально мобільним вважали робітничий клас і основоположники марксизму-ленінізму, не у зовнішніх, плінних його параметрах і ознаках вбачали вони його суть.

В. І. Ленін називав класами «великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням... до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні»⁹. Згідно з цим визначенням, до робітничого класу за капіталізмом належать люди, зайняті у суспільному виробництві, позбавлені власності на його засоби, підпорядковані у процесі праці капіталові; люди, які отримують доходи за працю за вартістю своєї робочої сили або нижче її, хоча створюють додаткову вартість для капіталістів. І не має значення конкретна галузь суспільного виробництва, де дані люди зайняті — головне те, що робітники, трудящі позбавлені власності на засоби виробництва, участі в розподілі прибутку і експлуатуються власниками. До того ж, і персонал, який бере участь у створенні кінцевого продукту праці, може, за висловом К. Маркса, «ближче або далі стоять від безпосереднього впливу на предмет праці»¹⁰, займатися фізичною або нефізичною працею, але від того він не втрачає своєї належності до робітничого класу.

У світлі цих положень є безпідставними домисли про «зникнення» робітничого класу в країнах розвинутого капіталізму. Навпаки, зміни в структурі зайнятого населення свідчать про розширення цього класу.

Насамперед зауважимо, що склад робітничого класу не зводиться до промислових робітників. Вони є і в інших галузях виробництва. Так звані позавиробничі галузі дедалі більше набувають виробничого характеру. Маємо на увазі наукові дослідження, побутове обслуговування, торгівлю та ін. Виникає багато нових робочих про-

фесій, пов'язаних із виконанням переважно розумових функцій.

Зміни у структурі й розширення меж робітничого класу розвинутих капіталістичних країн відзначають багато дослідників. Ю. Ф. Олещук підкреслює: «Основні загони американського пролетаріату — промислові робітники, конторсько-торговельні працівники, наймані працівники сфери обслуговування та сільськогосподарські робітники»¹¹. За підрахунками спеціалістів американський пролетаріат становить 75% самодіяльного населення¹². Дослідники французького робітничого класу залічують до нього сільськогосподарських і промислових робітників; робітників по обслуговуванню; конторських і торговельних службовців; молодший персонал медичної та соціальної служби і визначали його загальну чисельність у 1980 р. на рівні 65,8% від складу всього економічно активного населення країни¹³. П. Делиц залічує до складу робітничого класу ФРН робітників, службовців, соціальне обличчя яких тотожне соціальному обличчю робітників, людей, які зайняті на державній службі з соціально-економічним статусом робітників, і безробітних і вважає, що його загальна чисельність становила у 1981 р. 75,5% самодіяльного населення¹⁴.

На нашу думку, дослідники, які дотримуються положення, що в розвинутих капіталістичних країнах відбувається не звуження, а розширення меж робітничого класу, безперечно праві. Як активна сила розгортання сучасної науково-технічної революції, робітничий клас зростає завдяки новим професіям, включає до свого складу деякі нові верстви трудящих. Так, застосування науки до виробництва поповнює ряди робітничого класу, працівниками висококваліфікованої праці¹⁵.

Характеризуючи цю тенденцію, Т. Т. Тимофєєв підкреслює: «Якщо на попередніх стадіях розвитку механізованого виробництва у складі пролетаріату переважали в основному робітники фізичної праці, то нині науково-технічний прогрес, автомати-

¹¹ Олещук Ю. Ф. Социальная структура // Соединенные Штаты Америки.— М., 1982.— С. 271—270.

¹² Див.: там же.

¹³ Див.: Бунин И. М., Назаров Н. Б. Социально-классовая структура // Франция.— М., 1982.— С. 191—192.

¹⁴ Див.: Делиц П. Социальная структура // Федеративная Республика Германия.— М., 1983.— С. 260—261.

¹⁵ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 158.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 14—15.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 23.— С. 478.

зація виробництва підвищують у ньому роль працівників, зайнятих кваліфікованою розумовою працею, у тому числі інженерно-технічних спеціалістів, які обслуговують сучасні машини»¹⁶. Французькі дослідники-марксистичні зауважують, що автоматизація виробництва не знищує робітничого класу, а змінює його структуру, включає до нього значну частину (тепер уже не менше як $\frac{1}{4}$) «середніх кадрів, тобто техніків і креслярів, роль яких все частіше стає багато в чому аналогічною до ролі виробничих робітників»¹⁷.

Розширення меж робітничого класу капіталістичних країн зумовлено пролетаризацією населення, яка відбувається під впливом капіталістичних виробничих відносин. І якщо раніше джерелом зростання робітничого класу було розорення селянства, то тепер воно дедалі більше відбувається внаслідок пролетаризації працівників розумової праці, зайнятих у матеріальному й духовному виробництві.

Та було б помилкою залічувати до складу робітничого класу всіх конторських і торговельних службовців і більшості інтелігенції, адже тоді до нього належатимуть і середні верстви серед цих працівників. Нині ж відбувається не зникнення, а чисельне скорочення середніх верств (при деякому зростанні кількості працівників найманої праці). До складу робітничого класу входять лише ті наймані службовці і спеціалісти, які беруть участь у створенні додаткової вартості для капіталістів і не виконують від їх імені експлуаторських, репресивних та ідеологічних функцій. Тому-то можна твердити, що в цілому він становить більшість трудящих.

Певна частина інтелігенції та службовців, які працюють за наймом, належить до середніх верств. Це — інженери, науковці та медичні працівники, вчителі, адміністративно-управлінський персонал, службовці держaparату та ін. Ця група працівників служить капіталові й буржуазній державі й водночас зазнає експлуатації з їх боку. Внаслідок цього вона посідає проміжне положення між пролетаріатом та буржуазією. Але перспективні корінні інтереси даної групи працівників дедалі більше збігаються з інтересами робітничого класу.

Таке ж становище і в тих середніх верствах населення, які не є найманими пра-

цівниками, а ведуть самостійне господарство, засноване на дрібній приватній власності на засоби виробництва, власній (і членів сім'ї) праці, і іноді — й праці одного чи кількох робітників. Ці ознаки характерні для дрібної буржуазії.

До середніх верств належать дрібні фермери, селяни, торговці і власники невеликих підприємств побутових послуг, а також люди вільних професій (переважно лікарі, маклери та ін.), які працюють у власних конторах.

Не витримуючи жорстокої конкуренції з монополістичним капіталом, ці верстви економічно активного населення все більше зазнають експлуатації з його боку і розоряються. Особливо інтенсивно відбувається цей процес у сільському господарстві, в середовищі фермерів і селян. Так, у США з 1945 по 1979 рр. кількість ферм скоротилась від 5,25 млн. до 2,33 млн.¹⁸ У Франції з 1954 по 1980 рр. кількість сільських господарів разом із членами сімей, які їм допомагають (враховуючи невелику частину людей, які належать до буржуазії), зменшилась від 3,97 млн. до 1,47 млн. чоловік¹⁹. У ФРН з 1970 по 1984 рр. питома вага самостійних «середніх верств» у складі працездатного населення зменшилась від 15,8 до 11%, а найманих «середніх верств» (включаючи найману інтелігенцію) зросла від 6,5 до 14%²⁰.

Посідаючи проміжне положення, середні класи і верстви хитаються між буржуазією і пролетаріатом, але, зазнаючи посиленої експлуатації з боку монополій і розорюючись, вони все тісніше примикають до робітничого класу. Це означає зміцнення об'єктивної основи революційного союзу всіх трудящих капіталістичного суспільства, розширення меж і можливостей впливу робітничого класу як авангарду революційних сил сучасності, його натиску на буржуазний лад.

Антагонізм між буржуазією і пролетаріатом в сучасних умовах неухильно зростає, бо експлуатація робітників не тільки не послаблюється, а, навпаки, посилюється. За підрахунками американських комуністів, з 1950 по 1985 роки норма додаткової вартості, тобто ступінь експлуатації, у США зросла від 150 до 300%. Тепер американські робітники витрачають тільки дві години на відтворення вартості своєї

¹⁶ Тимофеев Т. Т. Ведущая сила общественного прогресса // Рабочий класс и современный мир. — 1986. — № 2. — С. 24.

¹⁷ Див.: там же.

¹⁸ Страны мира. Краткий политико-экономический справочник. — М., 1983. — С. 421.

¹⁹ Франция. — М., 1982. — С. 195.

²⁰ Рабочий класс и современный мир. — 1986. — № 2. — С. 95.

робочої сили і шість годин — на виробництво додаткової вартості²¹.

З розгортанням науково-технічного прогресу складність і напруженість праці робітників і службовців підвищилась, вартість робочої сили зросла. Тепер для її нормального функціонування конче потрібна в цілому більша освітня і професійна підготовка та загальна культура. А це вимагає від робочої сім'ї збільшення витрат на освіту, побутове та медичне обслуговування, відпочинок, туризм, спорт, на різні форми розваг для повноцінного відпочинку та емоційної розрядки. Зростання великих міст посилює також витрати на житло і транспорт. Отже, піднеслася й об'єктивна необхідність у підвищенні доходів робітничих сімей. І справді, у 50—60-ті роки разом зі зростанням продуктивності праці спостерігалось поступове (хоч і повільніше, ніж прибутку капіталістів) підвищення заробітної плати робітників розвинутих капіталістичних країн²². Але з середини 70-х — на початку 80-х років капітал перейшов у контраст на права трудящих, збільшення зарплати уповільнилось, а в багатьох країнах вона почала зменшуватися. Так, реальні заробітки у робітників США за останні десять років зменшилися більше як на 16%²³.

Зміни в структурі робітничого класу супроводжуються тим, що поряд зі зростанням загону робітників, охоплених складною працею у технічно передових галузях промисловості, зберігаються у значних розмірах групи робітників, зайнятих малокваліфікованою, низькооплачуваною працею. У США доходи робітників текстильної та харчової промисловості, роздрібної торгівлі на 70—80% нижчі від середнього рівня²⁴.

Правлячий клас занижує заробітну плату й іншим групам пролетаріат. Значно менше, ніж робітники інших національностей, отримують негри, пуерторіканці, мексиканці та інші представники національних меншостей в США. Їх дохід становить менше за 60% доходу білих сімей²⁵. За-

нижена зарплата також іноземним робітникам у Західній Європі. На початку 80-х років у розвинутих капіталістичних країнах зарплата жінок була на 30—45% нижча, ніж у чоловіків²⁶.

Дуже зменшує рівень реальних доходів робітничого класу інфляція, яка стала у капіталістичних країнах систематичною і набула величезних розмірів. Зростаюча дорожнеча товарів і послуг «з'їдає» заробітки трудящих, є одним зі способів їх додаткової експлуатації капіталом.

Постійним супутником сучасного капіталізму стало безробіття. З 1980 по 1986 рр. безробіття в США збереглося на рівні 7,1%, в ФРН воно зросло з 3,8 до 9,4%, у Франції — з 7,8 до 10,3%, Великобританії — з 6,8 до 11,6%, в Італії — з 7,6 до 11,3%²⁷. Резервна армія праці, як підкреслював К. Маркс, постійно потрібна буржуазії для самозростання капіталу в період пожевання виробництва і для тиску на зайняту частину робітників з метою знизити «ціну робочої сили нижче її вартості»²⁸.

У сучасних умовах монополії використовують науково-технічний прогрес для витіснення не лише робітників, але й спеціалістів і службовців із виробництва та інших сфер діяльності. Нині армію безробітних становлять разом із робітниками також і інтелігенти та службовці. Безробітні не мають можливості застосовувати свої здібності, заробити власною працею засоби до життя, зазнають матеріальних і моральних труднощів. Вони живуть на мізерну допомогу для безробітних, а іноді позбавлені і цього джерела існування, обходяться випадковими заробітками, користуються допомогою сім'ї.

Натиск монополістичної буржуазії на пролетаріат виявляється і в тому, що за останні роки її найбільш консервативні кола почали згортати державні соціальні програми, що значно погіршило становище найменш забезпеченої частини трудящих і безробітних. Чисельність тих, хто перебуває нижче від офіційної межі бідності, становить у країнах ЄЕС 30 млн., у США — 35 млн. чоловік. В найбагатшій країні капіталізму 3 млн. чоловік не мають даху над головою.

²⁵ Див.: Коммунист.—1984.—№ 14.—С. 80.

²⁷ Майер Г. Пресс монополий давит сильнее // Проблемы мира и социализма.—1987.—№ 10.—С. 91.

²⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Творч.—Т. 23.—С. 408.

²¹ Холл Гэсс. Новые вопросы классовых борьбы // Проблемы мира и социализма.—1987.—№ 1.—С. 6.

²² Див.: Мировая экономика и международные отношения.—1973.—№ 2.—С. 36.

²³ Див.: Проблемы мира и социализма.—1987.—№ 1.—С. 6.

²⁴ Див.: Загладин Н. В. Страны Запада: проблемы развития рабочего движения // Рабочий класс и современный мир.—1984.—№ 2.—С. 47.

²⁵ Див.: Страны мира. Краткий политико-экономический справочник.—М., 1985.—С. 455, 456.

У 80-ті роки у цих країнах стала помітно зростати особлива група населення — найбідніших, найнедоленіших, викинутих за борт життя людей, — яка дістала назву «маргіналіз». До її складу входять безробітні і емігранти, літні люди, багатодітні сім'ї. Для соціального обличчя маргіналіз характерні низький рівень освіти, надзвичайна хиткість становища, погані житлові умови, недоїдання, велика залежність від системи соціального забезпечення і різних форм допомоги.²⁹

Маргінали близько примикають до пролетаріату, але вони не тотожні йому. Вони також позбавлені власності на засоби виробництва, але тоді як пролетаріат є безпосереднім творцем матеріальних цінностей та послуг, маргінали, як звичайно, у виробництві участі не беруть.

Ті чи інші відмінності між пролетарями не скасовують їх належності до єдиного класу. Але вони дають буржуазії можливість маневрувати, протиставляти одні заgonи робітників іншим, зберігати і посилювати свою владу й експлуатацію трудящих. Монополістична буржуазія намагається підкупити частину робітників за рахунок надприбутків. Зростаючим джерелом коштів для такого підкупу є неоколоніалістська експлуатація народів країн, що розвиваються. Про її ступінь свідчить той факт, що на початку 80-х років рівень доходів на душу населення у цих країнах був загалом у 11 разів нижчий, ніж у розвинутих капіталістичних. Тільки за останнє десятиріччя прибутки, викачані корпораціями США із країн, що розвиваються, у чотири рази перевищили їх вклади.³⁰ Зрозуміло, що ці надприбутки імперіалізму дозволяють йому мати певний простір для соціального маневру, дають йому можливість шукати опору серед частини робітничого класу в себе «вдома», нацьковувати його на робітників інших країн.

Корінний класовий інтерес пролетаріату полягає в тому, щоб протиставити соціальному маневруванню буржуазії свою єдність, згуртувати навколо себе всі групи населення, які пригноблюються і експлуатуються, зміцнити союз з народами інших країн. Класова боротьба пролетаріату проти пануючого класу посилюється. Практика пролетарського руху знає різні ступені

напруження, зміни форм і напрямів боротьби. Але в цілому для нього характерний поступальний розвиток. Основними лозунгами виступів пролетаріату останніх десятиріч є вимоги підвищення заробітної плати, зменшення податків, поліпшення пенсійного забезпечення та житлових умов, недопущення звільнення з роботи, зменшення воєнних витрат, припинення гонки озброєнь, воєнних авантур і політичних репресій.

Поряд з цим розгорнулася вперта боротьба широких народних мас проти підготовки агресивними колами США та інших імперіалістичних держав світової ядерної війни, проти мілітаризації космосу. Ця битва за спасіння цивілізації стала одним із пріоритетних напрямів боротьби пролетаріату. Вона набуває дедалі виразнішого класового політичного характеру, спрямовується проти імперіалізму.

У промислово розвинутих капіталістичних країнах за період 1975—1979 рр. загальна кількість учасників страйків і політичних виступів становила 282 млн. чоловік, а протягом 1980—1984 рр. — 335 млн. чоловік. У тому числі за перше п'ятиріччя страйкували: з економічних причин — 127, з політичних — 155 млн. чоловік; за друге п'ятиріччя: з економічних причин — 114, з політичних — 221 млн. чоловік.³¹

Відзначимо, що під впливом натиску монополій та буржуазної держави страйкова боротьба окремих загонів робітничого класу за останні роки дещо зменшилася. За даними Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР, загальна кількість страйків за 1983—1985 рр. порівняно з 1980—1982 рр. скоротилася на 15—17%, а кількість страйкарів — приблизно на третину. У деяких великих капіталістичних країнах, а серед них у США, Японії, Франції, зареєстровано помітне скорочення кількості професійно організованих робітників.³² У ряді країн до влади прийшли реакційні, консервативні елементи буржуазії, на виборах в парламенти за них проголосувала і частина робітників. Це, безперечно, негативні моменти в сучасному робітничому русі.

Чи свідчать указані факти про те, що революційна роль робітничого класу в розвинутих капіталістичних країнах знизилася? Об'єктивно, тобто за своїм місцем в системі капіталістичних виробничих відносин,

²⁹ Див.: Кувалдин В. Структурный кризис и социально-политическая поляризация в мире капитала // Коммунист. — 1984. — № 14. — С. 80.

³⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 19, 20.

³¹ Див.: Рабочий класс и современный мир. — 1986. — № 2. — С. 26.

³² Див.: Загладин В. Возвышающийся класс // Правда. — 1986. — 28 марта.

робітничий клас завжди є головною революційною силою буржуазного суспільства. Але суб'єктивно, за ступенем політичної свідомості і організованості, ця роль стосовно частини робітників інколи зменшується. Так сталося, зокрема, на рубежі 70—80-х рр. унаслідок масованого економічного, політичного і ідеологічного тиску імперіалістичної буржуазії на пролетаріат, посилення антиробітничого законодавства і поліцейських репресій. В той же час деякі пролетарські партії і профспілки виявились розколотими, недосить політично активними і організованими, щоб згуртувати маси для відсічі наступу класового противника.

В умовах гострого змагання двох суспільних систем великий вплив на робітничий рух у капіталістичних країнах мають успіхи країн соціалізму. В 1921 р. В. І. Ленін підкреслював: «Зараз головний свій вплив на міжнародну революцію ми справляємо своєю господарською політикою»³³.

Сказане стосується не тільки господарської, а й соціальної політики, розвитку демократії та інших сфер життя соціалістичного суспільства. І навпаки, наші недоліки і помилки в соціалістичному будівництві негативно впливають на класову боротьбу пролетаріату. Буржуазні пропагандисти і політики користуються нашими промахами для того, щоб розвінчати і очорнити соціалізм перед трудящими своїх країн. Застійні явища в економіці та в інших сферах життя СРСР були використані імперіалістичною буржуазією для посилення антирадянської пропаганди, для підризу всього визвольного руху.

Тепер, коли в нашій країні розгортається перебудова, оновлення соціалізму, прискорення соціально-економічного розвитку країни, реакційні сили роблять спроби зірвати плани революційних перетворень. Але комуністичні партії та інші прогресивні сили капіталістичних країн одностайно підтримують перебудову в СРСР, підкреслюють, що вона посилює привабливість соціалізму для робітників та інших верств трудящих, надає їм нові сили у боротьбі за свої права.

Боротьба робітничого класу та інших верств трудящих за поліпшення умов життя і праці, за демократизацію політичного ладу, за мир і безпеку не приводить сама

по собі до перетворення капіталізму в соціалізм. Для цього необхідна соціалістична революція. Але ця боротьба сприяє створенню політичної армії революції.

Найважливішу роль у розгортанні класової боротьби пролетаріату відіграє його висока свідомість, дотримання класової ідеології пролетаріату — марксизму-ленінізму, керівництво з боку комуністичної партії. Але певна частина пролетарів поділяє і реформістську право-соціалістичну ідеологію, об'єднується у реформістські соціал-демократичні партії; деяка ж їх частина іде й за буржуазними партіями. Відповідно до цієї різномірної ідеологічної орієнтації розділеними виявляються і профспілкові, молодіжні, жіночі та інші організації пролетаріату.

Та якими б значними не були розбіжності між різними течіями робітничого руху, це не може і не повинно бути перпоною для плідного і систематичного обміну думками, для паралельних або спільних дій у боротьбі за інтереси і права трудящих. Цілям єдності робітничого руху слугують інтернаціональна солідарність комуністів, трудящих в усьому світі, налагоджування та зміцнення співробітництва комуністів на національному і міжнародному рівнях з соціалістичними і соціал-демократичними партіями, зі всіма миролюбними силами з метою відвернення ядерної війни, взаємодія профспілок різних орієнтацій у боротьбі трудящих за мир і роззброєння.

Аналіз соціального становища та тенденцій розвитку робітничого класу розвинутих країн капіталізму незаперечно свідчить про те, що його головним об'єктивним інтересом, визначальною потребою, яка збігається з потребами всього людства, лишається революційне перетворення буржуазного суспільства і перехід до соціалістичного будівництва. Неоднозначний, часом суперечливий вплив сучасної науково-технічної революції на структуру та соціальні характеристики робітничого класу кінець кінцем приводить до зростання його політичної ролі в суспільстві, підвищення загального рівня культури, освіченості, класової свідомості, організованості єдності дій і впливу на інші верстви трудящих. Отже, можна твердити, що об'єктивним законом розвитку сучасних капіталістичних країн було і лишається зростання революційного потенціалу пролетаріату, нагромадження його революційної енергії, здатності до перемоги над буржуазією.

³³ *Ленін В. І. Повне зібр. творів.* — Т. 43. — С. 316.

ПІДСТУПАМ БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ — НАЛЕЖНУ ВІДСІЧІ *

Основоположники марксизму-ленінізму довели, що в основі генезису та еволюції всіх різновидів релігії лежать соціально-класові явища. Отже і елемент релігійності в психології народів є соціальним, історично минулим утворенням. Як показав Я. В. Мінкявічус, з релігійних ідей лише ті мають національне забарвлення, родовід яких бере початок в міфологічній традиції даного народу, пов'язаній з художньо-фантастичними утвореннями його фольклору. Очевидно, що християнство, як космополітична, світова релігія, не може стати специфічно-національним явищем того чи іншого народу, не змінивши водночас докорінно своєї сутності, скільки б воно не запозичало з фольклору цього народу. Стосовно ж України це означає, що християнство не могло бути специфічно-національним для нас явищем, а християнська релігійність — національно-особливою рисою психології українського народу. Звичайно, нема сумніву, що психологія українського народу в своєму історичному розвитку зазнавала певного впливу релігійності — втім так само, як і психологія інших народів. Але навіть і в тих умовах релігійність нашого народу не була такою «всепоглинаючою й домінуючою», як про це твердять уніатсько-націоналістичні автори. Психологія народу нерозривно переплітається з його духовною культурою, насамперед з фольклором, звичаями, традиціями, що фактично являють собою опредметнену національну психологію. А в українському фольклорі дістали відображення не тільки релігійні мотиви, але й не меншою мірою антирелігійні, особливо анти-уніатські і антикатолицькі настрої. Чимало зібрано, проаналізовано, опубліковано таких українських фольклорних творів, які мають відверту антирелігійну спрямованість. Народ глузує не лише з попів, дяконів, монахів, з форми церковних обрядів, але й зі змісту молитв, віровчення, суперечливих моральних настанов християнства. Дуже далекими від релігійних канонів — бурлескними, травестійно-приземленими, зі всіма людськими вадами постають в українському фольклорі і образи святих і самого бога — до речі, чорт значно частіше виявляється розумнішим, практичнішим і гуманнішим від нього. Але і він поступається перед розумом і чеснотами людини-трудівника — головного позитивного персонажу українського фольклору. Отож, даремно буржуазні націоналісти намагаються знайти «підтвердження» своїх спекуляцій про «релігійність української психіки» в українській літературі. Не рятують їх і апеляції до письменників-полемістів XVI—XVIII ст., у творах яких досить часто таврується віра в усякі чудеса і догми. Проти унії і католицизму, продовжуючи традиції полемістів, виступали Г. Сковорода та Я. Козельський. Антиуніатські, антицерковні настрої українських трудящих, їх вільнодумство та скептицизм щодо релігії, що особливо посилювались в періоди загострення класової боротьби, дістали широке відображення і в літературі революційного демократизму — ідеології трудового селянства, яке становило тоді більшість українського народу. Антирелігійним, антиклерикальним спрямуванням відзначається творчість Т. Г. Шевченка, інших класиків нашої літератури. Формальне, байдуже ставлення українського народу до релігії, вороже — до католицизму, унії, стихійно-матеріалістична психологія

* Закінчення — початок в № 4 за 1988 р.

трудящих показана в багатьох творах Івана Франка, Лесі Українки, Павла Грабовського, Юрія Федьковича. Ворожий і чужий українському народові, його психології образ унії, релігії постав у творах М. Павлика, Л. Мартовича, О. Кобилянської, М. Черемшини, О. Маковея. Стихійний атеїзм українського народу, його скептичне ставлення до релігії зобразив практично в усіх своїх творах В. Стефаник. Це ж можна сказати про гідних спадкоємців революційних демократів, прогресивних письменників Західної України ХХ ст. Я. Галана, С. Тудора, В. Бобинського, О. Гаврилюка, Я. Кондру, С. Масляка, К. Пелехатого.

Переконливим спростуванням уніатсько-націоналістичних тверджень про виняткову «релігійність української національної психології», її схильність до уніатства є, нарешті, й історія української трудової еміграції, в тому числі, канадської, серед якої уніатство ніколи не мало популярності.

Найпереконливішим же фактом, який свідчить про те, що релігійність (а тим більше схильність до уніатства) ніколи не були суттєвою рисою психології українського народу, є утвердження масового атеїзму на Україні в радянський період, у ході будівництва соціалістичного суспільства.

У статті О. І. Уткіна (Київ) *«Клерикально-націоналістичні фальсифікації свободи совісті, становища релігії і церкви на Радянській Україні»* (18 с.) викриваються спроби буржуазно-націоналістичних і клерикальних ідеологів фальсифікувати сутність політики КПРС і Радянської держави щодо релігії і церкви, по-наклепницькому трактувати реальне становище релігійних організацій в СРСР, їхню діяльність та правовий статус. Як показує автор, на цій антикомуністичній «ниві» діють десятки клерикальних і націоналістичних організацій, створених в капіталістичних країнах, яким прислужуються і зарубіжні залишки уніатства. Їх зусилля спрямовані на те, щоб видати за переслідування віруючих природне за соціалізму ідейне протистояння науково-матеріалістичного і релігійного світоглядів, гуманістичну боротьбу з релігійними забобонами. Буржуазна і клерикальна пропаганда твердить про неможливість нормальної діяльності церкви в СРСР, відсутність кадрів духовенства, духовних учбових закладів, закликає релігійні і громадські організації світу «звернути більше уваги» на буцімто катастрофічне становище церкви на Україні.

Теоретичною основою таких інсинуацій є перекошування змісту й форм реалізації за соціалізму принципу свободи совісті. Звертаючи на це особливу увагу, автор показує, що соціалістична свобода совісті за своїм змістом ширша і глибша від буржуазної свободи совісті і забезпечує однаковою мірою інтереси як віруючих, так і атеїстів. Соціалістична держава для здійснення свободи совісті створює необхідні політичні, економічні, ідеологічні умови, закріплює їх в Основному Законі країни.

На Україні зареєстровано і діє майже сім тисяч релігійних громад різних течій (православних, католицьких, старообрядницьких, мусульманських, іудейських і сектантських). Релігійні центри публікують необхідну для задоволення релігійних потреб віруючих літературу: Біблію, Коран, богословські праці, журнали, молитовники, календарі — всього близько 50 різних видань. Одне це доводить безпідставність вигадок клерикально-націоналістичної пропаганди.

Уніатсько-націоналістичні і буржуазні фальсифікатори твердять, нібито зменшення кількості релігійних громад і монастирів у СРСР, порівняно з дореволюційним періодом, свідчить про їх насильницьке закриття. Справді, кількість громад і молитовних будинків у СРСР дещо зменшилася, але зовсім не з тих причин, про які говорить клерикально-націоналістична та буржуазна пропаганда. Грандіозні соціально-економічні, політичні перетворення, які відбулися в нашій країні за

роки Радянської влади, масова участь трудящих в соціалістичному будівництві, успіхи в галузі науки й техніки, досягнення культурної революції, велика робота щодо ідейно-політичного виховання населення — все це сприяло глибоким змінам у свідомості радянських людей, їх відходу від релігії. Значне зменшення кількості віруючих сприяло і скороченню церковної мережі через зняття з реєстрації релігійних громад і закриття їх культових приміщень у цілковитій відповідності з радянським законодавством про релігійні культу.

Характерно, що в буржуазній і клерикальній пропаганді майже нічого не говориться про закриття монастирів, культових споруд, семінарій у капіталістичних країнах. А тим часом лише за 1970—1978 рр. кількість духовних семінарій в Італії, наприклад, скоротилася на 30%. А в Англії щорічно закривається понад 90 церков, третю частину їх зносять. Чому ж, проливаючи крокодилячі сльози з приводу нібито порушення «прав віруючих і церкви» в соціалістичних країнах, ідеологи імперіалізму, їхні лакеї — лідери клерикально-націоналістичних організацій — так старанно обходять ці безперечні факти, які, якщо слідувати їхній логіці, теж свідчать про утиски віруючих з боку буржуазної держави?

Уніатсько-націоналістична пропаганда намагається зобразити радянське законодавство про культу як якесь «нагромадження заходів, спрямованих кінцем кінцем на знищення церкви». Заходи, що здійснює Радянська держава щодо зміцнення соціалістичної законності і правопорядку, в тому числі посилення адміністративної і карної відповідальності за порушення законодавства про культу, розцінюються клерикалами не інакше, як адміністрування стосовно віруючих і церкви, як тотальний «контроль комуністичної партії і Радянської держави над віруючими». Однак суворе додержання законів — це зовсім не «тотальний контроль». Основу правових актів СРСР, що визначають ставлення соціалістичної держави до релігії та церкви, становлять такі демократичні принципи, як свобода совісті, відокремлення церкви від держави і школи від церкви, гарантований захист прав і рівноправності громадян незалежно від їх ставлення до релігії, вільне відправлення релігійних культів і свобода науково-атеїстичної пропаганди.

Державний контроль за дотриманням законодавства про культу здійснюють Рада в справах релігій при Раді Міністрів СРСР, її уповноважені в союзних і автономних республіках (в Українській і Вірменській РСР — Ради в справах релігій при урядах республік), краях, областях, міських Ради народних депутатів. Надійні й стабільні соціально-економічні гарантії соціалістичної держави створюють необхідні умови для реального функціонування соціалістичної демократії, її розширення і зміцнення.

Відповідно до радянських законів про свободу совісті за їх порушення встановлено дисциплінарну, адміністративну і кримінальну відповідальність. Більшість громадян нашої країни (а серед них і віруючі та духовенство) відзначає справедливність законодавства про культу, з повагою ставиться до нього, дотримується його вимог, вважаючи це своїм громадянським правом і обов'язком. Однак деякі по-фанатичному, по-екстремістському настроєні віруючі і церковники, котрих уніатсько-націоналістична пропаганда зображає як «борців за віру», чи навіть як прихильників вигаданої за рубезем «релігійної опозиції», виступають з безпідставними вимогами про надання їм умов для необмеженої релігійної діяльності, евангелізації всього населення, відповідно, з вимогами про обмеження, а то й заборону науково-атеїстичного виховання, що, ясна річ, неприйнятно для нас, бо суперечить і нашим законам, і нормам та ідеалам соціалістичного співжиття. Ідеологічні центри імперіалізму, в тому числі і клерикально-націоналістичні, роблять на них особливу ставку, штовхають їх на шлях антирадян-

ських і антигромадських дій, вимагають створювати і різними шляхами передавати за кордон якомога більше матеріалів, які нібито свідчать про «беззаконня» в нашій країні. І якщо релігійні фанатики і екстремісти притягаються кінець кінцем до відповідальності, то аж ніяк не за віру в бога і не за релігійні переконання, а за конкретні порушення радянських законів.

В основу політики КПРС і Радянської держави щодо релігії покладені принципові положення марксизму-ленінізму, що засуджують нав'язування віруючим науково-атеїстичних поглядів, методи адміністрування у відносинах з релігійними організаціями. Та ігноруючи це, уніатсько-націоналістичні ідеологи для обґрунтування своїх вигадок вихоплюють із різних завдань і функцій соціалістичної держави одну — боротьбу за атеїзацію суспільства — і, називаючи її «головною», протиставляють іншим її завданням і функціям, зводять наклепи на притаманні соціалізму гуманістичні форми її здійснення і запевняють, що «боротьба з релігією» нібито і характеризує всю сутність Радянської соціалістичної держави.

Подібні заяви абсолютно неправомірні. В них критерії буржуазної демократії використовуються для оцінки соціалістичної демократії, прав і свобод громадян, за безперечні беруться положення буржуазної політичної концепції про протилежність інтересів держави і особистості, повністю ігнорується принципова єдність інтересів особистості, суспільства і держави в умовах соціалізму.

Л. П. Новохацька (Київ) у статті *«Уніати на службі імперіалістичної пропаганди»* (21 с.) відзначає, що понад три століття існування греко-католицької церкви на українській землі — це час її ганебного, рабського, зрадницького служіння «своїм» і «чужим» експлуататорам, час інтриг і політичних провокацій проти власного народу. Уніатська ієрархія довгі роки вірою і правдою служила австро-угорській монархії, польській шляхті, німецько-фашистським окупантам, була і є «п'ятою колоною» Ватикану щодо східнослов'янських народів.

Свідомо перекручуючи правду про становище релігії і церкви в СРСР, про радянське законодавство щодо релігійних культів, закордонні верховоди УКЦ (української католицької церкви) спрямовують свої пропагандистські зусилля на те, щоб вороже настроїти світову громадськість проти реального соціалізму, розпалити релігійний фанатизм поміж віруючих у нашій країні, викликати в них недовіря до політики КПРС і Радянської держави. Це — стратегічна лінія діяльності закордонних представників УКЦ і вона лишається недоторканою попри всі зміни у її керівництві.

Сьогоднішній голова УКЦ М. Любачівський не поступиться своїм попередникам А. Шептицькому і Й. Сліпому у відвертому антикомунізмі. У своїх проповідях, жонглюючи євангельськими текстами та фальсифікаціями про становище релігії і церкви в СРСР, він залякує віруючих міфічною «радянською загрозою», вимагає «берегти вірність» антинародним постулатам українського буржуазного націоналізму, боротися за «комунізм і атеїзм».

Користуючись значною фінансовою і політичною підтримкою Ватикану та реакційних сил Заходу, УКЦ перетворилася у знаряддя «психологічної війни», розв'язаної імперіалізмом проти нашої країни, у завзятого провідника антикомунізму. Вона підтримує створену після другої світової війни у США та Канаді бандерівську організацію «чотирьох свобод України», яка згодом увійшла до складу профашистського «Українського конгресового комітету Америки» (УККА), очолюваного колишнім співробітником американської військової розвідки Л. Добрянським. Ця організація разом із так званим Комітетом українців Канади (КУК), будучи слухняним знаряддям розвідувальних служб імперіалістичних держав, виконує роль координаційного центру клерикально-націоналістичних угруповань. До складу їх виконавчих

органів разом з колишніми есесівцями та поліцаями входять і єпископи УКЦ. До керівництва УККА належать, наприклад, уніатські священники М. Марусін, М. Хорін, керівництво КУК очолює митрат В. Кушнір.

Реакційність клерикально-націоналістичного духовенства чітко виявляється у його потугах на «теоретичній» ниві. У своїх брошурах і проповідях служителі УКЦ освячують приватну власність як «основу і гарант» свободи та ініціативи, як «важливу умову» громадського порядку і соціального прогресу, цілком ігноруючи ті наслідки, до яких призводила і призводить приватновласницька експлуатація людини людиною.

Грубим нападкам піддають ідеологи клерикалізму владу пролетаріату, звинувачують її в антидемократизмі, «принижуванні» свободи і політичних прав особи. Радянський лад іменується ними не інакше, як «червона тиранія» та ін. Їхнім соціальним ідеалом була і лишається «селянська дрібнобуржуазна республіка» і куркуль, який веде «зразкове господарство»; для них робітничий клас — це, мовляв, голодранець, «войовничий кочівник», який не розуміє національних (читай — націоналістичних) потреб і прагнень.

Ідеологи клерикального націоналізму намагаються довести, нібито уніатство в УРСР продовжує існувати і зберігає такий же вплив, який мала унія в дорадянський період. Ці твердження мають на меті не лише створити видимість ідеологічної слабкості і неідездатності марксизму-ленізму, але й будь-що спонукати колишніх греко-католиків до боротьби з соціалістичною ідеологією, з принципами і нормами співжиття радянських людей. Крім того, ідеологи УКЦ прагнуть викликати інтерес у віруючих та невіруючих до самоліквідованої уніатської церкви і знайти собі прихильників поміж них, щоб таким чином послабити ідейно-політичну єдність українського народу.

Автор статті правильно зазначає, що не варто перебільшувати вплив клерикалів-націоналістів, яким навіть за кордоном протистоять прогресивні українські організації: «Ліга американських українців» (ЛІАУ), «Лемкосоюз» — у США, у Канаді — «Товариство об'єднаних українських канадців» (ТОУК), «Робоче товариство взаємодопомоги» (РТВ). Ці організації мають свої видавництва: «Українські вісті», «Карпатська Русь» (Нью-Йорк), «Життя і слово» (Торонто), проводять значну патріотичну роботу серед співвітчизників, пропагують великі досягнення СРСР і країн соціалізму, виступають за розрядку міжнародної напруженості, за роззброєння та мир. Перебуваючи в лавах загальнодемократичного руху, вони виступають активними прихильниками дружби народів, прагнуть до розширення культурних зв'язків з нашою країною.

На жаль, можливості цих організацій обмежені. Вони повсякчас відчують тиск реакційних кіл імперіалізму, спецслужб і націоналістичних угруповань, які здійснюють проти них підривну діяльність, засилають у їх середовище свою агентуру та провокаторів. Але, попри всі перешкоди, культурні зв'язки закордонних українців з Радянською Україною розширюються, до них все частіше й активніше залучається молодь.

М. С. Пасічник (Львів) у статті «Самоліквідація — закономірний фінал безславної історії Брестської церковної унії» (19 с.) відзначає, що ось уже понад сорок років українські буржуазні націоналісти зі злобою згадують про Львівський церковний собор 1946 року, який, всебічно розглянувши історію виникнення насильницької Брестської церковної унії 1596 р., наві'язаної українському народові папським Римом і пануючою верхівкою шляхетської Польщі, викрив антинародний характер уніатства, рішуче засудив «ненависть та братовбивчу боротьбу», яку несла на Україну унія протягом всього свого існування, і одногласно вирішив ліквідувати унію.

В одну мить з-під влади Ватикану вийшли три великі єпархії у кілька мільйонів пастви. Разом розвалилась релігійно-політична структура, хитрощами й насильством ліплена й утримувана протягом віків ворогами українського народу. Зрозуміло, що це викликало шалену люту Ватикану та його прислужниці — верхівки УКЦ.

Львівський собор, як і прийняте ним рішення, стали предметом злісних нападок та інсинуацій, мета яких — поставити під сумнів його повноважність, а разом і «підтвердити» вигадки про відсутність свободи совісті в нашій країні. Так, у супереч дійсності, дехто намагається довести, що це «влада організувала собор, а їй у цьому допомогла Руська православна церква і Костельник». Скликання ж собору було, мовляв, тільки «прикриттям беззаконня».

Однак немає таємниці в тому, що в підготовці і проведенні собору брали участь, наприклад, єпископ Антоній Пельвецький — гусатинський декан греко-католицької церкви, висвячений на єпископа Станіславського і Коломийського; Михайло Мельник — генеральний вікарій Перемишлянської єпархії, висвячений на єпископа Дрогобицького і Самборського; що серед учасників собору були також 216 священнослужителів-депутатів, які представляли 986 священників із Львівської, Тернопільської, Станіславської і Дрогобицької областей, а також 19 делегатів від віруючих. І тільки 281 священнослужитель із греко-католицького кліру залишилися на старих позиціях і відмовилися від розриву з Ватиканом (у минулому вони якраз і підтримували тісні зв'язки з фашистами та українськими буржуазними націоналістами, підкреслює М. С. Пасічник).

Націоналістичні ж клерикали твердять своє. Для них, наприклад, Г. Костельник і його прибічники — «випадкові» люди, що буцімто «ніколи не мали церковних повноважень».

А й справді, хто такий Г. Костельник — ініціатор ліквідації уніатства? — питає автор статті. Всім, обізнаним з цією справою людям, відомо, що він був непересічний церковний діяч, богослов і філософ, релігійний письменник і поет, який мав серед віруючих і духовенства значний авторитет. Правда, Г. Костельник був безумовним противником матеріалістичного світогляду, про що свідчать його книги і статті, спрямовані проти матеріалізму й атеїзму; крім того, в його філософських і публіцистичних творах часом відлунували й націоналістичні мотиви. Нагадуємо про це для того, щоб показати, що Г. Костельника аж ніяк не можна запідозрити ні у прихильності до «безбожників», ні в ролі, скажімо, «агента КДБ», або просто «безталанного відступника», яким його намагаються зобразити сучасні уніатські витії. Отже, висновує М. С. Пасічник, рішення Львівського собору 1946 р. — це неспростовне свідчення повного ідейного, політичного і організаційного банкрутства греко-католицької церкви, а її самоліквідація — невідворотний і закономірний фінал її безславної історії. І здійснена вона була, як про те свідчать факти, самими ж віруючими. Останньою і до того ж кривавою краплею, що переповнила чашу їх терпіння, стали запроданські дії уніатської верхівки в західних областях України під час фашистської окупації. Не зайве ще раз нагадати про це закордонним «борцям за права віруючих в СРСР», щоб не кружляли вони тільки у «висотах» своїх пропагандистських «звернень» і звинувачень, а хоча б інколи спускались і на «гріховну землю» — тим більше, що заплямована вона непростимим гріхом зради, яким затаврований саме уніати.

Запроданські діяння митрополита Й. Сліпого та його підручних — це зовсім не випадковий акт в історії уніатської церкви. Це відображення порочної, вкрай реакційної, антинародної її суті. Щоб у цьому переконатися, досить подивитися на «життя» її «отців», її перших єпископів, тих, хто вірою й правдою служачи іноземним загарбникам, створював уніатство.

Спираючись на історичні документи, М. С. Пасічник із фактами в руках розвінчує буржуазно-націоналістичні «легенди» про «творців унії». Ось, наприклад, Іпатій Потій. Його батько Лев був секретарем польського короля. Королівським секретарем був і сам Іпатій. Потім він — суддя (тобто знову ж таки польський урядовець) у Бресті, де вірою і правдою продовжував служити шляхті і мав за те шану від неї. Релігійну віру цей засновник унії змінював кілька разів. Будучи королівським секретарем, а потім суддею, часто зустрічався з папським нунцієм, з відомими тоді шляхтичами Замойським, Сапегою, з польським єпископом (пізніше кардиналом) Мацейовським. Тісні стосунки мав Потій і з єзуїтами Скаргою і Герберстом. Оце і є той синкліт, який на ділі найбільше клопотався про запровадження унії на українських землях.

Отже, основну роботу щодо насадження уніатства на українських землях провадили польська шляхта і Ватикан, послуговуючись наймитами типу Потія, Терлецького та ін. Польський король Сігізмунд III призначив Потія єпископом майже несподівано для останнього, бо той після смерті дружини (наприкінці 1592 р.) саме збирався знов одружитися. Однак уже на початку 1593 року став єпископом, а побачивши, що український народ не приймає унії, почав за відмову від неї карати й переслідувати українців.

Не менш «святої» вдачі був і інший учасник насадження унії — Кирило Терлецький. Націоналістичні клерикали твердять, що це людина «високої поведінки», «поважності і доброти». А насправді? У статті наводяться висловлювання католицьких авторів, які підтверджують: ставши єпископом, Терлецький насильно відбирав для себе землі. Такі наїзди супроводжувались насильствами, грабежем, кров'ю і вбивствами. На нього за жорстокість подали скарги польському королю самі ж селяни.

Не дивно, що король Сігізмунд III узяв Терлецького під свій захист. У листі до урядників він наказував припинити всі судові справи проти Іпатія Потія та Кирила Терлецького, бо ж ці вірні слуги корони «мають їхати до папи римського у справах державних». «Справи державні» якраз і полягали насамперед у встановленні унії на українських землях. І робилось це нишком, крадькома, щоб народ не дізнався задалегідь про зраду єпископів.

Ось таке моральне обличчя зачинателів того, що уніатсько-націоналістичні запродакці пнуться видавати за «український католицизм». Цей католицизм ніколи українським не був. Він був силою чужоземною, силою загарбницькою, що завжди працювала на гнобителів українського народу.

Самоліквідація унії стала можливою внаслідок остаточного, у віках омріяного й виборюваного українським народом його соціального і національного визволення, його возз'єднання в рамках єдиної суверенної Української Радянської соціалістичної держави. Одним із результатів цього і було падіння останніх підпор уніатства, влаштованих визискувачами. І рішення Львівського собору стало лише вираженням віковичної байдужості й відризи українців-віруючих до унії й уніатства. Таку ж відразу відчуває український народ і до буржуазного націоналізму загалом, до його адептів, які стали на шлях зради інтересів Вітчизни.

Боротьба з його підступами — патріотичний обов'язок українських радянських суспільствознавців. Розглянуті нами статті І. М. Довгаля і В. С. Рибалка, Н. Я. Горбача, П. І. Гнатенка, В. В. Москальця, О. І. Уткіна, Л. П. Новохацької, М. С. Пасічника є певним внеском у цю боротьбу.

В. О. Андрушко

ПРО СЕКРЕТ МЕТОДУ В. М. ДАНИЛЕНКА

Нещодавно видавництво «Наукова думка» надрукувало останню книгу В. М. Даниленка «Кам'яна Могила». Валентин Миколайович Даниленко (1913—1982) — доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР — залишив чималу наукову спадщину. Будь-хто з тих, хто мав нагоду спілкуватися з ним і вчитись у нього, напевно, знає, що він був не тільки видатний археолог, а й дотепний співрозмовник і чудовий педагог. Певна річ, про це свідчать насамперед наукові праці В. М. Даниленка, присвячені неоліту та енеоліту України¹, а також неопублікована монографія, де розкривається ідеологія і космогонічні уявлення стародавнього населення Східної Європи, написана на основі ретельного вивчення ним зображень на археологічній кераміці. Та й за одностайним визнанням колег і учнів В. М. Даниленка, виступи його на методологічних семінарах Інституту археології АН УРСР були водночас і глибокими, і зрозумілими. Проте не всі його методи і одержані за їх допомогою результати дістали загальне визнання і одностайну оцінку його колег. І не пощастило саме тим методам читання і тлумачення піктограм, які були застосовані вченим вперше і ніколи ніким не фіксувалися.

Певний вплив на методику В. М. Даниленка зробили праці О. О. Потебні і А. Маршака². Але є всі підстави говорити про його власний, самостійний доробок. Коли автор цих нотаток мав можливість спілкуватися з В. М. Даниленком і запитував бесіди з ним.

Передусім підкреслимо, що цінність деяких методологічних знахідок, викладених у його книзі «Кам'яна Могила», в жодному разі не вичерпується межами археології. Вони становлять великий філософський інтерес: зачіпають таку важливу тему, як проблема розуміння.

В. М. Даниленко вважав, що відкриття в комплексі Кам'яної Могили, який міститься на території України, поблизу Мелітополя, Печери Чаклуна, а також наявність у ній цілого масиву палеолітичних зображень епохи мамонта і кінця епохи носорога, відразу ж вивело Кам'яну Могилу у ряд визначних світових старожитностей. Щоб зафіксувати і описати ці

зображення, довелося виробити методи, які до 1973 р. на східноєвропейському ареалі не були відомі³.

Безперечно, це стосувалося і тих зображень, які раніше були вже зафіксовані й описані іншими дослідниками цього комплексу, наприклад — зображень із Гроту Мамонта⁴. Саме з цього приводу автор даних рядків якось звернувся до В. М. Даниленка за проханням пояснити, як читаються прадавні зображення.

Розмова відбувалася вдома у Даниленка. Тут, поряд із словниками, альбомами і монографіями на різних мовах, можна побачити глечики, намистини, браслети, стародавні монети. Серед книг я надбав альбому — невеличкий томик, що містить філософські твори неоплатоників Апулея і Алкіноя, виданий в XVI ст., шкільний підручник діалектики Філіпа Меланхтона, літопис козацьких походів і громадянської війни на Україні — німецьке видання XVII ст., «Россійскую грамматику» Михайла Ломоносова, прекрасне видання «Іліади» Гомера грецькою і латинською мовами, датоване XVI ст. У відповідь на моє запитання з-під купи рукописів, папок, плівок копіювального паперу Валентин Миколайович витяг папку, дістав альбом з фотографіями численних зображень і журнал, де були надруковані такі самі фотографії, ми схилилися над ними:

— Ви знаєте, що археолог має домісловувати дію для того роду речей, який даний йому як підмет?

— Так, знаю.

— І щоразу, коли це можливо, треба ставити себе на місце творця речей, щоб звести цей рід до найпростішого питання.

— Як це?

— Ось це зображення зняте в Гроті Мамонта. Ви можете сказати, що зображено на малюнку? Насамперед, з якого боку потрібно дивитись на нього?

— Судячи з усього, це лів. А за ним — кінь і, здається, людина, що лежить, розкинувши руки.

— А коні ходять по деревах?

— Ні.

— Я вважаю, що це напис. Його слід читати так: «семеро воїнів і семеро коней принесені в жертву Богині Життя».

— Богині Життя? — перепитав я.

¹ Даниленко В. М. Кам'яна Могила. — К.: Наук. думка, 1986. — 152 с.

² Даниленко В. Н. Неолит України. — Київ, 1969.

³ Marshac A. Notation dans les gravures du Paléolithique supérieur // Nouvelles méthodes d'analyse. — Bordeaux, 1970.

8. Філософ. думка. — 1988. — № 5.

⁴ Даниленко В. М. Кам'яна Могила. — С. 77.

⁵ Див. публікацію В. М. Гладіліна: Gladilin V. N. Die Felsbilder der Kamen-naia Mogila in der Ukraine // JPEK. — Berlin, 1969. — 22. — S. 82—92.

Вона ж, звичайно, і Богиня Смерті? Щось на зразок Калі?

— Вас це дивує? Гаразд. А якщо малюнок перевернути «догори ногами», то що ви бачите тепер?

— Я бачу зображення коня і людини, які лежать.

Чому ж його не надрукував так автор цієї наукової статті?⁵

— Бо він цього не зрозумів.

А от погляньте: що зображено там вище, за деревами?

— Це залежить від того, наскільки давній цей напис. Чи картина, якщо це картина...

— Чотири з половиною, п'ять тисяч років.

— Тоді це Дерево Життя.

Світлове Дерево, адже його гілки спрямовані вгору.

— Правильно — це Дерево Життя. Тепер постать зліва. Можна сказати, що і тут зображено людину?

— Принаймні це дуже нагадує постать людини.

— Але ж люди не бувають вищими за дерева?

— Тоді можна припустити, що це — дух життя, лісовий бог.

— Або богиня. З цього і почнемо.

Ви бачите, як людина, розкинувши руки, лежить біля ніг силуету божества.

Іх обох, людину й коня, принесли у жертву тому або тій, хто на зріст перевищує дерева.

— Так, це схоже на жертву.

— Тепер зверніть увагу на риски поруч. Скільки їх, ви полічили?

— Так, двічі по сім (одна сімка навмисне відокремлена від іншої) — священне число.

— Правильно, двічі сім — священне число.

— І це читається...

— «Семеро воїнів і семеро коней, принесені в жертву Богині Життя» (або Духові Смерті, бо, подібно до

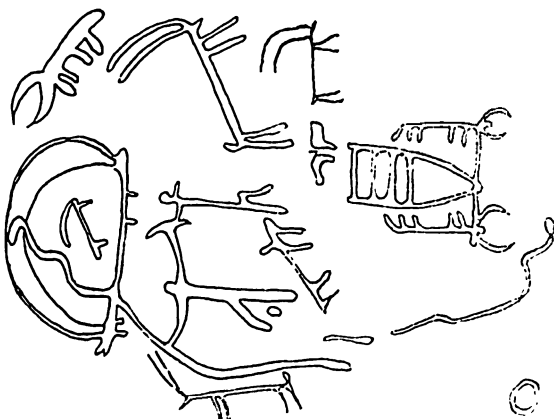
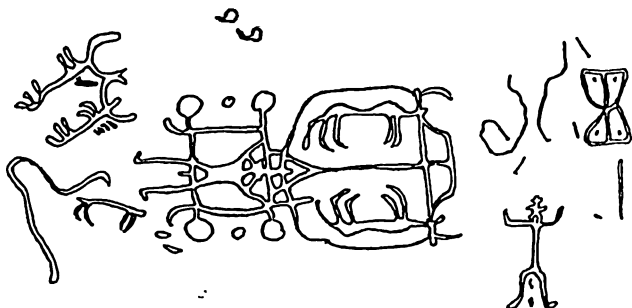
му, що ставили найпростіші питання до ліній малюнка, нанесених на поверхню каменя давнім митцем⁶.

Безперечно, В. М. Даниленко мав високий талант домислювати відсутню дію, мав хист відтворювати втрачені історичні обставини.

Якось він показував авторові цих нотаток наскельне зображення із Сасіанського району у Вірменії.

— Як ви оцініте ці малюнки? — запитав він.

— Виходячи з того, що тут поряд з візком зображені змії, символ хтонічних божеств, ми бачимо тут сцени поховального обряду.

— Загалом це правильно. А чому ось на цьому малюнку з-за краю візка виглядають ноги, а пеліжчика на ньому немає?

— Цього я не знаю.

— Бо візок критий. І саме це бажав підкреслити тут художник⁷.

В цьому і в подібних випадках В. М. Даниленко прагнув не стільки розглядати

⁶ У книзі В. М. Даниленка про Кам'яну Могили ми знаходимо дещо обережнішу інтерпретацію цієї піктограми: «поховальний епізод, де відтворено померлу людину, жертву у вигляді коня з числовим супроводом чотирнадцяти. Це відповідає реальній кількості коней, принесених в жертву. І, нарешті, саме божество» (Даниленко В. М. Кам'яна Могила. — С. 65).

⁷ Порівняй: Даниленко В. М. Кам'яна Могила. — С. 67.

⁵ Ibid.

Калі, вона має поєднувати в собі і те, й інше). Перед Вами стародавнє піктографічне письмо. Ви змогли його прочитати саме то-

зображення як семантичні членики (В. М. Топоров), скільки відтворити відсутню дію, і якщо це можливо, відтворити (тобто зрозуміти) спосіб мислення стародавнього художника. Іншого разу він показував мені невеличку статуетку, в якій права рука була відбита ще в стародавні часи. На спині в цієї антропоморфної фігури хтось вирізав, досить виразно, знак трилисника. З археологічної літератури відомо, що аналогічні статуетки зображують жіноче божество, у витягнутій вперед правій руці це божество звичайно тримало знак трилисника.

— Той, хто володів статуеткою, навіс цей знак після того, як руку було відбито, бо був упевнений у тому, що без цього знака статуетка втрачає свою магічну силу, — пояснював Даниленко.

Яким б довільним, на перший погляд, не здавалися б ці висновки, ідея, яка лежить в їх основі, уявляється мені дуже плідною. Не можна будувати узагальнення в галузі вивчення стародавніх ідеологій, зокрема щодо палео-неолітичного мистецтва, виходячи лише — і навіть головним чином — із комбінації знаків, як це намагався робити В. М. Топоров⁸.

Насправді, якщо ми припустимо, що α — група «чоловічих» знаків, символів; β — група «жіночих» знаків, то можна за загальними ознаками виділити групу (довільну!) з $\alpha + \beta$. Проте це ще не дозволяє зробити загальний висновок, як це робить Топоров: «...знаки є елементами формального запису палеолітичних зображень»⁹.

Через те, що зміст цих знаків абсолютно не ясний, наведений вище приклад можна проінтерпретувати і так: «перше (α) — незрозуміле», «друге (β) — незрозуміле», отже, перше і друге є, з цього погляду, одне й те саме. Очевидно, для того, щоб знайти таку єдність зображень і знаків, яка читається, тобто $\alpha + \beta$, останні треба розглядати як запис певних дій, які мають бути нам зрозумілими, а не мати на меті лише формальний результат комбінування знаків на підставі будь-яких формальних ознак.

В. М. Даниленко був переконаний в безперервності міфологічної традиції і це переконання ніколи не залишало його під час аналізу пам'яток культури і свідчень стародавніх ідеологій. Іноді, як приклад тткої безперервності стародавньої міфологічної традиції, він наводив аналіз С. О. Потебнею народної пісенної-заклинання, яка сягала ритуалів, пов'язаних з культом плодючості: «Сіяв, сіяв просо, дід, дід, дід!»

— Той, хто запам'ятав цю сакральну формулу, — підкреслював В. М. Дани-

ленко, мабуть, вже не розумів того, що означає слово «дів» («дис»), не знав, що це — ім'я бога неба. І зробив його ще архаїчнішим, підставивши замість незрозумілого йому «дів», досить зрозуміле — «дід».

Чудовим об'єктом для випробування методів Даниленка була унікальна пам'ятка, історико-археологічний комплекс Кам'яної Могили, перше заселення якої відбулося десять тисяч років тому. Крім В. М. Даниленка, цю пам'ятку досліджували М. Г. Веселовський, О. М. Бадер, Н. Я. Руданський, В. М. Гладілін. Даниленкові вдалося відкрити тут готи Чаклуна, Собакки, Скінії та близько сотні чурінгоподібних плиток, суцільно вкритих стародавніми накресленнями. Йому вдалося переконливо обґрунтувати зміну ідеології найдавнішого населення цієї території, спираючись на аналіз археологічних свідчень матеріальної культури. Найдавнішу групу утворюють зображення, що стосуються мисливської та рибальської магії; пізніші зображення — так званої кіської тематики. Слід зважати і на співіснування ідеологій. Можливо, внаслідок цього прочитання деяких зображень мало для пізніших поколінь мисливців вже суто ритуальне значення. Тому, підправляючи їх, вони не завжди розуміли справжній контекст малюнків. Наприклад, такою є група, в якій переважають малюнки биків, морфологічно близьких до турів. Деякі з них мають роги, подібні до цап'яних або оленячих. «Це, — відзначає Даниленко, — результат недогляду фікаторів, які сприйняли певні вивітрени (на зображенні. — В. А.) частини рогів за справжню фактуру»¹⁰.

В аналізі семантики зображень підкреслюється переплетіння астральних символів з мисливською та рибальською тематикою.

Для мене книга В. М. Даниленка цікава ще й тим, що в ній робиться спроба (шляхом виділення сюжетно-композиційних форм та їх введення в семантичну сферу мистецтва стародавньої людини) обґрунтувати можливість розвитку мистецтва як особливої сфери творчості. Вважаю, що вона становить інтерес саме для філософів, адже в ній викладені методи тлумачення піктограм, цінні тим, що вони мають на увазі не лише відтворення, «конструювання» ідеологій стародавньої людини в цілому, а й передбачають спробу, виходячи із уявлення про неперервність психічного й інтелектуального розвитку людини, зрозуміти її вчинки, її уявлення про навколишній світ і, нарешті, це дуже цікавий приклад використання творчої інтуїції у науковому дослідженні.

⁸ Топоров В. Н. К происхождению поэтических символов. Палеолитическая эпоха / Ранние формы искусства. — М., 1972.

⁹ Див. там же. — С. 87.

¹⁰ Даниленко В. М. Кам'яна Могила... — С. 58.

¹¹ Там же. — С. 140.

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР В АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ КПРС НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

8—10 вересня 1987 р. в Умані (Черкаська область) відбулась регіональна міжвузівська конференція «Людський фактор в аграрній політиці КПРС на сучасному етапі». Проводили її Черкаський обком Компартії України, Інститут філософії АН УРСР, ІПК викладачів суспільних наук при КДУ та Уманський сільгоспінститут.

У роботі конференції взяли участь понад 170 учених, викладачів сільськогосподарських вузів практично з усіх регіонів Радянського Союзу.

Пленарне засідання відкрив завідуючий відділом науки і навчальних закладів Черкаського обласного комітету партії М. І. Бушин. З основного доповіддю «Роль людського фактора у прискоренні соціально-економічного розвитку сучасного села» виступив В. І. Шинкарук (Київ). Він зазначив, що треба пильніше вивчати широке коло питань, які стосуються дослідження специфіки сільськогосподарського виробництва в структурі суспільного виробництва, визначення місця і ролі в ньому людини.

Т. О. Кудріна (Москва) проаналізувала особливості формування економічної свідомості сільських трудівників в умовах перебудови і вплив цього процесу на активізацію аграрної політики КПРС на нинішньому етапі.

У доповіді Ю. В. Осичнюка (Київ) основну увагу було звернено на необхідність глибокого дослідження соціально-економічних механізмів, які впливають на процес формування нового типу селянина, на важливість визначення і відповідного аналізу основних закономірностей цього процесу.

Практичний досвід у раціональній організації праці в сільськогосподарському виробничому колективі як основі її високої продуктивності виклав ланковий колгоспу ім. О. В. Суворова О. М. Парубок (Черкаська обл.).

На секції «Людський фактор у прискоренні соціально-економічного розвитку сучасного села» обговорювалось широке коло питань, пов'язаних з піднесенням

ролі людини в сільськогосподарському виробництві. Так, наприклад, Н. В. Трусевич (Сімферополь) спинився на обґрунтуванні необхідності комплексного підходу в дослідженні проблеми людського фактора. Аналізові лєнінської концепції соціалістичного перетворення сільськогосподарства присвятила свій виступ О. А. Вєчеріна (Москва).

Н. Х. Кучерявенко (Харків) акцентував у доповіді на тому, що досягнення нового, якісного зростання виробництва АПК ставить за вимогу не лише вироблення нових принципів управління виробництвом, але й залучення нових людей, які мають високий рівень економічного мислення.

Про конкретні шляхи активізації людського фактора в сільському господарстві йшлося у виступі В. А. Нутріхіна (Вологда). Проблемам сільськогосподарських трудових колективів як соціальної форми реалізації людського фактора були присвячені виступи О. І. Гриньова та П. С. Костіна (Львів). М. В. Недельська (Благовіщенськ) у своїй доповіді приділила основну увагу методологічному аналізу впливу сільських трудових династій на зміст і умови виробничого процесу.

Ю. І. Ширяєв (Київ) висловив думку, що невідповідність виробничих відносин рівневі розвитку продуктивних сил, інтенсифікації сільського господарства в кінцевому підсумку виявилась в ігноруванні госпрозрахункових відносин, принципу самоокупності, в послабленні матеріальної заінтересованості й відповідальності за результати роботи господарств.

Соціально-психологічним аспектам в управлінні сільськогосподарським виробництвом був присвячений виступ О. О. Белінського (Умань). В. С. Зубов і А. Л. Бержанір (Умань) спинились на характеристичні конкретних напрямів активізації людського фактора в сільськогосподарському виробництві.

Конкретні економічні й соціальні аспекти активізації людського фактора в

системі АПК були предметом уваги у виступах С. К. Каліберди (Тернопіль), В. П. Соколовського (Червоноармійськ), М. Ю. Замаховської (Умань), М. Ф. Черемісіна та Т. Н. Черемісіної (Мінськ), І. Я. Лисого і І. Ф. Чорнобаби (Умань). С. Г. Боровик (Одеса) спинився на питаннях формування гармонійних відносин між людиною і природою, морально-гуманістичних начал в екологічній діяльності суспільства, зростання ступеня відповідальності людини перед природою.

Роботу секції «Діяльність сільських партійних організацій щодо активізації людського фактора» відкрив В. І. Полурез. З інтересом були заслухані виступи М. С. Кириченка (Мінськ), Д. С. Шелеста (Одеса), Х. В. Койха (Ест. РСР), В. І. Зайднер (Ростов. обл.), В. Н. Докашенка, І. Ф. Бабича (Дніпропетровськ), В. Л. Штефана (Кіровоград), Н. Є. Фріммер (Дар. АРСР), Л. В. Боровка (Мінськ), присвячені розв'язанню завдань активізації людського фактора в сільських партійних організаціях. В. М. Павлюченко (Кіровоград) підкреслив, що традиційна система «зворотного зв'язку» в пропагандистській роботі перестала відповідати запитам часу, почала гальмувати перебудову, яка розгорнулася в організації спілкування партійних комітетів з людьми в конструктивному дусі відвертості і ленінської правди. У виступі Л. А. Марчука (Дніпропетровськ) аргументованій критиці було піддано концепції французьких радянологів щодо ролі людського фактора в аграрній політиці КПРС.

З. Ж. Жорабекова (Джамбул), А. М. Шатохін та Г. А. Донець (Умань) спинились на ролі партійних документів в економічному вихованні трудящих. З досвідом партійних організацій Західного Сибіру у вдосконаленні системи морального стимулювання трудівників сільського господарства познайомив А. І. Карант (Омськ).

Про підвищення впливу ВЛКСМ на ідейно-політичне виховання сільських старшокласників доповів Л. М. Перевозник (Кіровоград). Аналізу мотивів участі сільської молоді в трудовій діяльності присвятили свої виступи А. М. Шатохін, а також С. Ф. Шушарова (Черкаси). Л. О. Шевченко звернула увагу на економічні чинники активізації

людського фактора в умовах сімейного підприємства.

У роботі третьої секції «Соціальна політика КПРС і розвиток суспільних відносин в умовах сільськогосподарського виробництва» було порушено проблеми соціально-культурного розвитку сучасного села в умовах перебудови, ролі людського фактора в соціальній політиці та нових формах господарювання в агропромисловому комплексі. Цим проблемам були присвячені виступи М. І. Бушина (Черкаси), М. І. Лавринівича (Житомир), А. У. Коваля (Умань), В. Г. Пашенка (Полтава). В. П. Турвинний (Кам'янець-Подільський) розглянув у своїй доповіді питання піднесення культури агропромислової праці як важливу умову активізації людського фактора.

Аналізуючи вплив соціальної політики КПРС на активізацію людського фактора, Є. Ю. Пинягіна (Тернопіль) відзначила, що через соціальну політику реалізуються результати економічної діяльності трудящих, які безпосередньо зачіпають їхні життєві інтереси, у ній втілюються вищі цілі соціалізму, виявляється гуманістична природа нового ладу.

На секції було розглянуто демографічні проблеми села, питання стабілізації сільськогосподарських виробничих колективів, профорієнтації сільських школярів. В. А. Бабкіна (Білгород) підкреслила, що основна роль в активізації людського фактора належить трудовим колективам.

Н. К. Рудюк охарактеризувала профорієнтацію як важливий засіб реалізації принципу «від кожного — за здібностями». І. С. Єленський (Полтава) розповів про комплексну цільову програму «Лікар», яка має поліпшити забезпеченість села медичними кадрами.

У доповідях П. С. Котика, А. І. Липинського, В. Є. Білоножко (Умань) розглядалися питання впровадження колективного підприємства як фактора ефективного використання трудових ресурсів села.

Про проблеми розвитку соціалістичного змагання трудових колективів агропромислового комплексу, культурно-побутового розвитку села, патріотичного й інтернаціонального виховання сільських трудівників йшлося у доповідях і виступах А. С. Філоненко (Харків), В. В. Юкіш (Львів), А. Р. Раєнді (Ест. РСР), Л. Ю. Очеретенко (Умань), Л. Т. Рудченко (Дніпропетровськ),

П. І. Мороза (Умань). Останній показав, що інтенсифікація сільськогосподарського виробництва і впровадження індустріальних технологій породили ряд проблем, пов'язаних з охороною навколишнього середовища і раціональним використанням природних ресурсів на селі. Тому вся діяльність спеціалістів агропрому має будуватись з урахуванням науково обгрунтованого прогнозування і попередження можливих небажаних впливів виробництва на природне середовище.

На засіданнях секції також виступили В. Г. Рись (Київ), А. П. Суржко (Ворошиловград), Л. Л. Кисловський (Одеса).

Підбиваючи підсумки роботи секції, В. П. Агафонов запропонував створити в кожній області соціологічні групи для дослідження соціальних проблем села. Їхню роботу мають взяти під свій контроль відповідні академічні інститути.

На засіданні четвертої секції «Вплив науково-технічного прогресу на змінування характеру і змісту сільськогосподарської праці, формування працівника нового типу» розглядалися питання, які стосуються перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної.

У виступі О. І. Здоровцова та Н. І. Єрина (Умань) на конкретному матеріалі було показано підвищення ролі людського фактора з розвитком науково-технічного прогресу. Е. К. Самборський (Київ) підкреслив, що перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної не зводиться до оснащення села машинною технікою, іншими індустріальними засобами. Проблема треба розглядати і розв'язувати в єдності і взаємодії всіх елементів: предмета, знарядь, суб'єкта праці, враховуючи при цьому специфіку сільськогосподарського виробництва.

Закономірністю розвитку соціалістичного сільського господарства в сучасних умовах, вважає Н. І. Миросинков (Кабардино-Балк. АРСР), є міжгосподарська кооперація й агропромислова інтеграція, що виявляється, зокрема в постійному зростанні кількості міжгосподарських підприємств і організацій.

У виступі О. В. Космовської (Чуваська АРСР) йшлося про формування

колективістського і творчого характеру праці сільськогосподарських працівників.

В. О. Чигрін (Київ) на матеріалах соціального дослідження в Київській області показав, що активізація трудової діяльності молоді в агропромисловому виробництві потребує створення безпосередньо в господарствах умов для її професійного зростання, підвищення кваліфікації, самоосвіти.

М. М. Редько (Умань), Л. А. Колтунов (Тюмень), О. О. Дукачов (Тернопіль), І. Ф. Кремешний (Умань), Г. К. Бурбаев (Ціліноград) спинились на питаннях про роль дисципліни у формуванні працівника нового типу, дефіцит кадрів у сільському господарстві, про комплексний характер процесу формування змісту сільськогосподарської праці, про підвищення мотиваційного потенціалу як умову активізації людського фактора в сільськогосподарському виробництві.

А. А. Богущкий на великому фактичному матеріалі Української РСР показав необхідність застосування в планово-економічних розрахунках показника сукупних затрат праці.

В. А. Лозовий та В. В. Рубанов (Харків) розглянули основні форми політичної освіти і самоосвіти.

В. В. Валешний (Дніпропетровськ) звернув увагу на те, що керівникам і спеціалістам сільськогосподарського виробництва треба оволодіти методами роботи з людьми з урахуванням психологічних і педагогічних закономірностей.

Ю. П. Петухов (Ленінград), Е. К. Перевалова (Ульяновськ) спинились на питаннях про соціологічні дослідження стану забезпечення кадрами в сільському господарстві, формування політичного мислення студентів сільськогосподарських вузів як важливий фактор перебудови.

У ході роботи конференції її учасники побували в господарствах Христинівського й Уманського районів Черкаської області, зустрілись з керівниками партійних і державних органів названих районів, дістали змогу обговорити широкое коло питань, пов'язаних з конкретною реалізацією сучасної аграрної політики КПРС.

В. С. ЗУБОВ, А. У. КОВАЛЬ,
М. М. РЕДЬКО, А. М. ШАТОХІН

СЕМІНАР-НАРАДА З ПРОБЛЕМ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Всесоюзний семінар-нарада, на якому обговорювався проект «Загальносоюзної комплексної програми естетичного виховання населення СРСР» (Ростов-на-Дону, 23—29 вересня 1987 р.), був організований міністерствами культури СРСР і РРФСР, вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, ВЦРПС та рядом інших установ, відповідальних за освіту та виховання. Поряд з працівниками міністерств у роботі семінару взяли участь вчені АН СРСР, АПН СРСР, вузів країни, педагоги-новатори.

Відкрила нараду заступник міністра культури СРСР Н. П. Силкова. З доповіддю, присвяченою викладу змісту проекту програми і аналізу пов'язаних з цим методологічних проблем, виступив Ю. І. Фохт-Бабушкін, заступник директора ВНДІ мистецтвознавства (в цьому інституті на основі багаторічних соціологічних досліджень, а також розробок інших наукових колективів країни саме і складався обговорюваний проект).

Про перспективи і проблеми художнього виховання, зокрема в школі, розповів Є. В. Квятковський. Він відзначив, що нам перш за все не вистачає учителів і вихователів, здатних кваліфіковано керувати процесами естетичного розвитку дітей. Крім того, немає потрібної взаємодії у справі виховання між освітніми і культурними установами. Та й з психолого-педагогічного погляду художня освіта посідає у школі необґрунтовано скромне місце (за винятком хіба що курсу літератури, хоча й відведена на цей курс кількість «годин» скоротилася з 1940 по 1985 р. майже на третину). Втім досвід ряду шкіл Естонської РСР показує, що збільшення обсягу курсів по вивченню мистецтв навіть за рахунок предметів природничо-математичного циклу зовсім не позначається на рівні знань з інших предметів — мабуть, завдяки зростанню в учнів навичок до творчого застосування набутого знання. Доповідач зробив висновок, що принципи послідовності і неперервності навчання слід поширити і на художню освіту в школі.

Про цілі, завдання і принципи естетичного виховання на сучасному етапі розвитку нашого суспільства йшлося у ви-

ступі М. І. Кнященка. На проблемах вдосконалення художньої освіти і виховання, їх інтенсифікації спинилася В. В. Алексєєва. Розмірковуючи про перебудову системи естетичного виховання і шляхи підвищення її ефективності, Ю. С. Друшкін висловив побоювання, що у поведінці сучасної людини естетичний фактор взагалі атрофується. О. М. Семашко відзначив необхідність взаємоузгодження усіх ланок естетичного виховання, а також загострив питання про врахування вікових і соціальних характеристик різних груп населення.

В. О. Волович присвятив свій виступ поліпшенню естетичного виховання в системі професійно-технічної освіти. Про взаємозв'язок музичної освіти й естетичного виховання говорили Н. Ю. Конопльова та Л. В. Наумова. Г. С. Лабковська підкреслила роль особистості вчителя, його власної естетичної культури, висвітлила деякі нагальні проблеми професійної підготовки вчителів музики.

Досвідом роботи у галузі естетичного виховання поділилися Г. С. Гун, В. С. Гузенко, Б. Я. Рибак. Визначаючи завдання комсомолу у справі формування естетичної культури молоді, О. І. Шендрик закликав до більш відповідального ставлення до молодіжної субкультури.

Під час роботи семінару був організований «круглий стіл», який вів Ю. І. Фохт-Бабушкін. Промовці одностайно відзначили, що потреба в єдиній системі естетичного виховання давно вже назріла. Підкреслювалась необхідність теоретичного обґрунтування розроблюваної програми естетичного виховання, планомірної взаємодії її з іншими напрямками ідеологічної роботи (О. М. Семашко, В. С. Кузнецов), важливості включення положень програми до соціально-економічних планів (Є. О. Наумов), потреба у висококваліфікованих кадрах, зокрема, для шкіл і профтехучилищ (Є. Д. Бляхер, Л. І. Барншева), неодмінність врахування потреб і здатностей людей, національно-культурних особливостей різних регіонів країни (Є. Д. Бляхер, А. І. Прохоров).

Обговорювався і конкретний зміст та структура програми естетичного вихован-

ня (А. М. Каган, В. С. Кузін, О. В. Мелік-Пашаєв, В. В. Алексєєва).

Окремо відзначимо пропозицію А. І. Ткачової щодо перегляду структури шкільних програм, поділу її на цикли (гуманітарний, технічний, естетичний, природничо-математичний, трудовий і фізичної культури) з метою запровадити в школі щоденні уроки з усіх циклів.

Про роль неформальних об'єднань у розвитку творчих можливостей молоді й участь комсомольських організацій в уп-

равлінні цими процесами розповів О. О. Іванов.

Учасники «круглого столу» відзначили необхідність розширення видання учбових посібників, експрес-інформації, методичної і популярної літератури з питань естетичного виховання, збірників з передового досвіду в цій галузі.

За підсумками роботи семінару-наради були прийняті рекомендації.

О. М. СЕМАШКО, О. А. КУЗНЕЦОВ

УДОСКОНАЛЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ПЕРЕБУДОВИ

5 лютого 1988 року Одеське обласне відділення Філософського товариства СРСР провело семінар з теоретичних проблем удосконалення міжнаціональних відносин в СРСР. Його відкрив голова відділення А. І. Уйомов. Він відзначив, що причини ускладнень у міжнаціональних відносинах, які спостерігалися останніми роками в нашій країні, пов'язані насамперед з порушеннями соціальної справедливості й упущеннями в інтернаціональному вихованні в нашому суспільстві. Крайніми виявами таких настроїв є діяльність організації «Пам'ять», події у Вірменії, Азербайджані і НКАО, Казахстані та ін. Вони потребують серйозного аналізу й прогнозування процесів у галузі міжнаціонального спілкування, пояснення їх сутності, пошуку шляхів удосконалення інтернаціонального виховання молоді.

У доповіді В. Д. Цимбалюка висловлювалася думка, що пожвавлення націоналістичних настроїв — це своєрідна реакція на прояв шовінізму з боку частини населення і керівного апарату нації, яка становить більшість населення в тій чи іншій республіці. Справа не в ускладненні міжнаціональних відносин, а в тому, що в умовах гласності, розширення демократії в міжнаціональних відносинах постали, нарешті, проблеми, які тривалий час заглизувалися й придушувалися. Благополуччя у сфері інтернаціонального часто виявлялося суто удаваним.

Об'єктивними причинами, які ставали на заваді розв'язанню цих проблем у мн-

улому, на думку доповідача, було те, що в роки громадянської війни не можна було беззастережно реалізувати лєнінські ідеї про право націй на демократичне самовизначення. Багато ж які сьогоднішні складності в національних відносинах пов'язані з відходом від лєнінських принципів національної політики в роки культу особи Сталіна та в роки застою. Й. В. Сталін багато що в лєнінському вченні про національне питання не прийняв. Працю В. І. Лєніна, де він піддав критиці план Сталіна про утворення союзу на основі автономізації, Й. В. Сталін називав національним лібералізмом. Сам він, як відомо, виявляв неодноразово великодержавний шовінізм і насаджував його. Саме його мав на увазі перш за все В. І. Лєнін, коли відзначав: «Відомо, що обрусілі інородці завжди пересолують щодо істинно руського настрою» (Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 341).

У теорії він замінив лєнінське положення про критичну переробку всього багатства людської культури положенням про необхідність відітнути непролетарський зміст дореволюційної культури.

В. І. Лєнін наполягав на тому, щоб у всіх документах було відображено, що всі республіки, поряд з Радянською Росією, об'єдналися в Радянський Союз. Це лєнінське положення було проігноровано, внаслідок чого РРФСР постала як «перша серед рівних», і невинпадково ми співаємо «Союзом незламним республіки вільні навіки з'єднала велика Русь», зауважив доповідач.

Сталін ввів у практику покарання цілих народів за провини окремих осіб, практику масових репресій. Вигнання із місць історичного проживання інгушів, чеченців, кримських татар, українців, білорусів, багатьох тисяч естонців, латишів, литовців, німців не сприяло зростанню довір'я і дружби між народами.

І все ж цінності соціалістичного способу життя, спільна боротьба за побудову соціалізму і за незалежність нашої спільної Батьківщини, життєва сила ленінського вчення про нації і національні культури пробивала собі дорогу до душ людей. Незважаючи на деформації і всупереч їм принципи пролетарського інтернаціоналізму стали моральною нормою у відносинах радянських людей. Інтернаціоналізм став нашим одвічним почуттям.

На думку доповідача, основними напрямками роботи щодо удосконалення інтернаціонального виховання радянських людей і зміцнення дружби та довір'я між народами нашої країни повинні стати:

- збалансований розвиток національних і союзних економік, неприпущення соціальної несправедливості стосовно всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини: здійснення господарського розрахунку, самоокупності і самофінансування стосовно не лише трудових колективів, галузей, а й цілих республік у поєднанні з розумною взаємодопомогою, яка виключає утриманство і паразитизм, небезпека яких виявилася в застійні роки;

- зняття всіляких заборон на дослідження історичного минулого всіх народів країни: об'єктивний виклад історичних фактів як найважливіша умова патріотичного виховання і подолання елементів недовір'я між народами, усунення їхніх «кривд»;

- забезпечення дійсно безперешкодного доступу до всіх багатств національних культур, що є єдиною умовою їхнього розквіту, взаємного збагачення і зближення;

- обов'язкове вивчення рідних (національних) мов й історії своїх народів, поряд з вивченням російської мови та історії СРСР;

- розробка кодексу і демократичних

процедур розв'язання національних питань.

Реалізація цих заходів, підкреслив доповідач, можлива тільки на шляхах послідовної перебудови нашого суспільства, зростання в ньому соціалістичних начал, демократії і гласності.

На думку П. К. Ткачука, ми поки що не маємо надійного визначення націй, що є перешкодою для випенення багатьох явищ міжнаціональних і міжетнічних відносин. Однією із причин формування загостреної національної самосвідомості деякої частини людей він назвав довільність і необґрунтованість, які припускалися в минулому у визначенні меж ряду республік і автономних областей. Розв'язати тепер це питання стало значно важче.

Сьогодні немає потреби зазначати в паспорті й анкетах належність до національності. Національна належність — власна справа людини. Тим більше не дозволено, виходячи з національної належності, розв'язувати питання про призначення на посаду, здійснення туристських поїздок та ін.

Г. Л. Боканурський піддав критиці як основані на історичному нецувті й духовній убогості теоретичні погляди й практичні дії об'єднання «Пам'ять».

Спиняючись на проблемах інтернаціонального виховання в Одесі, він зазначив, зокрема, необхідність створювати національні тримовні установи культури, забезпечити людям усіх національностей доступ до скарбниці національних культур. Водночас промовець висловив занепокоєння, що доступ до всіх історичних джерел може стати причиною появи між-національної неприязні.

Підсумки семінару підбив А. І. Уйомов. Він зазначив, що національні відносини можуть бути тією сферою, яку супротивники перебудови силкуються використати для дискредитації процесів гласності й демократизації нашого суспільства. Тому необхідно бути особливо уважними і чуйними до національної сфери, до розв'язання економічних завдань, які є важливим засобом оптимізації національної політики.

Б. В. ПЛЕССЬКИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СУПЕРЕЧНОСТІ

Вчення про суперечність має велике значення для системного розроблювання змістовної матеріалістичної теорії розвитку, складовою частиною якого воно є, вносить вирішальний вклад в наукове обґрунтування послідовно матеріалістичного світогляду революційного робітничого класу. Тому становить інтерес кожне нове дослідження з цієї вельми складної проблематики.

Автори рецензованої монографії* у розгляді проблеми суперечності керуються принципами об'єктивності, конкретності, історизму, а також системності. Теоретичному пізнанню загальнофілософських визначень вони надають такого ж значення, як і вивченню об'єктивних суперечностей в їх конкретно-історичному контексті. Їхня методологічна концепція базується на якісних відмінностях суперечностей в різних формах руху матерії і в сфері суб'єктивної діалектики.

У вступному розділі Г. Барч розкриває основний задум праці і в стислій формі розглядає філософсько-світоглядні засади діалектико-матеріалістичного тлумачення суперечності, співвідношення концепції діалектичної суперечності і теорії розвитку, питання специфіки вищих форм розвитку і критеріїв, розвитку. Автор дотримується тієї думки, що питання про загальні філософські критерії розвитку фактично виступає як питання про розбіжність між рухом (змінні взагалі) і розвитком і що відповідь на це питання великою мірою залежить від того, як теоретично визначити цю розбіжність. Він наполягає на тому, що вивчення розвитку має і далі провадитися згідно з його філософським змістом (с. 19).

Другий розділ (Г. Шнаус, Й.-Р. Людвіг, Г. Цейске) присвячений розвитку діалектико-матеріалістичного розуміння суперечності в працях основоположників марксизму-ленізму. При цьому визначаються теоретичні принципи диференційованого методологічного підходу до розмаїття діалектико-суперечливих зв'язків дійсності. Виходячи з них, автори виділяють наявні в працях Маркса такі типи відношень протилежностей: істинна протилежність взаємовиключаючих сутностей, або протилежність «істотних крайностей»; «полярна протилежність як відмінність існування однієї сутності»; «абстрактна протилежність, фактори якої нерозривно пов'язані між собою і можуть бути поділені лише в абстракції» (с. 22—23).

Г. Хорстман в третьому розділі «Діалектична суперечність в універсальному зв'язку» намагається показати процес роз-

витку і розв'язання діалектичної суперечності як взаємодію конкретної тотожності, різноманітності, відмінностей, протилежності і розгорнутої протилежності (активний взаємовплив протилежних сторін і взаємодія, що енергійно спонукає розв'язання). Заслуговує на увагу те, як він пояснює ці окремі фактори і подає їх у взаємозв'язку і русі. Але його визначення діалектичної суперечності як «активної взаємодії взаємних обумовленостей і включень, єдності і боротьби діалектичних протилежностей» (с. 58) не повне і породжує неясність: фактично з нього не видно, як саме автор тлумачить сутність діалектичної суперечності. Проте міркування щодо суперечності руху і розвитку — необхідна і корисна підготовча робота для того, щоб одержати більш точне визначення різниці між рухом і розвитком.

Розвиток для Хорстмана — це генетична послідовність нових властивостей, не оборотне змінювання якостей, зміна сутності, а не тільки втілення однієї і тієї ж сутності в будь-яких інших рівноцінних якостях. Якщо хто-небудь береться ввести узагальнююче поняття висхідного розвитку, однаковою мірою справедливе для всіх форм руху матерії, то (на відміну від випадку, коли йдеться про поняття руху як змінення взагалі) він має спиратися завжди на конкретний базис, причому розрізняти висхідний розвиток однієї і тієї ж сутності і висхідний розвиток як генетичну послідовність різних сутностей (с. 83). Що ж до важливої проблематики суперечності як джерела і рушійної сили руху і розвитку, то тут можна погодитися з Хорстманом у тому, що обидва поняття не ідентичні. Проте запропоновані для них пропозиції визначення (с. 91) потребують дальшої конкретизації. Нарешті, варто було б критично розвинути методологічний підхід автора в доведенні універсальності закону «боротьби і єдності протилежностей» (с. 90—99).

І. Рюзеберг і Р. Лютер в четвертому розділі на прикладах фізичної і біологічної форм руху матерії розглядають суперечності в природі. Автори додержуються при цьому позиції Енгельса щодо діалектики природи і полемізують з нападками буржуазної філософії на концепцію об'єктивних діалектичних суперечностей. Відображення суперечностей природи є, на думку авторів, результат складних суспільних і індивідуальних процесів пізнання. Особливого значення при цьому набуває питання про філософське узагальнення природничо-наукових даних.

Спиряючись на результати фізичного пізнання, автори дискутують з приводу дуалізму «частка — поле» і «хвиля — частка», а в зв'язку з цим і з приводу співвідношення континуальності і дисконтину-

* Der dialektische Widerspruch / Gerhard Bartsch (Hrsg.).— Berlin, 1986.— 332 S.

альності як прояву діалектичного суперечливого характеру фізичного руху.

Показується, що в суперечності між синтезом і руйнуванням полягає основна суперечність живого, еволюція якого прискорюється грою змін — мутацій та відбору (с. 147).

В. Ейхгорн у п'ятому розділі «Суперечність і суспільство» розглядає суттєві для суспільного розвитку діалектичні суперечності між суб'єктом і об'єктом, між людиною (суспільством) і природою, між соціалізацією і розвитком особи, і зокрема — діалектику розвитку продуктивних сил і суспільних відносин. Остання, на його думку, зумовлює різні системи соціальних суперечностей в усіх формаціях, у тому числі в комуністичній.

Особливий інтерес становлять міркування автора щодо проблеми антагоністичних і неантагоністичних суперечностей. Ейхгорн твердить, що за соціалізму немає антагоністичних суперечностей. Але, вважає він, це не означає, що суперечності, які визначають сутність соціалізму, не можуть набувати гострих форм і призводити до серйозних конфліктів. Однак останнє не є доказом або симптомом існування антагонізмів в умовах реального соціалізму.

Своїми міркуваннями про основну суперечність соціалізму автор конструктивно втручається в дискусію, що триває вже понад десятиріччя. Він аналізує наявні розробки проблеми і виносить на обговорення власні положення, визначаючи основну суперечність соціалізму як «відношення між соціально-економічною якістю виробництва і відтворення в суспільстві, безмежними за своєю природою, і якісним обмеженням процесу відтворення, яке зникає на кожному досягнутому рівні розвитку продуктивних сил» (с. 224). Звичайно, варто було б розвинути це надто узагальнене визначення, проте з нього зрозуміло, що основний закон соціалізму числиться як відношення суперечностей.

Автори шостого розділу монографії Г. Барч і В. Зегет розглядають специфіку дії закону єдності і боротьби протилежностей в процесі пізнання. Вихідним пунктом їхнього аналізу є діалектична суперечність між практикою і пізнанням. Але з самого початку вони припускаються методологічної похибки: для них непримиренне протистояння інтересів відбувається не між практикою і пізнавальною діяльністю, а між інтересами антагоністичних класів. Класовий антагонізм, безперечно,

впливає на суперечність між практикою і пізнанням, але це вже зовсім інше питання, яке потребує спеціального вивчення.

Важливим я вважаю конструктивне осмислення питань, пов'язаних з природою діалектичної і формальної суперечності. Вони обговорюються радянськими філософами вже понад десять років і перебувають у міцному зв'язку з такими основоположними проблемами, як інтерпретація лєнінського принципу єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, співвідношення діалектичної і формальної логіки, їх місця і ролі в марксистсько-лєнінській філософії.

На позитивну оцінку заслуговує розгляд Г. Барчем «закоу боротьби і єдності протилежностей в зв'язку з єдністю основних законів» (своємий розділ). Питання про те, як слід розглядати і глумачити цю єдність (с. 294), належить до основних в подальшому розвитку матеріалістичної діалектики.

Суттєвими тут є питання про «спільність і розмежування руху і розвитку», про те, чи мають силу основні закони руху, коли йдеться про зміновання взагалі або лише тоді, коли має місце «розвиток як особливий випадок руху» (с. 298). Авторів вдається уникнути схематизму й охопити важливі аспекти цієї єдності в її конкретній діалектиці. Це стосується, наприклад, його міркувань щодо міри як відношення, що має значення для всіх основних законів діалектики, а також і міркувань щодо діалектичного заперечення та його зв'язку з суперечністю і діалектичним стрибком.

Цілом природно для колективної монографії, що на окремих розділах лежить відбиток позиції їх авторів і тому в цілях розглядів на деякі питання є розбіжності. Однак це не тільки не знижує цінності публікації, а навпаки, доводить важливість і плідність марксистської дискусії. Заслуговує на позитивну оцінку і загальна спрямованість наукової полеміки проти випадів новітньої буржуазної філософії на адресу марксистсько-лєнінської діалектики. Проведена в монографії робота сприятиме дальшій розробці вняткові важливої проблеми матеріалістичної діалектики.

ГАНС КЛОЦ,
професор, доктор філософських
і юридичних наук (НДР)

КАТЕГОРІЇ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

Колективна монографія «Сутність і явище» * продовжує серію праць, в яких ви-

* Сутність і явлення / Отв. ред. М. А. Парнюк. — Киев : Наук. думка, 1987. — 296 с.

дображено результати досліджень категоріального апарату матеріалістичної діалектики, здійснених на кафедрі філософії АН УРСР. У сучасній філософській літературі розгляд категорій «сутність» і «явище» приділяється значна увага. Однак

здебільшого вивчаються окремі аспекти їх співвідношення. Рецензована ж праця приваблює передусім комплексним розкриттям зазначених категорій. Це дає змогу виявити їх діалектико-матеріалістичний зміст, простежити генезис та розвиток їх в історико-логічному плані, з'ясувати специфіку відповідних процесів у природознавстві та науках про суспільство, а також в художній діяльності. Аргументованому критичному аналізу піддаються в монографії буржуазні концепції взаємозв'язку сутності і явища.

У першому розділі, спираючись на великий історико-філософський матеріал, автори переконливо показують динаміку розширення змісту цих категорій, залежність їх інтерпретації від соціокультурних умов того чи іншого історичного періоду. Так, підкреслюється, що синкретично цілісна картина світу древніх, яка не виходила за межі чуттєвої даності, зумовила синкретичний характер уявлень про взаємодієвідношення сутності і явища. Хоча їх протилежність, як показують автори, уже давалася взнаки у деяких концепціях давніх мислителів. Повністю ця тенденція виявилася в епоху середньовіччя (з акцентом на сутності — потойбічність, умоглядний світ). Відродження (тут гуманістичні орієнтації зумовили акцент на протилежному — на явищі).

Заслугує на увагу здійснений в книзі аналіз співвідношення сутності і явища у філософії Нового часу. Зокрема, обґрунтовується думка, що становлення основних напрямів природознавства (завдяки чому сталася переорієнтація філософії з онтології на гістоологію) сприяло інтерпретації даних категорій як ступенів пізнання та структур самої дійсності. У цій же главі дається докладна характеристика внеску представників німецької класичної філософії у розробку діалектики сутності і явища.

Спеціальний параграф присвячено критиці розуміння категорій «сутність» і «явище» в сучасній буржуазній філософії. Розкриваючи філософські погляди Е. Маха, Е. Гуссерля, В. Дільтея, К. Поппера та ін., автори аргументовано показують, що в їхніх працях співвідношення даних категорій тлумачиться недіалектично, внаслідок чого зміст тієї й тієї або отожденоється, або ж протиставляється.

У другому розділі монографії увага передусім зосереджена на висвітленні особливої ролі цих категорій в процесі пізнання. При цьому відзначається, що «сутність» і «явище» характеризуються високим рівнем абстрактності і тому вони (порівняно з іншими парами категорій матеріалістичної діалектики) найповніше відображають динамічну єдність, внутрішню тотожність і багатоманітність об'єктивної реальності. Їхній зміст конкретизується в таких категоріях, як «тотожність», «субстанція», «причина», «необхідність», «закон», «елемент», «структура» та ін. Детально розглядається співвідношення «сутності» і «явища» з категоріями «буття» і «небуття», «рух» і «спокій» «простір» і

«час», «конечне» і «безконечне». Всебічно розкрито в книзі також соціально-культурний, світоглядний та методологічний аспекти сутності і явища.

В окремому розділі виділено дослідження сутності і явища в соціальному пізнанні і художній творчості. В світлі співвідношення даних категорій аналізується, зокрема, така важлива проблема, як методологічна функція історичного матеріалізму щодо соціально-гуманітарних дисциплін.

Треба відзначити й оригінально написаний параграф «Діалектика сутності і явища в художньому відображенні». Тут обстоюється думка, що художнє мислення, не полишаючи рівня конкретно-чуттєвого, — водночас підноситься до рівня ідеї. У цьому зв'язку розвивається положення Ф. Шіллера про те, що мистецтво є таким виходженням в царство ідей, коли зберігається чуттєвість, а художній образ постає як результат суперечливої єдності сутності і явища.

Монографія завершується главою «Категорії «сутність» та «явище» в природничо-науковому пізнанні». Основна увага тут зосереджена на співвідношенні емпіричного і теоретичного в процесі розкриття сутності природних явищ. Емпіричний рівень аналізу розглядається як важливий етап пізнання сутності. Пропонується розрізнити сутність окремої речі і сутність роду, що, на думку автора, дає можливість пов'язати проблему сутності і явища з такими важливими процесами сучасного наукового пізнання, як зростання потоку наукової інформації та розвиток інтегративних тенденцій в природознавстві.

Рецензована монографія, на жаль, не позбавлена певних недоліків. Хоча вона не «розпадається» на ізольовані розділи, як це часто буває з колективними працями, проте «різностильність» окремих фрагментів дається взнаки. Деякі підрозділи мають реферативний характер. Часто-густо автори, скориставшись з того, що категорії «сутність» і «явище» мають всезагальний характер і їх можна пристосувати до будь-якого матеріалу, збочують від головної концептуальної лінії книжки. Місцями праця переобтяжена конкретно-науковими даними. Деякі формулювання потребують уточнення. Так, на с. 11 категоріальна структура сутності і явища спрощено трактується як роздвоєння об'єктивної реальності на видиму (відкрити) і невидиму (приховану). На с. 248 стверджується, що «Арістотель не зрозумів діалектики сутності і явища, отожденив їх з усталеністю в речах, пішов шляхом заперечення розвитку самої сутності». На наш погляд, тут припущено некоректність щодо одного з найуніверсальніших мислителів античності.

Загалом висловлені зауваження не мають принципового характеру і не знижують очевидних достоїнств рецензованої праці. Вона становить новий крок в розробці категорій матеріалістичної діалектики.

М. М. КИСЕЛЬОВ

НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ

Актуальність рецензованої книги * полягає в тому, що в ній національно-традиційне розглядається в діалектичній єдності з новаторсько-інтернаціоналістським.

Аналізуючи художні явища і процеси, що відбуваються в народному, самодільному та професійному мистецтві, руйнуючи стереотипи у розумінні понять «національні традиції» та «інтернаціоналізм», автори книги доводять, що без національно-традиційного в художній культурі неможливе інтернаціональне, неможливе новаторство взагалі. Тенденції до інтернаціоналізації суспільного життя не означають нівелювання національних традицій і стилів. Інтернаціональне, навпаки, виявляє неповторність традицій і своєрідність стилів, збільшує й урізноманітнює контакти культур, сприяючи їх взаємозбагаченню.

Такі основні ідеї послідовно проводяться через усі розділи монографії.

У книзі можна знайти виклад фундаментальних теоретичних і методологічних положень основоположників марксизму-ленінізму з цих питань, їх аналіз у світі настанів XXVII з'їзду КПРС, Пленумів ЦК партії щодо збереження і збагачення національних традицій в умовах інтернаціоналізації соціалістичної культури (Вступ, р. 1.—І. Ф. Ляшенко).

В другому розділі зосереджується увага на динаміці взаємодії націй у сфері художнього виробництва, оцінці факторів інтернаціоналізації в умовах соціалізму, на аналізі тенденцій розвитку багатонаціональної соціалістичної культури (Ю. В. Петров).

У третьому розділі розробляються питання методології дослідження міжетнічних зв'язків у народній творчості (С. П. Грива). Автор викладає свою концепцію міжетнічних зв'язків, що виявляються на різних рівнях — творчого процесу, мистецького роду, жанру, окремого твору.

Фольклор тут інтерпретується як універсальна модель, в якій загальнотипологічні начала конкретизуються в етнічних варіантах, які визначаються соціальною структурою етносів, стадіальним розвитком (від роду і племені до народності й нації), а також географічними особливостями. У системі міжнаціональних зв'язків виділяється ряд суперечностей.

Цікавою є спроба віднайти закономірності руху і закріплення традиційних форм у народному мистецтві, формування художньо-світоглядних і естетичних основ народного світосприйняття на основі аналізу сучасного народного і самодільного образотворчого мистецтва (О. С. Найдєн). Розв'язуючи це завдання, автор спирається на результати фундаментальних дослід-

жень, філософів, істориків, генетиків, біологів, етнографів, теоретиків фольклору та музикознавців. Звертаючись до феномена «кічу», зокрема «базарної» продукції, яка в сільській місцевості все більше витісняє народне мистецтво, автор доводить, що явище це давнє, пов'язане з певними суспільно-історичними процесами. Поряд з елементами сентиментально-міщанського несмаку та вульгарними стереотипами тут можна виявити деякі традиційно-етнічні начала, близькі до народного художнього світосприйняття.

У наступному розділі аналізується взаємодія народних та професійних традицій в музиці, власне художній та соціально-психологічній особливості даного процесу (І. М. Юдкін). Важливим чинником художнього синтезу традицій є «селективно-комунікативний механізм урбанізації» (с. 178). Дія цього механізму виявляється у формуванні окремих «референтних груп», які визначають орієнтацію художніх запитів людей, сформованих урбанізованим середовищем.

Розділ «Фольклорні колективи як фактор оновлення традицій художньої творчості» (В. І. Новітчук), логічно продовжуючи попередні розділи, переходить до проблем злиття двох укладів в сучасній культурі — професійного мистецтва, яке відтворює народні традиції, і самодільного — як такого типу культури, який викликаний соціальними зрушеннями в житті народу (с. 194). Автор пов'язує інтерес самодільного мистецтва до фольклору як із загальним процесом розвитку художньої активності мас в епоху науково-технічної революції, так і з урбанізацією способу життя, тиражуванням мистецтва, що загострює прагнення сучасної людини до неповторності та унікальності.

Зрозуміло, монографія не позбавлена недоліків. Не всі намічені в книзі проблеми дістали глибоке і повне висвітлення. Не з усім викладеним в ній можна погодитись. Наприклад, не пояснюється, чому при рівності умов «політичного, економічного і культурного існування націй» (с. 42) все-таки спостерігається неоднаковість в розвитку національних художніх культур. На нашу думку, не зовсім коректним є судження, що досягнення російського народу мають «вершинний характер» і, впливаючись в єдиний соціально-духовний організм, збагачують мистецтво інших народів (с. 42). Таке судження страждає односторонністю і не відповідає духу часу. Доречно було б сказати і про процес впливу інших національних культур на розвиток духовної культури російського народу.

Загалом же монографія «Національні традиції і процес інтернаціоналізації в сфері художньої культури» викличе інтерес теоретиків і практиків культури, художників, усіх тих, кого цікавить мистецтво.

Л. П. СМОРЖ

* Национальные традиции и процесс интернационализации в сфере художественной культуры. — Киев: Наукова думка, 1987. — 267 с.

ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВУЗУ

Перебудова вищої освіти в країні надала новій актуальності теоретико-методологічному аналізу практики вузівського виховання, якому й присвячена рецензована монографія*. На основі праці становить узагальнення практики ідейно-виховної роботи у Харківському держуніверситеті ім. О. М. Горького, результатів спеціальних методичних і соціологічних досліджень, які проводяться на його кафедрах.

На думку авторів, найважливішими умовами ефективного виховання є: застосування методів і засобів, що забезпечують тісну єдність виховання з життям; перетворення механізму управління виховним процесом; глибока психологічна перебудова самих вихователів-викладачів, наукових співробітників, партійних, профспілкових, комсомольських активістів, усіх, хто відповідає за формування майбутніх спеціалістів.

Розкриваючи завдання формування світоглядних установок і ціннісних структур самосвідомості студента, автори аналізують місце і роль у цьому процесі викладання суспільних і спеціальних дисциплін, вирізняють виховні функції різних форм спілкування викладачів і студентів, спираючись на результати багаторічних соціологічних досліджень, показують, що засвоєння суспільного знання відбувається тим успішніше, чим більше викладання орієнтовано на формування в студентів теоретичного мислення. Особливе значення має перетворення суспільних наук у фактор «випереджаючого виховання», їхній вплив на формування тих якостей, які стануть пружиною соціальної поведінки спеціаліста в його майбутній практичній діяльності. Потрібно, щоправда, відзначити, що не всі авторські висновки достатньо аргументовані. А деякі, наприклад, судження про те, що «якщо студент в процесі спілкування з викладачами не набуде розуміння смислу життя, не побудує модель свого входження у світ, він лишиться глухим до будь-якого виховного впливу» (с. 60), хлибуть на надмірну категоричність.

У монографії на великому фактичному матеріалі обґрунтовується ідея нелінійного, ієрархічного характеру форм соціальної активності студента, їх поетапної актуалізації протягом усього періоду навчання (с. 83—94). Показово, що важливою умовою стимулювання соціальної активності студента є формування в нього інтересу до теоретичних проблем обраної ним спеціальності. У цьому зв'язку рекомендується надавати особливу увагу студентам-першокурсникам, оскільки пер-

ший рік їх перебування у вузі — це не тільки період адаптації до нових умов, а й, головним чином, етап стимулювання їхніх майбутніх теоретичних інтересів.

Одним із основних напрямів підвищення активності і самостійності студентів в умовах перебудови є розвиток студентського самоуправління. У монографії цей феномен розглядається на основі соціологічного дослідження, проведеного в 30 вузах України. З'ясовано, що поширення самоуправління ґальмується як консервативністю багатьох вузівських працівників, їхнім небажанням ухвалювати думку і побажання студентів, так і пасивністю, неготовністю немалої частини студентів до виконання управлінських функцій. На жаль, автори підійшли до з'ясування цього процесу фрагментарно, обмежившись вивченням тільки одного аспекту — відносин педагога-наставника і академічної групи. А питання участі студентів в управлінні вузом, в організації навчального процесу, побуту і відпочинку лишилися по суті поза полем зору дослідників.

Первний інтерес становить опис упроваджені ще 1978 року системи постійного зворотного зв'язку університету з виробництвом (система «Випускник»). В книзі розкриваються принципи організаційного, методичного і соціологічного забезпечення даної системи, характеризується її роль в оптимізації управління ідейно-виховним процесом у вузі.

На жаль, автори лишили поза увагою питання перебудови викладання суспільних дисциплін у вузі у світлі вимоги повернення до лєнінської концепції соціалізму, ліквідації «білих плям» в історії радянського суспільства, відмови від догм і стереотипів, що вкорінилися в суспільствознавстві за роки застою.

Сьогодні в молодіжному середовищі виникло чимало різних самодіяльних об'єднань і організацій, які роблять помітний вплив на підростаюче покоління. Ці явища також опинилися поза полем дослідницьких інтересів авторів монографії. У ряді випадків констатація труднощів і нерозв'язаних проблем практики студентського виховання переважає над визначенням конкретних шляхів їх подолання, підвищення якості й ефективності виховної роботи. Надмірно ускладнена характеристика організаційно-методичних резервів реалізації виховного потенціалу навчального процесу.

Незважаючи на зазначені недоліки, дослідження харківських авторів «Шляхи реалізації виховного потенціалу вузу: методологія, методика, досвід» є в цілому вдалими. В ньому сформульовані теоретичні висновки і практичні пропозиції, які допомагають глибше осмислити наміри завдання вузівського виховання, шляхи і способи їх розв'язання.

О. Ю. БУХАЛОВ

* Пути реализации воспитательного потенциала вуза: методология, методика, опыт (Тарапов И. Е., Чигринов В. И., Николаевский Н. Ф. и др.). — Харьков: Высшая школа, 1988. — С. 192.

M. I. Ponochevny, V. I. Vyrov. Criteria of Social Responsibility

Mutuality, balancing of those demands and commitments which personality and state, collective and society, personality and collective, etc. take upon themselves, are criteria of social responsibility. Social responsibility is not reduced to totality of neither "more petty responsibilities" (for instance group, regional) or "regional", "departmental", "professional", etc. kinds "specialized" on definite kind of activity and relations (legal, moral, ecological, party, labour, etc.). The division of labour is not the basis for the corresponding division of social responsibility, since it is determined by the position of personality in the system of social relations, by correlation of real rights and duties of a man, as well as by conditions and possibilities for his self-realization.

A. N. CHERNIYSH. Motive forces of perestrojka: alternative or synthesis

Two main wings—revolutionary and moderate—were formed now among the active supporters of perestrojka. The former comes out in favour of the rapid, step-like transition of society from some qualitative condition to an other. The latter aims at qualitative remaking of our society on the basis of the consecutive and gradual transformation of all spheres of the social life. The analysis of these groups' positions reveals the both come out in favour of the radical economic, social and political change.

G. L. APANASENKO. Socioeconomic and Medical and Biological Aspects of the Health Problem

Socioeconomic and medical and biological aspects should be taken into account for solving the health problem. However their rigid divergence in the theory and practice led to essential shortcomings in the system of medical service of population. As a result we have care of indices, percentages, etc. rather than care of health of a concrete man. This fact results in "parasitical" relation of people to their health, that affects essentially the capacity for work of population.

V. M. SIDOROV. Health as a Social Problem

The problem concerning health cannot be solved aspect-by-aspect as such an approach refers to shortcomings of mechanistic comprehension of a man. Meanwhile, a man is always one or another social community and it is necessary to regard him in the light of his essence as "a whole complex of all social relations" (K. Marx). Then health will serve not only as a separate (medical, socioeconomic, etc.) characteristic of a man but also as such his social quality which reflects the whole structure of the person's "socium". And the system of the prevention and medical service of population should be constructed to meet the above requirements.

V. N. KOLISNYK. Psychological Fitness to Work of Personality and Problem of Education

Psychological fitness to work as other unconscious lines of behaviour are laid in the period of the child personality formation—the first five-six years of his life. Its formation occurs directly not only under conditions of living contacts but also during independent solitude (limitation of the influence of active sources of information including limitation of contacts with people). Therefore to educate emotional and psychological readiness of personality to work it is necessary to reduce the time of independent solitude of under-school-age children approximately to 6-7 h per day. It is necessary to make a radical reform of the whole system of pre-school education. This reform should be aimed at providing under-school-age children with wide opportunities for independent labour games and work in accordance with their age peculiarities.

V. P. ZAGORODNYUK. Categories as Forms of Purposivism

Categories are studied as forms of purposivism. Such a consideration is shown to be significant for elucidation of Weltanschauung content of philosophy, culture, Weltanschauung categories. The place and role of purposivism are analyzed in different types of the reality categorization and category systematization as well as their historical assimilation in phylo- and ontogenesis. Problem, idea, hypothesis, theory are studied as forms of purposivism in the scientific knowledge.

V. A. KARPUNIN. G. Polya and I. Lakatos: Two Approaches to Mathematical Heuristics

The G. Polya heuristic conception with inductivism peculiar to it is compared with the I. Lakatos heuristics according to which the proof of a supposition ("an improvement of naive conjecture") implies the detection of "hidden lemmas". While estimating the Polya approach as a set of the methods for mastering available mathematical results, the author determines the Lakatos heuristic principles as those more adequate to the history of mathematical ideas.

V. A. SHCHUCHENKO. On the Problem of the Culture Essence

Basing on the realization of the activity approach as a major requisite for studying the phenomenon of culture the author concludes: the theory of culture as historically original system implies the detection of historically variative forms of activity in unity of their functioning and development. This makes it possible to determine the subject of the culture history as a branch of science occupying a place of a kind of metascience in the systems of other historical sciences.

A. V. TYAGLO. Formation of the Conceptual system of Integrity

The scientific information deals with systematization of main concepts of dialectical materialism, correlating with the category of integrity. Basing on the classical content of the concept of integrity the author analyzes such a conceptual line as "the whole-part", "element-system", "structure", "the abstract-concrete" conformably to integrity.

ОГОЛОШЕННЯ

З 4 по 14 грудня 1988 р. в Тбілісі відбудеться І грузинсько-українська школа молодих філософів, яку організують Грузинське й Українське відділення ФТ СРСР, інститути філософії АН ГРСР і АН УРСР, ЦК ЛКСМ Грузії.

Тема школи: «Філософія дії». Протягом 9 днів її учасники обговорюватимуть такі проблемні галузі: 1) філософія права, 2) філософія вчинку, 3) логіка дії, 4) філософія історії, 5) філософія особи, 6) філософія духу, 7) філософія економіки, 8) філософія релігії, 9) філософія культури.

Від України в роботі школи візьмуть участь 50 слухачів. Відбір слухачів здійснюватиметься оргкомітетом за тезами, які приймаються до 15 жовтня ц. р. (обсяг — до 2 стор. машинопису, через 2 інтервали, в 2-х примірниках). Тези надсилайте: 252001, Київ-1, вул. Героїв Революції, 4, Інститут філософії АН УРСР, оргкомітет грузинсько-української школи молодих філософів.

Учасників школи відряджають обласні відділення ФТ СРСР, а також заклади й установи, в яких вони працюють.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор)	В. М. НІЧИК
В. Г. АНТОНЕНКО	О. С. ОНИЩЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО	В. С. ПАЗЕНОК
В. І. ВОЛОВИЧ	М. О. ПАРНЮК
І. П. ГОЛОВАХА	Я. Б. ПОПОВА (відповідальний секретар)
А. Т. ГОРДІЄНКО	М. В. ПОПОВИЧ
В. І. ДАНИЛЕНКО	Ю. Д. ПРИЛЮК (заступник головного редактора)
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО	В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ
В. П. ІВАНОВ	Л. В. СОХАНЬ
В. І. КУЦЕНКО	В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
Б. О. ЛОБОВИК	В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ	
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ	

Р е д а к ц і я ж у р н а л у

Завідуючі відділами

І. В. Бойченко (позаштатно)	— історичний матеріалізм
В. О. Звіглянич (позаштатно)	— діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Іващенко	— логіка, філософські питання пророздознавства, етика, естетика
Ю. А. Іщенко	— науковий комунізм, соціальна психологія
С. О. Кошарний	— історія філософії, критика буржуазної ідеології, релігієзнавство
С. Л. Лавриченко	— конкретна соціологія, етика, питання контрпропаганди, атеїзм

Наукові редактори:

І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглянич

Редактори:

Т. С. Громова, Л. Г. Малншевська

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001 Київ 1, Героїв революції, 4.

Художній редактор А. С. Заєць

Технічні редактори Л. М. Кравченко, Т. М. Шендерович

Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 04.07.88. Підп. до друку 26.08.88. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 10,5. Ум. фарбо-відб. 11,0. Обл.-вид. арк. 11,96. Тираж 1200 пр. Зам. 0-97. Ціна 75 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, Леніна, 19.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 6, СЕНТЯБРЬ—ОКТЯБРЬ. 1988. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в январе 1927 года. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Главный редактор В. И. Шинкарук. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, Героев революции, 4. Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

У 1989 році

в журналі «Філософська і соціологічна думка»
(видаватиметься щомісяця українською і російською мовами)

читайте статті:

М. О. БУЛАТОВ. ПРО НОВИЙ ЗМІСТ ДІАЛЕКТИКИ СУЧАСНОЇ ЕПОХИ.

В. П. ЗАГОРОДНЮК, В. П. ФІЛАТОВ. ПЕРЕБУДОВА МИСЛЕННЯ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Н. М. КОРНІЄНКО. ЛЕСЬ КУРБАС: ЕТИЧНА ЕНЕРГІЯ ТЕАТРУ

Н. В. ПАНІНА. ЛЕГЕНДА ПРО РАДІОФОБІЮ

О. К. ШЕВЧЕНКО. ПОГЛЯДИ М. БАХТІНА ЯК ВИРАЖЕННЯ НЕКЛАСИЧНОГО ІДЕАЛУ РАЦІОНАЛЬНОСТІ В ЕСТЕТИЦІ

А. І. ШИНКАРУК. В. ВЕРНАДСЬКИЙ І І. КАНТ

О. С. ЗАБУЖКО. ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

В. А. МАЛАХОВ. КАНТ І ГОГОЛЬ: ПОДВІЙНИЙ ПОРТРЕТ В ІНТЕР'ЄРІ КУЛЬТУРИ

У. А. РАДЖАБОВ. РАЦІОНАЛЬНЕ І РЕЛІГІЙНЕ У КОСМОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ.

В. І. СТАВИСЬКИЙ. ПЕРШЕ ІСТОРИЧНЕ ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ СПІЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ [КИМ І КОЛИ БУЛА ЗБУДОВАНА СОФІЯ КИЇВСЬКА]

Ю. А. ШРЕЙДЕР. НАУКА У КОНТЕКСТІ НООСФЕРИ

Ю. М. БОРОДАЙ. ПРОБЛЕМА СОВІСТІ У ПСИХОАНАЛІЗІ

Є. В. СУББОТСЬКИЙ. КАРТЕЗІАНСЬКІ СТРУКТУРИ В ДИТЯЧІЙ СВІДОМОСТІ

В. БАЛЬЦЕР (ФРН), Д. Ж. СНІД (США). НОВИЙ СТРУКТУРАЛІЗМ

В. М. БАРЯКІН. СОЦІОСФЕРА: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ЕВОЛЮЦІЯ

НАУКА — МИСТЕЦТВО — МОРАЛЬ (З ЛИСТУВАННЯ О. О. ЛЮБИЩЕВА І Б. С. КУЗІНА 1944 — 1970)

В. С. ГОРСЬКИЙ. ОБРАЗ СВІТУ В СОФІІ КИЇВСЬКІЙ

Б. І. ЛИПСЬКИЙ. ІСТИНА І ЧАС

АНДРЕЙ БЕЛИЙ. КУЛЬТУРА ДУМКИ

С. М. СЕМЕНОВ. ФАШИЗМ ЯК БУРЖУАЗНА ІДЕОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЇ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ НАШ ЖУРНАЛІ

ПЕРЕДПЛАТА ТРИВАЄ ПРОТЯГОМ РОКУ.

Індекси за каталогом «Союздруку»: українське видання — 74 526, російське 74 527.